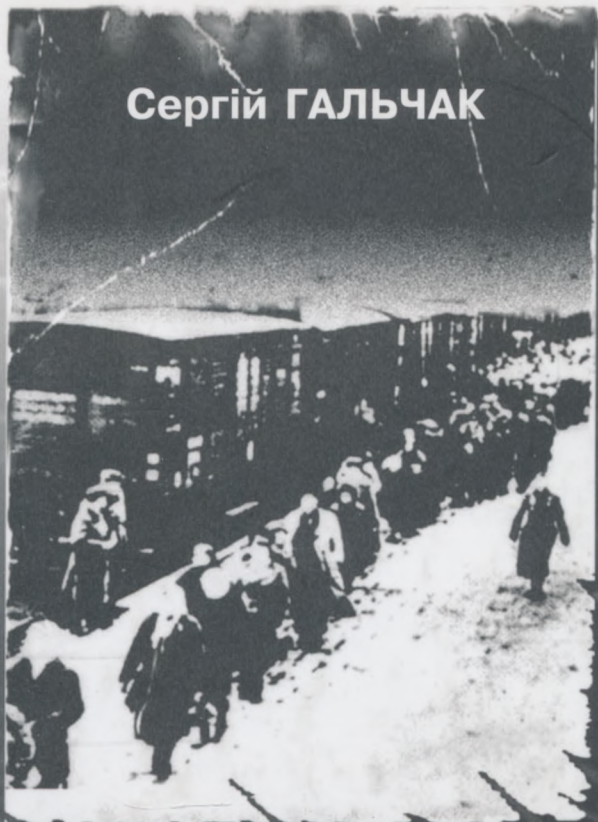

Сергій ГАЛЬЧАК

«СХІДНІ РОБІТНИКИ»

З ПОДІЛЛЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД
«ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ПРИМИРЕННЯ»

Інститут історії України НАН України

Державний комітет архівів України

Державний архів Вінницької області

Вінницький державний педагогічний університет
імені М. Коцюбинського

Сергій ГАЛЬЧАК

«СХІДНІ РОБІТНИКИ» З ПОДІЛЛЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
та Редакційно-видавничою радою
Державного комітету архівів України*

Вінниця
Книга-Вега
2004

ББК 63.3 (4 УКР-4 ВІН)624
УДК 94 (477.44) "19"
Г 17

**Видання здійснено за фінансової підтримки
Українського Національного фонду
«Взаєморозуміння і примирення»**

*Науковий редактор: П. Т. Тронько, доктор історичних наук,
професор, академік НАН України*

*Рецензенти: Г. В. Боряк, доктор історичних наук, професор
Р. Я. Пиріг, доктор історичних наук, професор
О. П. Реєнт, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
П. С. Григорчук, кандидат історичних наук,
професор Вінницького державного
педагогічного університету
ім. М. М. Коцюбинського*

Гальчак С. Д.

Г 17 «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 344 с.; іл.

ISBN 966-621-137-8

У монографії на фактичному матеріалі Подільського регіону досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму по насильницькій мобілізації людських ресурсів краю, дискримінація, умови життя, каторжна праця «остарбайтерів» із Поділля (Україна) у військовій промисловості і сільському господарстві рейху, протидія подолян гітлерівським планам уярмлення населення загарбаних територій в рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору.

ББК 63.3 (4 УКР-4 ВІН)624
УДК 94 (477.44) "19"

ISBN 966-621-137-8

© Гальчак С. Д., 2004.
© Видавництво «Книга-Вега», 2004.

ДО ЧИТАЧІВ

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибока рана – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн. мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу в Третій рейх. Понад 600 тис. осіб, які під час гітлерівського нашествия зазнали принижень і знущань у нацистській неволі, проживають нині в Українській державі.

Ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим.

Мовчали і німці. Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців було історією забуття.

Лише після проголошення незалежності України до цієї категорії людей нарешті було виявлено увагу. Нині колишні невольники, особливо після прийняття Верховною Радою України Закону «Про жертви нацистських переслідувань», користуються всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України. Це утверджує в їхніх душах оптимістичні настрої, почуття впевненості у майбутньому. Цьому сприяє і отримання жертвами нацизму фінансової компенсації.

Спілкуючись з людьми, які стали жертвами нацизму, все більше розумієш: ні в якому разі не можна допустити повторення страхіть Другої світової. А цього не досягти без збереження пам'яті про ті криваві роки. Пам'ять – єдине справжнє набуття людства, яке залишає у спадок майбутнім поколінням і досвід, і попередження, і мудрість. Тому цілий пласт історії вимагає озвучення, оприлюднення.

Дана праця – перше в Україні масштабне наукове осмислення долі насильно депортованих у рейх жертв війни. Причому через призму Поділля досліджуються типові сторінки життя «остарбайтерів» чи не всієї України, що надає дослідженню ще більшої ваги.

І. ЛУШНІКОВ,
голова правління Українського Національного
фонду «Взаєморозуміння і примирення»
при Кабінеті Міністрів України

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
I. Джерельна база та стан розробки теми в науковій літературі	18
II. Депортація населення Поділля нацистськими загарбниками в роки Другої світової війни	54
2.1. Початок «вербувальної» кампанії: ставка на пропагандистський і соціальний тиск (на фоні насильства та свавілля)	54
2.2. Поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини	72
2.3. Ставлення до матеріально-трудоових ресурсів Поділля румунської окупаційної адміністрації	109
2.4. Етапування робочої сили в нацистське рабство	126
III. Насильницьке використання подолан у мілітаристській економіці Німеччини	135
3.1. Система розподілу «остарбайтерів» у Третьому рейху	135
3.2. Дискримінація, умови життя та примусова праця «остарбайтерів» у нацистській Німеччині	142
IV. Протидія подолан окупаційній адміністрації використанню трудових ресурсів з окупованої території краю	230
4.1. Саботаж населенням Поділля заходів по насильницькому «вербуванню» робочої сили в Німеччину	230
4.2. Боротьба патріотичного підпілля та радянських партизанів проти здійснення окупантами масової депортації населення Поділля	237
4.3. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю та їх участь у протидії депортації цивільного населення	255
4.4. Опір у німецькій неволі	276
«Остарбайтери» як історичний феномен (висновки)	286
Ілюстративні документи	290
Використана література та джерела	319
Про автора	343

Вступ

Гітлерівські загарбники, віроломно напавши на Радянський Союз, у тому числі на мирні міста і села України, розраховували на легку перемогу. Переоцінюючи власні сили і явно недооцінюючи можливості супротивника, який бачився лише «колосом на глиняних ногах»,¹ вони вважали, що «східна кампанія» триватиме всього декілька тижнів. За цей час їх грізні, нестримні полчища, котрі без особливих проблем підкорили країни Центральної і Західної Європи, досягнуть наміченої мети – берегів Волги, як це передбачалося у підписаній Гітлером директиві № 21: плані «Барбаросса».

Найголовнішими завданнями нападу на СРСР нацисти вбачали знищення Радянського Союзу як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-політичного устрою, тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням вони надавали не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами «Важливо!», «Тільки для офіцерів» документу «Економічні наслідки операції на Сході»² видно, що, в першу чергу, загарбники мали намір поживитися українським і поволзьким хлібом, середньоазіатською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із територій, захоплених за Бугом, Дніпром, Доном чи Окою, для робіт у рейху не передбачалось.³ Про це не обумовлено жодним словом ні в згадуваному вище документі, ні в так званій «Зеленій папці», зокрема, секретній інструкції «Завдання і організація економіки»⁴ в окупованих східних областях, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 року, хоч потреба у робочій силі гостро відчувалася ще до розв'язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до суттєвого скорочення робочих рук у рейху.

Прагнучи не допустити серйозного провалу в економіці, котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Частково ліквідація нестачі працюючих покладалась на використан-

ня так званих «сільських помічників» – узаконене відпрацювання в селі протягом року випускників середніх шкіл та гімназій, мобілізації на посівну та жнива навіть учнів молодших класів. Проте основний тягар мав лягти на трудові ресурси окупованих європейських країн. Так, до травня 1941 року до рейху було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників.⁵ Однак у тому ж місяці гітлерівський режим, який готувався напасти на СРСР, мобілізував в армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості.⁶

Щоб якось розв'язати цей гордіїв вузол, ще в серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування майже 50-и дивізій (а це близько 300 тис. чол.) і направлення їх особового складу в рейх для роботи на військових заводах.⁷ Щоправда, позитивного рішення так і не було прийнято.

Комплекс проблем могла зняти тільки перемога, в якій ніхто не сумнівався, або ж відмова від нападу на СРСР, що було уже нереальним. Невипадково за п'ять днів до початку війни міністр пропаганди гітлерівського рейху Йозеф Геббельс записав у своєму щоденнику:

«Ми повинні напасти на Росію (*читай: на Радянський Союз. С. Г.*) і для того, щоб вивільнити наших солдатів. Нерозгромлена Росія заставляє нас постійно тримати 150 дивізій, солдати яких терміново потрібні нам для військової економіки... В нас є і сировина, і машини для тризмінної роботи, але не вистачає людей...»⁸

Отже, проблема залишалась невирішеною.

Та, незважаючи на це, робочу силу в загарбаних «східних районах» окупанти планували використати лише по завершенню свого збройного нападу. Причому вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього рейху (*Третьої імперії*)⁹ безпосередньо на місці, і то лише в розмірах, конкретно необхідних для цього.¹⁰ Перевозити ж мільйони «примітивних слов'ян» для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно не вигідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були «заражені» більшовицько-комуністичною ідеологією.

Тому решта «зайвих людей» підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям «вищої (арійської) раси» потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться «знищити мільйони непов-

ноцінної раси». ¹¹ Звідси нелюдське, звірине ставлення до військово-полонених, поголовне винищення єврейського населення та циган, винятково жорстокий терор на загарбаних територіях; тому зовсім не випадково начальник штабу Верховного командування вермахту генерал-фельдмаршал Кейтель в одному із своїх наказів цинічно проголошував, що «всякий вияв м'якості є злочином», що «військові частини мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмежень також проти жінок і дітей...» ¹²

«У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищуй в собі жаль і співчуття, вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчина чи хлопчик, – говорилося, зокрема, в «Пам'ятці німецького солдата». – Убиваючи, тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своїй сім'ї і прославившись у віках». ¹³

Однак патріотизм народів СРСР, мужність червоноармійців на полях битв внесли корінні зміни в плани агресорів. Мільйони вчорашніх робітників, колгоспників, студентів, службовців ставали до зброї, життєво необхідні промислові підприємства евакуйовувалися в глибокий тил, перепрофільовувалися на військовий лад, «визволене» ж від «жидо-більшовиків» населення зовсім не збиралося падати на коліна, а багатонаціональна Червона армія, відступаючи під шаленим натиском переважаючих сил ворога і зазнаючи колосальних втрат, ¹⁴ чинила йому впертий, героїчний опір (нерідко навіть у безнадійних ситуаціях), що змушені були визнавати самі гітлерівці:

«...Ось уже протягом місяця ми маємо можливість перевірити, наскільки вірно наші уявлення про противника відповідають дійсності, – писав, зокрема, 19 липня 1941 року в аналітичному донесенні співробітник розвідувального відділу головного командування фронтового тилу «Південь» доктор Перцборн. – ...Сили, які нам протистоять, є у більшій мірі рішучою масою, яка у стійкості, веденні війни становить щось абсолютно нове в порівнянні з нашими недавніми супротивниками... Російська (*читай: радянська*. С. Г.) піхота проявила нечувану впертість, насамперед, в обороні стаціонарних укріплень. Незважаючи на знищення усіх сусідніх оборонних споруд та закликів здатися, гарнізони вцілих дотів трималися до останнього захисника... Ми змушені визнати, що Червона армія є дуже серйозним суперником». ¹⁵ (Автор донесення відзначає героїзм червоноармійців навіть за умов, коли «видавалось по два патрони на бійця...»). ¹⁶

У ті трагічні тижні вторгнення гітлерівських військ масово гинули не лише гарнізони дотів, а й цілі роти, батареї, ескадрильї, полки, дивізії.

Навіть окремі армії. Але зазнавав відчутних втрат і сам агресор. Так, станом на 12 грудня 1941 року війська вермахту втратили 772078 чол.¹⁷ А в період з 5 грудня 1941 р. по 10 січня 1942 р., коли Червона армія перейшла у контрнаступ під Москвою, – ще близько 300 тисяч солдатів і офіцерів.¹⁸ «Бліцкріг», на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого краху. 10 січня 1942 року директивою А. Гітлера «Озброєння 1942» взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції «бліцкрігу» до концепції тривалої війни на виснаження.¹⁹

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки контрударів, завданих противником на головних оперативних напрямках, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі – на фронті не могли обійтися без неукомплектованості військ. А тому військовослужбовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, працівники інших сфер господарського комплексу рейху.

У той же час не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьоша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

«Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище...»²⁰ В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву рейху, що для виправлення дисбалансу в робочій силі в тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. чол. Але події на фронті диктували свої умови: саме «...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якось задовольнити існуючі потреби вермахту...»²¹

Основними постачальниками робочих рук залишалися окуповані західні країни (у Франції, наприклад, навіть була створена служба обов'язкової праці), але погляди економічних органів Третьої імперії не забарилися зупинитися на неосвоєному ще багатстві – робочій силі, котрою були наші співвітчизники, що опинилися на тимчасово захопленій ворогом території, а також десятки тисяч радянських військовополонених.

Спершу зацікавленість з боку гітлерівських окупантів була проявлена саме до полонених. Вже в липні-серпні 1941 року керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглядало можливість використання їх не тільки в зоні дії наступаючих армій, як практикувалось до цього, але й на роботах у самому рейху.

«Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві рейху, на радянських..., а також використовувати останніх на будівельних роботах. В серпні 1941 року було опрацьовано конкретний план використання 100 тисяч в'язнів для будівництва транспортної інфраструктури, в сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська декілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого використання праці військовополонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині».²²

Щоправда, реалізації цих планів у певній мірі перешкоджало керівництво націонал-соціалістичної партії Німеччини, яке побоювалося не стільки можливих диверсій, як негативного ідеологічного впливу на місцеве населення радянських військовополонених, котрі виховувалися в умовах більшовицької пропаганди. Проте економічні потреби заставляли його переглядати свою «принципову лінію». Невдовзі після початку війни воно прийшло до висновку, що радянських військовополонених *«використовувати в принципі можна, але тільки окремими бригадами і лише там, де не буде контакту з місцевим населенням і де шкода від їхньої присутності буде невеликою»*.²³ У партійному циркулярі, що побачив світ у середині серпня 1941 року, регламентувалась сфера їх можливого застосування: «на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі – на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах».²⁴

Після виданих наказів фюрера: від 15 жовтня 1941 року – про умовно можливе використання та від 31 жовтня того ж року – про широке використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині позиція нацистського партійного керівництва взагалі стала «м'якою». Борман тепер не наполягав так завзято, як раніше, на ідеологічних принципах.

«...31 грудня 1941 року Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово використати працю військовополонених у військовій промисловості рейху. 24 грудня [згадуваний генерал-фельдмаршал] у циркулярі до Е. Коха вимагав якнайшвидше доставити в Німеччину максимальну кількість в'язнів... З території України військовополонені масовим потоком транспортів направлялися до Німеччини. Рейхсміністр України постійно звітував з цього приводу... Загалом з листопада 1941 року до середини грудня в рейх було направлено 325 тис. в'язнів, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 тис.

військовополонених, однак працездатними серед них виявилось лише 185 тис. осіб».²⁵

Вкрай знесилені, виснажені, вони не могли, та й не бажали, трудитися ефективно, незважаючи на постійну загрозу смерті, котра нещадно косила їхні ряди, повноцінно замінити вибулих на фронт німецьких робітників. Тому досить швидко (а практично одночасно) прийшла черга *широкого залучення до примусових робіт цивільного населення* – допустити, щоб «пропадало» даремно стільки робочої сили практичні німці просто не могли. Так, у звіті Економічного штабу «Ост» («Схід») при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1941 року про це йшлося безпосередньо:

«У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших військових завдань у рейху набуває таким чином значення і гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військово-повітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими...»²⁶

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях «арбайтеамтів» – спеціальних органів по вивченню економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залученню її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Та й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 року з'явилось розпорядження його керівника А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1941 року, рейхсміністр, зокрема, наказував:

«§ 1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають, відповідно до їх працездатності, громадській трудовій повинності.

2. Рейхскомісари можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження...²⁷

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають рейхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження їх у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами...»²⁸

Як виявилось, ця директива мала широкомасштабні наслідки: вона слугувала офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці, але й для масового вигнання (у зовсім близькому майбутньому) цивільного населення на примусові роботи в Німеччину.

Про вивезення «робітників зі Сходу» як про практично вирішену справу в нацистському рейху заговорили в кінці вересня 1941 року. Гітлерівці не могли лише остаточно визначитись у питанні: чи охоплювати цими заходами всю окуповану територію, чи обмежитися лише областями, які увійшли до складу Радянського Союзу в 1939 – 1940 роках, населення яких вважалося більш політично благонадійним? Перемогла перша точка зору. Проте, із певним застереженням, яке висловив рейхсміністр праці доктор М. Тімм. Він погоджувався з можливістю вивезення робочої сили з окупованих територій в принципі, проте був прихильником «пробних партій», що дозволило б «нагромадити відповідний досвід».²⁹

Значно рішучішим виявився начальник військово-економічної групи німецьких армій «Центр» генерал Вейганг. 10 жовтня того ж року він висловив своє переконання, що «тільки відправлення в Німеччину кількох мільйонів відбірних російських (читай: радянських. С. Г.) робітників за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і сильних людей в окупованих областях... допоможе вирішити проблему... катастрофічної нестачі робочих рук у Німеччині».³⁰

Помимо чоловіків Вейганг пропонував відправити за Одер ще й сотні тисяч здорових і сильних молодих дівчат у віці 18–25 років, яких можна було б використати як домашніх робітниць.³¹ Більше того, діючи на підставі директиви А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях, він навіть видав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських та інших робітників і селян.

Восени 1941 року органи трудової повинності почали створювати, зокрема, на території рейхскомісаріату «Україна», так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях господарства. Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що «російська» робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 р. в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповнова-

жений по здійсненню так званого 4-річного плану загарбання східних територій рейхсмаршал Г Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому рейху остаточно вирішеним: «Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії...»³²

Крім того, рейхсмаршал резюмував: «Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни».

Робітники зі Сходу мали використовуватися на найважчих роботах у промисловості, шляховому будівництві і сільському господарстві рейху, а поводження з ними – нічим не відрізнятись від поводження з радянськими військовополоненими.³³

З того часу господарський штаб «Схід» розглядав *доставку робочої сили в рейх як головне завдання*.³⁴ Це положення, зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же рейхсмаршалом.

В іншому документі (розпорядженні начальника військового управління господарського штабу «Схід» Рахнера про використання в господарстві Німеччини робочої сили з окупованих східних областей) наголошувалося, що головним завданням господарської адміністрації та апарату по використанню робочої сили на Сході є «...заповнення в найближчі місяці втрат у господарстві, що виникли в зв'язку з призовом в армію осіб молодшого призовного віку, через поголовне вербування російської робочої сили. Це є вирішальним для війни і тому має бути виконане!»³⁵

З розширенням використання в економіці Німеччини іноземних робітників зростала і кількість організацій та установ, що займалися ними. Безпосередньо питаннями роботи іноземців відали рейхсміністерство праці і економіки, рейхсміністерство озброєнь та боєприпасів, ділова група трудовикористання відомства по чотирирічному плану, чисельні німецькі об'єднання та господарські групи і, навіть, окремі підприємства.

В кінці жовтня 1941 року керівництво рейху зробило спробу централізації керівництва робочою силою. Саме тоді вермахт, рейхсміністерство озброєнь та боєприпасів і рейхсміністерство праці були визначені відповідальними за використання праці радянських громадян.

7 листопада 1941 року директивою Герінга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, якого

Герінг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року – уповноваженим по використанню робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у рейх якнайбільшу кількість радянських робітників.

Між тим, насильницьке використання робочої сили з окупованих територій не було чимось новим для німецького мілітаризму. Історія повторювалась (тільки у значно більших масштабах). Подібний захід був застосований німецькими збройними силами та монополістами ще під час Першої світової війни, особливо в 1916 році при здійсненні так званої «програми Гінденбурга». Тоді в Німеччину насильно було доставлено близько півмільйона бельгійських, французьких, польських і російських цивільних робітників.

10 січня 1942 року Г Герінг знову підкреслив зростаюче значення необхідності вирішення цього питання у зв'язку з остаточним провалом нацистської стратегії блискавичної війни.

Масовий же набір цивільної робочої сили на Сході почався після появи нового циркуляра А. Розенберга, датованого 6 березнем 1942 року. У ньому безапеляційно вимагалось направити до Німеччини 627 тис. «східних робітників». За уточненням рейхсмаршала Г Герінга, з рейхскомісаріату «Україна» мало прибути 237 тис. робітників і 290 тис. сільськогосподарських працівників.³⁶ Тобто 84 відсотки від запланованої кількості. Набір робітників зі Сходу намічався проводитись на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись насильно.³⁷

Формально з цього часу, а фактично з перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму, населення України стало об'єктом насильницької експлуатації. Керівництво рейху до останнього дня окупації розглядало його як потенційний резервуар робочої сили.

Це в повній мірі стосувалося й населення Поділля.* Територію краю було розділено на три адміністративно-територіальні одиниці: генеральний округ «Волинь-Поділля», котрий охоплював усю Хмельничину** та окремі західні райони Вінницької області; Житомирський генеральний округ (північна, центральна, східна та південно-східна частини Вінниччини); «Трансністрію» (південна та південно-західна частини Вінницької області). Причому Житомирський генеральний округ та генеральний округ «Волинь-Поділля» входили до рейхскомісаріату «Україна», а «Трансністрія» була румунською зоною окупації.

* Під Поділлям у даній праці розуміється територія сучасних Вінницької та Хмельницької областей, а також Монастирищенського району Черкащини, який до утворення Черкаської області входив до складу Вінниччини.

** На той час Кам'янець-Подільщину.

Починаючи з весни 1942 року, переміщення робочої сили зі Сходу у Німеччину стрімко зростало. Процес переходив, так би мовити, на практичну основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми депортації, та у зв'язку з провалом місії Мансфельда, 21 березня 1942 року декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган – «Імперське бюро по використанню робочої сили» на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці, котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру, що надавало йому особливої ваги.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму,³⁸ в якій фактично формулювалась загальна політика нацистської Німеччини з питання використання як рабів населення окупованих районів СРСР.

«Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, – писав Ф. Заукель, – є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера, для озброєння армій... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і найдоброросовіснішим чином в ім'я Німеччини та її союзників... Повне використання всіх військово-полонених, як і використання гігантської кількості нових іноземних робітників – чоловіків і жінок, стало беззастережною необхідністю для вирішення питання про мобілізацію робочої сили у цій війні...»³⁹

Перед відомством Ф. Заукеля тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 року направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників...

І потяглися на захід поїзди з бранцями. Одних лише подолян за роки окупації було вивезено до Німеччини близько 200 тисяч чол. Спершу їх, як і кожного прибулого зі Сходу, називали «вільними російськими робітниками», а вже на початку 1943 року⁴⁰ – **«остарбайтерами»**. До цієї категорії німці відносили всіх депортованих до рейху колишніх громадян СРСР, які на 22 червня 1941 року мешкали на старих радянських територіях (територіях СРСР до 17 вересня 1939 року). Радянська ж сторона трактувала поняття «остарбайтер» значно ширше, розуміючи під ним також і насильно вивезених у Німеччину громадян із територій, що увійшли до складу СРСР у передвоєнні роки (Буковини, Галичини, Західної Білорусії, Прибалтики тощо). Цю позицію поділяє і автор своєї праці, оскільки ті ж мешканці Буковини, Західної України, наприклад, – єдинокровні діти однієї матері-України.

Разом із тим автор не погоджується з поглядами тих дослідників (П. Полян), котрі схильні вважати «остарбайтерами» також численних біженців-колабораціоністів та членів їхніх сімей, праця яких теж частково використовувалася під кінець війни в економіці нацистського рейху.

Отже, виділяючи найсуттєвіше, можемо констатувати, що:

- потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів колишнього Радянського Союзу стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану «бліцкригу» на Східному фронті;

- насильницьке вивезення робочої сили з окупованих східних територій було об'єктивним явищем і розглядалось вищим нацистським керівництвом як один із вирішальних факторів для успішного ведення війни за світове панування, джерело покриття катастрофічного дефіциту робочих рук у Третьюму рейху;

- головною базою постачання робочої сили визначалася Україна, в тому числі рейхскомісаріат «Україна», генеральні округи «Волинь-Поділля», «Житомир».

¹ Görlitz W. Pauls: Ich stehe hier auf Befehl. – Frankfurt am Main, 1960. – S. 107.

² Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург). – RW 19. – Nr. 738.

³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. – Воениздат СССР, 1974. – С. 215 – 216.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ), ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.

⁵ Промышленность Германии в период войны 1939–1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.

⁶ Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 64.

⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 37.

⁸ Там само.

⁹ **Рейх** (нім. Reich – держава, імперія) Третій рейх, німецька імперія, гітлерівська Німеччина, гітлерівська держава, так звана «третья імперія». Нацисти ділили історію Німеччини на три періоди, в яких вона виступала як могутня держава. Першою імперією вони вважали «Священну римську імперію» –

німецьку державу, що існувала з 962 по 1806 рр. і котра розпалася в результаті наполеонівських завоювань. Другою імперією вони називали німецьку державу, створену Бісмарком у 1871 р., після перемоги над Францією. Ця імперія існувала до 1918 р., коли Німеччина потерпіла поразку в Першій світовій війні. Початком існування третьої імперії нацисти вважали 30 січня 1933 р. – день приходу до влади Гітлера.

¹⁰ ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 34.

¹¹ *Rausching H. Gespräche mit Hitler.* – Zürich; New York, 1960. – S. 130.

¹² Історія Української РСР. – У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977.. – С. 298.

¹³ Цитується за книгою «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945»: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегія І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 179.

¹⁴ У промові, проголошеній Гітлером 11 грудня 1941 року, йшлося про 3,8 млн. радянських військовополонених. У свою чергу Й. Сталін у доповіді на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих з партійними та громадськими організаціями м. Москви з нагоди 24-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції 6 листопада 1941 р. заявив, що за 4 місяці війни радянська сторона втратила пропалими безвісти 378 тисяч чоловік (*Памяти павших. Великая Отечественная война (1941–1945) / Объединенная редколлегия Книг Памяти павших в годы Великой Отечественной войны.* – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 114). Найбільш близькою до істини є сумарна цифра – 3,3 млн. чол. Майже такий показник (3 млн. 350 тис.) отримано Верховним командуванням сухопутних сил вермахту після перерахунку полонених конкретно по таборах. На нього практично виходить у своєму дослідженні й німецький вчений К. Штрайт (*Штрайт К. Солдатами их не считают. Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 годах / Пер. с нем.* – М.: Прогресс, 1979. – С. 99).

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України), Ф. КМФ – 8, оп. 2, спр. 146, арк. 65.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Памяти павших... – С. 110.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 78.

²⁰ *Мюллер Н. Вермахт и оккупация...* – С. 163.

²¹ Там само.

- ²² *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – С. 8 – 9.
- ²³ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... – С. 38.
- ²⁴ Там само; – С. 38 – 39.
- ²⁵ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 9.
- ²⁶ Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg. – RW 31 / 32.
- ²⁷ Обов'язкова трудова повинність для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років.
- ²⁸ Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.
- ²⁹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... – С. 39.
- ³⁰ Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.
- ³¹ *Загорулько М., Юденков К.* Крах плана «Ольденбург». – С. 65.
- ³² Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. – В 8-и т. – Т. 4. – М., 1990. – С. 523.
- ³³ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 18.
- ³⁴ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация... – С. 182.
- ³⁵ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.
- ³⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 230.
- ³⁷ International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580. – PS. – Nürnberg, 1946.
- ³⁸ Всього відомо чотири так звані «Програми Заукеля». Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.
- ³⁹ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – М., 1965. – С. 268.
- ⁴⁰ Точніше, із 20 лютого 1943 р, коли цей термін було вперше вжито в наказі рейхсфюрера СС, начальника німецької поліції Гімmlера.

I. Джерельна база та стан розробки теми в науковій літературі

Тема насильницького вивезення гітлерівськими загарбниками населення з окупованих «східних територій» у нацистське рабство в науковій літературі розроблена недостатньо. Незважаючи на те, що питання масової примусової депортації людей, особливо молоді, в роки Другої світової війни розглядалося Нюрнберзьким трибуналом, воно досить тривалий час залишалось своєрідною «непіднятою ціллю», так і не набуло детального висвітлення істориками колишнього Радянського Союзу. Причина полягала не у відсутності наукового інтересу до нього, а в тому, що більшість документів стосовно цієї категорії людей зберігалася в архівах КДБ і фактично не була доступною для дослідників. Крім того, мали місце, особливо у перше післявоєнне десятиліття, табу ідеологічного характеру – практично кожна людина, яка опинилася в роки війни за будь-яких обставин за кордоном, вважалася ледь не зрадником Батьківщини (це, насамперед, стосувалося військовополонених). Лише з середини 50-х років протягом кількох наступних десятиріч ганебне табу поступово було зняте.

Тому цілком закономірно дана проблема у тій чи іншій мірі порушувалась спершу у *збірниках матеріалів і документів*, оскільки достатнього фактажу для серйозних узагальнень в учених просто не вистачало.

У перші післявоєнні роки – це збірники «Документы обвиняют»,¹ «Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов»,² «Сліди фашистських звірів»,³ «Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков».⁴ У них, так би мовити, «по гарячих слідах» повідується про звірства окупантів, спричинені ними біди та збитки. Як злочин подається насильницьке вивезення мирного цивільного населення у Німеччину.

В той же час підготовлений до видання ще в 1943 році Надзвичайною Державною комісією збірник документів під умовною назвою «Німецька каторга», хоч і був використаний радянською стороною на Нюрнберзькому процесі, проте друком так і не вийшов.

Особливо варті уваги збірники «Советские люди на нацистской

каторге»,⁵ «В фашистском аду»,⁶ «Письма из немецкого рабства»,⁷ «Листи з фашистської каторги»,⁸ в яких чи не вперше зроблено спробу розповісти мовою документів (насамперед, листів «остарбайтерів») про умови їх рабської праці і життя у гітлерівській Німеччині. Однак впадає у вічі, особливо, у збірнику «Листи з фашистської каторги», «причесаність» окремих опублікованих листів, повна відсутність справжніх імен та прізвищ їх авторів (замість них подаються навмисні скорочення типу «Ольга Г-ба», «Василь І-о», «Б. К.» і т. д.), що викликає певну недовіру до вміщених документів.

Аналогічний за формою подачі (та й змістом) збірник «Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу».⁹ Тут теж на документальній основі вміщено колективну розповідь про насильницьку депортацію радянських громадян до Німеччини, їх рабське становище в рейху.

І хоч усі хибують виразною тенденційністю, однобокістю у підборі документального фактажу, ідеологічною зашореністю, та, попри це, поява збірників, безумовно, сприяла зародженню у глибинах суспільної думки зміни і подальшої трансформації поглядів на «остарбайтерів» не як «ворогів народу», майбутній реабілітації цієї категорії жертв нацизму, адже документи красномовно свідчили, що на чужині вони опинилися не з своєї волі, змушені були працювати на ворога в умовах крайнього насильства.

Досить вдало доповнюють загальну картину проявленої сваволі вміщені як додатки документи окупаційної влади. Проте їх зовсім обмаль. Вони лише фрагментарно, дозовано висвітлюють певні аспекти насильницького переміщення в рейх сотень тисяч радянських громадян із тимчасово окупованих нацистами територій СРСР.

У значній мірі це «упущення» ліквідовано у наступних збірниках, зокрема, в опублікованих матеріалах Нюрнберзького процесу.¹⁰ Після їх виходу у світ мільйони жителів колишнього Радянського Союзу вперше ознайомились із людиноненавистницькими надтаємними і таємними документами нацистського уряду і німецького військового командування. В науковий обіг була введена значна кількість нових фактів, що послужили пізніше основою ряду наукових досліджень і узагальнень. Вони викривали божевільні ідеї завоювання «нового життєвого простору», світового панування, страшні злочини гітлерівців проти людства. У певній мірі у збірниках висвітлено до того невідомі сторінки примусового використання військовополонених та цивільного населення загарбаних країн у військовій економіці Третього рейху.

Багатий на цікавий фактаж збірник «Преступные цели – преступные средства».¹¹ Його перше видання було здійснене, причому російською, німецькою і французькою мовами, в 1963 році у зв'язку з 3-ю Міжнародною конференцією з історії руху Опору в м. Карлові Вари, присвяченій окупаційній політиці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Враховуючи проявлений інтерес до нього з боку істориків та широкої громадськості, в 1968 році збірник було перевидано, а в 1985 році здійснено його 3-є видання.

Вміщені у збірнику документи яскраво викривають злочинні дії загарбників, наочно засвідчують про навмисні масові звірства стосовно радянського мирного населення та військовополонених, що було конкретним втіленням у життя державної політики нацистської Німеччини. Документи також переконливо повідують, що основою цих злодіянь стала «расова теорія», котра проголошувала надумане право німців панувати над іншими народами.

Конкретним злочином стала депортація підневільного населення у нацистське рабство, про що окремо йдеться у збірнику в його четвертому розділі «Рабсько-кріпосницькі умови праці населення на окупованій території Радянського Союзу і масове вигнання радянських людей на роботу в Німеччину». В даній тематичній добірці мовою реальних фактів спростовується твердження нацистської пропаганди про «масову добровільну згоду східних робітників на вербування», розповідається про каральні операції під час здійснення цих злочинних заходів.

Певні відомості про насильницьке використання радянських громадян в німецькій мілітаристській економіці містяться у збірнику «Совершенно секретно! Только для командования!»,¹² а також перекладених з німецької мови і виданих в СРСР збірниках документів «Анатомия войны»¹³ та «СС в действии»,¹⁴ незаперечною позитивною рисою яких є їх насиченість цікавими, малодоступними на той час документальними матеріалами, які створюють більш широкий проблемно-тематичний фон для вивчення історії Другої світової війни.

Поряд із згадуваними збірниками в колишньому Радянському Союзі виходили також книги матеріалів і документів, котрі «прив'язувалися» виключно до конкретних територій – тодішніх союзних республік. Першим в Україні таким був збірник документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні».¹⁵ У ньому повідується про горе і страждання, яких зазнало населення республіки під владою гітлерівців. Значна кількість документів присвячена висвітленню насильницького вивезення українців на німецьку каторгу. І це цілком

закономірно, адже саме Україну, як уже відмічалось, нацисти розглядали основним джерелом робочої сили для своєї економіки. Документи також свідчать, що депортація здійснювалась в обстановці кривавого терору, цілеспрямованого насильства, цілковитої зневаги до людської гідності.

Різноплановий трьохтомний збірник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945».¹⁶ У ньому, окрім документального висвітлення широкої гами проблем, спричинених гітлерівською навалою на українську землю, йдеться також про те, що населення республіки не схилилось перед ворогом, а чинило йому мужній опір, що так і не дочекались у Німеччині тисяч і тисяч українців, яким була вготована нелегка доля «остарбайтерів», – ухилившись від насильницького «вербування», вони поповнювали ряди народних месників.

Безумовний інтерес серед документальних збірників становить підготовлене на основі трофейних документів вченими-істориками та архівістами УРСР видання «Історія застерігає».¹⁷ У збірник включено розділ «Каторжна праця та вигнання населення в рабство», в якому розкривається політика свавілля, насильства, беззаконня гітлерівських окупантів. Документи свідчать про каторжні умови праці під страхом смертної кари, рабський режим експлуатації, примусову мобілізацію робочої сили з широким застосуванням спеціальних каральних експедицій окупантів.

Не можна обминути увагою також документальні збірники, в котрих висвітлюється період нацистської окупації, в т. ч. депортація цивільного населення, ще більш диференційовано – в окремих регіонах України. Це, насамперед, видання, що стосуються безпосередньо областей республіки: «Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)»,¹⁸ «Житомирська область у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»,¹⁹ «Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)»,²⁰ «Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945»,²¹ «Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945»,²² «Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945)»,²³ «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.)»,²⁴ «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)»,²⁵ «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)»²⁶ та ін.

Поділлю присвячені збірники документів і матеріалів «Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)»²⁷ та «Вінниччина в роки

Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).»²⁸ В обох книгах йдеться про терор, якого зазнало населення Подільського краю в роки гітлерівської навали, про свавілля і жорстокість поневолювачів, що зумовлювались не лише расистською ідеологією нацистів, а й тим, що на подільській землі загарбники розмістили нацистський об'єкт № 1 – ставку А. Гітлера «Вервольф». Крім неї порівняно недалеко існувала ще одна надсекретна споруда – ставка рейхсмаршала Г. Герінга – другої особи Третього рейху.

Чимало документів розповідають про жорстокість та насильство, яким супроводжувалась депортація тисяч юнаків і дівчат під час війни, про опір подолян, їх вагомий внесок у Перемогу.

В той же час через тенденційний підбір документальної бази, заздалегідь визначену ідеологічну спрямованість у збірниках не розкрита повна, об'єктивна картина реальної дійсності.

Деякі документальні видання, в яких порушується тема «остарбайтерів», вийшли в період незалежності України.

Особливо помітним став вихід у світ збірника документів та матеріалів «Київський процес».²⁹ У ньому вперше опубліковано документи і матеріали кримінальної справи 15-и німецьких військових злочинців, розгляд якої відбувся в столиці України в січні 1946 р. і чимось нагадував відомий Нюрнберзький процес. Особлива цінність цих документів полягає в тому, що на відміну від літературних творів, кінофільмів про Велику Вітчизняну війну, мемуарів радянських полководців, спогадів ветеранів війни, у протоколі судового засідання містяться висловлювання самих воєнних злочинців. Тому кожен, хто знайомиться з оприлюдненими документами, має змогу довідатися про мотиви вчинків підсудних, так би мовити, «з перших вуст». Із протоколів допитів обвинувачених і свідків та інших матеріалів постають жакливі своєю правдивістю факти свавілля на окупованій території України: засуджені Військовим трибуналом Київського військового округу злочинці мали пряму причетність і до моторошних розправ над військовополоненими та мирними жителями, і до знищення на окупованій території соціально-культурних цінностей та житлового фонду населених пунктів, і до насильницького вигнання населення у німецьке рабство...

Серед інших документальних видань, у яких порушується тема використання нацистами праці мирного населення України в мілітаристській економіці рейху, збірники «Помним»,³⁰ «Ост: клеймо неволі».³¹ Перший збірник виданий в 1998 р. в Херсоні. Він містить ряд документів та матеріалів про херсонців – колишніх в'язнів нацизму.

Основу збірника складають спогади самих невольників – колишніх військовополонених, «остарбайтерів» про ті нелюдські страждання, котрих їм довелося зазнати на німецькій каторзі. Видання підготували викладачі та студенти Херсонського технічного університету у співпраці з обласною Спілкою колишніх малолітніх в'язнів фашизму.

Документальний збірник «Ост: клеймо неволі» побачив світ у 2000 р. у Кіровограді. Виданий редакційною групою «Реабілітовані історією» Кіровоградського відділення Національної Спілки письменників. Його матеріали розміщено в двох розділах. У першому опубліковано сорок спогадів колишніх «остарбайтерів», у другому – архівні документи, переважна частина яких – листи «східних робітників» з нацистського рейху.

Повністю листам «остарбайтерів», які через перепони гітлерівської цензури так і не дійшли до адресатів, присвячений збірник «Україна сниться...»,³² виданий у 1995 році в м. Хмельницькому. В них зафіксовано біль і тривоги каторжан. В той же час – це досить об'єктивні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців.

Побачили світ спогади окремих «остарбайтерів», які з політичних та інших причин так і не повернулись в СРСР.³³

Із країн Співдружності Незалежних Держав (СНД) за останні десять років найбільшого успіху у виданні документальних збірників, присвячених проблемам насильницького вивезення у рейх робочої сили та репатріації її на батьківщину, домоглись сусіди-білоруси. В 1996–1998 роках у Мінську вийшли друком чотири книги документів і матеріалів під загальною назвою «Білоруські остарбайтери».³⁴ У перших двох книгах повідується про вигнання населення республіки на примусові роботи в Німеччину в 1941–1944 роках, рабське життя в нацистському рейху. Загальний обсяг видання – майже півтори тисячі сторінок книжкового тексту. Воно відкриває нові можливості для вивчення ще далеко не дослідженої історичної долі «остарбайтерів».

За видовою ознакою опубліковані документи можна поділити на три групи. Найбільшу групу складають радянські документи військового часу, що стосуються мобілізації населення на активний опір ворогові, діяльності патріотичного підпілля та народних месників, документи, що викривають грабіжницькі і насильницькі дії гітлерівських загарбників. Другу групу – тематично підібрані документи окупаційної влади, третю – документи епістолярного жанру (спогади, листи «остарбайтерів» з нацистської каторги).

Порівняльний аналіз опублікованих збірників джерел радянського і пострадянського періодів засвідчує певні відмінності у поданні інформації. Для документальних збірників, виданих в СРСР до 1991 р., характерні тенденційність підбору документальної бази, заздалегідь визначена ідеологічна спрямованість, що обмежували повноту відображення історичної дійсності. Значно більшою об'єктивністю, незаангажованістю відзначаються документальні збірники пострадянського періоду.

* * *

Найповніша інформація із даної проблематики, безумовно, сконцентрована в архівах. Вітчизняних і зарубіжних.

Значний інтерес, зокрема, становлять фонди **Центрального державного архіву громадських об'єднань України** (ЦДАГО України).

Насамперед, у цьому архіві зосереджено документи Центрального Комітету Компартії України (ЦК КПУ; до жовтня 1952 р. – ЦК КП(б)У). Оскільки Комуністична партія в радянському суспільстві конституційно була керівною і спрямовуючою силою, ЦК до серпня 1991 р. мав статус вищого політичного керівного органу республіки. Це визначало його незаперечну роль у вирішенні всіх питань державного рівня, в тому числі в організації партійно-комсомольського підпілля, партизанської боротьби на окупованій гітлерівцями території республіки, у розслідуванні та встановленні злочинів і збитків, спричинених населенню нацистськими загарбниками. Його постанови, резолюції, рішення, котрі досить часто дублювали аналогічні розпорядчі документи ЦК КПРС, у значній мірі проливають світло на події воєнного періоду.

Багаті на інформацію також інші види партійних документів: доповідні записки, інформаційні повідомлення, зведені дані, акти про злодіяння окупаційного режиму, масові знищення мирних громадян та військовополонених, примусове вивезення цивільного населення на каторжні роботи до Німеччини, що їх регулярно надсилали на адресу ЦК КП(б)У обласні, міські та районні комітети партії.

Особливий масив джерел складають документи Республіканської комісії сприяння Надзвичайній Державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам

СРСР. Це – завірені місцевими органами влади протоколи опитування громадян, котрі пережили окупацію, акти збитків, спричинених населеним пунктам, промисловим підприємствам, колективним господарствам республіки, кількісні показники та поіменні списки насильно депортованого населення, надіслані з регіонів аналогічними обласними, міськими, районними комісіями сприяння, місцевими партійно-радянськими органами.

Окремі факти злочинів нацистських окупантів та їх прислужників стосовно мирного населення загарбаних територій відображено в довідках, доповідних записках, донесеннях Наркомату Внутрішніх Справ УРСР, Українського штабу партизанського руху, партизанських формувань до ЦК КП(б)У.

Усі згадані документи зосереджені у досить об'ємному фонді № 1.

Такий же великий документальний масив підпільно-партизанського руху в Україні. Кількісно він представлений у 6792 справах 73-х фондів. Для дослідження теми необхідні дані найчастіше містяться в таких документах: звітах підпільних обкомів партії, командування з'єднань, бригад, загонів, полків про виконання бойових завдань, діяльність на окупованій території; довідках, доповідних записках командування партизанських формувань про політичне, економічне становище на окупованій території, про окупаційний режим; рапортах, донесеннях, листівках, газетах, що видавалися та розповсюджувалися партизанами. Із них можна почерпнути конкретні факти про операції по визволенню зі збірних таборів та ешелонів людей, що насильно відправлялися в Німеччину, про агітаційну роботу серед населення, інші форми боротьби по зриву «вербувальної» кампанії, розгорнутої окупаційною владою.

У фондах 62 (оп. 27, спр. 101), 76 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 5) йдеться про діяльність народних месників Вінниччини, у фондах 91 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 1) та ін. – Кам'янець-Подільщини.

Із документів фонду 57 (оп. 4, спр. 377; та й інших фондів) можна почерпнути відомості про діяльність ОУН на Поділлі. Крім того, у цьому фонді зосереджено копії документів окупаційної влади: довідки, акти, відомості про звірства загарбників, знищення мирного населення, створення концтаборів і гетто, примусове вивезення громадян на каторжні роботи до Німеччини, руйнування та пограбування населених пунктів, майна (в тому числі по Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях); копії витягів з доповідей на засіданнях гебітскомісаріатів Волині та Поділля.

Варта уваги дослідників також колекція документів Комісії з історії

Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 166, оп. 2; 3). Колекція представлена документами про нацистський окупаційний режим на території України, зокрема, політику окупаційних властей щодо населення загарбаних територій, листи на Батьківщину радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини, іншими матеріалами.

Такі ж багаті на інформацію з даної проблематики і фонди **Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України)**.

Особливий інтерес становлять документи окупаційної влади, зокрема, Рейхсміністерства окупованих східних областей (ф. КМФ-8) та рейхскомісаріату «Україна». Вони дозволяють повніше збагнути сутність політики геноциду, яку здійснювали нацистські завоювники на загарбаних територіях. Так, відомості про пропагандистські заходи по розгортанню «вербувальної» кампанії можна почерпнути із матеріалів фонду 3538 (оп. 2, спр. 256), про закриття в Україні середніх шкіл та інститутів, відправку їх викладачів і учнів на примусові роботи – фонду 3676 (оп. 4, спр. 42), про умови життя «остарбайтерів» у нацистській неволі – із фондів 3260 (оп. 1, спр. 38), 4620 (оп. 3, спр. 285). У фонді 3206 (оп. 2, спр. 6, 185, 187; оп. 6, спр. 306-358) зосереджено документи про вербування робочої сили до Німеччини, списки українців, які працювали на каторзі у рейху, алфавітну картотеку, судові справи. У документах згаданих та інших фондів міститься також інформація про організацію бірж праці, насильство, виявлене гітлерівцями на окупованих територіях під час примусової депортації тощо.

Зведені відомості про вбивства мирного населення, насильство окупантів, вивезення громадян на примусові роботи до Німеччини містяться у документах Державної планової комісії (Держплану) при РНК УРСР (ф. 337, оп. 30, спр. 73).

Значну цінність для вітчизняних дослідників становить зроблена з трофейних документів, переданих американською воєнною місією Національному архіву США, колекція мікрофотокопій, в якій йдеться про діяльність німецьких адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях, зокрема, в захопленій Радянській Україні.

Певні відомості про діяльність ОУН на Поділлі, про особливості окупаційного режиму на території «Трансністрії» можна почерпнути з матеріалів **довідково-інформаційного фонду науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України**.

Особливо багата документальна база дослідження знаходиться в центральних російських архівах. Насамперед, у **Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ)**.

Тут зосереджено документи Надзвичайної Державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загартників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. 7021; даний фонд нараховує 155 описів, 42826 справ, понад 3,5 млн. одиниць документів). Поряд із створенням документальної бази по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів у завдання комісії входив також поіменний облік німецьких працекористувачів для притягнення їх до суду чи подання позову на відшкодування витрат на лікування та виплату пенсій «остарбайтерам», котрі втратили здоров'я і працездатність. Тій же меті в значній мірі слугували й опитувальні листи репатріантів. Вони теж знаходяться у згадуваному масиві документів.

У матеріалах комісії широко представлені відомості стосовно Поділля. Це – акти про злодіяння гітлерівців, надіслані з кожної місцевої Ради регіону, списки розстріляних мирних громадян та насильно вивезених у німецьке рабство, цифрові дані про замучених військовополонених, свідчення про їх нелюдське утримання у концентраційних таборах, що в період окупації існували на території Вінниччини та Кам'янець-Подільщини, матеріали про спалені села тощо.

Варті на увагу дослідників документи, що зберігаються в **Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ)**, утвореному 15 березня 1999 р. згідно з постановою уряду Російської Федерації шляхом об'єднання Російського центру зберігання, використання документів новітньої історії та Центру зберігання документів Московської області.

Унікальні трофейні документи зібрано в колишньому Центрі зберігання документальних колекцій, що з 15 березня 1999 р. структурно увійшов до складу **Російського державного військового архіву (РДВА)**. Про їх зміст красномовно говорять назви фондів: ф. 700 («Відомство по Чотирирічному плану»), ф. 1164 («Документальні матеріали поліцейських органів Німеччини на радянських і польських громадян, котрі перебували в Німеччині в період Другої світової війни в німецько-фашистському полоні»), ф. 1165 («Документальні матеріали на радянських і польських громадян, що перебували в німецько-фашистському полоні, і російських емігрантів, засуджених німецько-фашистським судом»), ф. 1382 («Документальні матеріали на

радянських та іноземних громадян, які перебували в Німеччині в період Великої Вітчизняної війни»).

Проте найважливішими для з'ясування аспектів окупаційної політики загарбників, здійснених ними заходів щодо пограбування захоплених територій, відправки робочої сили до Німеччини та інших, є документи окупаційної влади. Значна їх кількість, зокрема документи Рейхсміністерства окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), служби безпеки рейху (Reichssicherheitshauptamt), Рейхсміністерства праці (Reichsarbeitsministerium) зберігаються у **Федеральному архіві Німеччини** (Бундесархіві), розташованому в м. Кобленц (**Bundesarchiv, Koblenz**), а також у **Федеральному військовому архіві** (м. Фрайбург) (**Bundesarchiv / Militärarchiv, Freiburg**).

Серед них директиви нацистських властей стосовно «вербування» населення і його використання в економіці Німеччини, матеріали, що розкривають механізм «вербування» східних робітників шляхом застосування насильства як з боку каральних служб, так і з боку військових та цивільних окупаційних структур влади (Бундесархів, фонди: РВ 19/2147, РВ 19/2148, РХ 36/348 та ін.). У той же час ряд документів засвідчують, що з метою залучення добровольців для робіт у Німеччині у пропагандистських цілях їм та їхнім сім'ям передбачались певні пільги: збереження за ними права на отримання наділів землі, виплати родичам у випадку їх непрацездатності грошової допомоги тощо (РВ 19/2148, РХ 36/348).

У багатьох документах повідомляється про те, що всі прибулі до Німеччини робітники брались на облік місцевою поліцією (РХ 36/348), що нелюдське ставлення до них у рейху визначалось і регламентувалось численними пам'ятками, інструкціями, розпорядженнями, прийнятими на державному та місцевому рівнях (РВ 19/2147, РВ 19/2148).

Досить значною є кількість архівних матеріалів, де йдеться про голодне існування східних робітників, їх утримання в закритих таборах, обмеження в оплаті праці, позбавлення їх будь-яких людських прав (РВ 19/2148, Р 58/178).

Чимало документів також свідчать, що примусові методи «вербування» робочої сили були неефективними, що вони, як і нелюдське поводження з «остарбайтерами», активно стимулювали партизанський рух, патріотичне підпілля (РВ 30/33).

Багаті на інформацію з проблем насильного вивезення гітлерівцями цивільного населення Поділля на каторжні роботи в Німеччину, перебування подолян у нацистському рабстві, опору окупантам у

рядах радянських партизанів, більшовицько-комсомольського та націоналістичного підпілля фонди **Державних архівів Вінницької (ДАВО) та Хмельницької (ДАХО) областей.**

В обох архівах зберігається значна кількість переданих органами СБУ фільтраційних справ на подолян, які перебували в концтаборах та на примусових роботах в Німеччині та інших країнах під час Другої світової війни (ДАВО: ф. Р – 6023; ДАХО: ф. Р – 6193).

Як правило, фільтраційні справи складаються з:

- документів державних установ (органів виконавчої влади, НКВС, «СМЕРШу» та ін.);
- німецьких документів та матеріалів;
- копій документів союзницьких військ.

Дуже інформативними є документи радянського походження, які умовно можна розподілити на такі групи: особисті документи громадян, депортованих до Німеччини; матеріали допитів, анкети, протоколи та ін.; відомче і міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час їх перебування за межами України; характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих осіб після їх повернення на батьківщину та ін.

У фільтраційних справах (але в основному у фондах Р – 2700 «Вінницький облвиконком Ради депутатів трудящих», Р – 338 «Кам'янець-Подільський облвиконком Ради депутатів трудящих») зустрічаються й «опитувальні аркуші» осіб, які повернулися. В таких «аркушах» фіксувалися умови «вербування», відомості про життя в неволі, нерідко називаються конкретні імена новітніх рабовласників.

В обох архівах зберігається певна частина документів місцевих комісій сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Серед документів – значна кількість поіменних списків депортованих гітлерівцями громадян, акти про інші злочини нацистських загарбників (ДАВО: ф. П – 425, оп. 1, спр. 17; Р – 1683, оп. 1, спр. 5; ДАХО: ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42 та ін.).

Окремий масив становлять документи окупаційного періоду, насамперед, органів окупаційної влади: рейхскомісаріату «Україна», гебітс- і штаттскомісаріатів, міських, повітових (в румунській зоні окупації), районних, сільських управ. Зокрема, накази, вказівки, роз-

порядження рейхскомісаріату і його шефа Е. Коха з адміністративно-господарських питань, запровадження і виконання трудової повинності, вербування населення до Німеччини та використання робочої сили на місцях зустрічаються серед документів гебітс- та штатдтскомісаріатів (адміністративних одиниць у рейхскомісаріаті «Україна» обласного та міського рівня), які в свою чергу видавали директиви та розпорядження з різних питань, у т. ч. з приводу організації «вербувальної» кампанії, відправлення робочої сили до Німеччини та ін. (ДАВО: ф. 2271, оп. 1, спр. 1; ф. Р – 1504, оп. 1, спр. 1; ДАХО: ф. Р – 426, оп. 1, спр. 1; ф. Р – 429, оп. 1, спр. 1 та ін.).

Аналогічні документи, лише більш конкретизовані і «прив'язані» до місцевості, підпорядкованих населених пунктів, характерні і для діяльності органів місцевого управління – міських, районних та сільських управ. Тут і рапорти у вищі органи про виконання тих чи інших заходів окупаційної влади, і листування з приводу відправки робочої сили до Німеччини, і погрози покарання непокірних, і списки насильно депортованих та тих, хто ухилився від «трудової мобілізації» тощо (ДАВО: ф. Р – 1312, ф. Р – 1358, ф. Р – 1433; ДАХО: ф. Р – 434 та ін.).

В обох архівах зберігаються листи «остарбайтерів», написані на каторзі, їх спогади, преса періоду окупації Поділля гітлерівськими загарбниками.

Глибше збагнути особливості румунської окупації, депортації цивільного населення з території Північної «Трансністрії» (південних районів Вінниччини) дозволяють документи, що містяться у фондах ДАВО: Р – 2966 «Могилів-Подільська повітова управа», Р – 1533 «Станіславчицька райуправа», Р – 1417 «Шпиківська райуправа», Р – 1644 «Джугастрівська сільуправа» та ін.

Безумовний інтерес дослідників викликають документи, котрі безпосередньо стосуються ставки Гітлера «Вервольф», – діяльності охоронної групи «Ост» таємної польової поліції імперської служби безпеки, про масове ухилення населення від вивезення в Німеччину, розгортання збройної партизанської боротьби в прилеглих до ставки районах, про каральні акції окупантів (ДАВО, ф. П – 425, оп. 1).

В обох архівах зберігаються масиви документів, що розповідають про пасивний та збройний опір мешканців Поділля гітлерівським загарбникам, про їх участь у патріотичному підпіллі та в рядах загонів народних месників, про масову протидію подолян планам нацистів здійснити тотальну депортацію цивільного населення до нацистського рейху (ДАВО, ф. П – 425; ДАХО: ф. Р – 1941, ф. Р – 1475, ф. Р – 3484 та ін.).

Першою великою узагальнюючою працею подій Другої світової війни на території СРСР була книга «О Великой Отечественной войне Советского Союза»,³⁵ автором якої виступає Й. В. Сталін. Хоч йому, як нікому іншому, було відомо про причини нищівних поразок, яких зазнала Червона армія у 1941–1942 рр., прорахунків радянського керівництва напередодні і в початковій стадії війни, про численні інші трагічні сторінки, в праці про них не обумовлено й словом, як і не сказано про величезні людські втрати на фронтах та в результаті нацистської окупації значної частини території країни. Скрізь домінує бравурний тон, всюди перемоги, котрі, врешті-решт, призвели до найвеличнішої і найпам'ятнішої в історії людства – Перемоги над німецьким нацизмом...

Подібна односторонність у певній мірі характерна й для праці М. І. Супруненка «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.)».³⁶ Проте вона в порівнянні з названою вище більш об'єктивна, охоплює досить значну кількість проблем історії України періоду воєнних років. У ній, зокрема, вперше зроблена спроба проаналізувати результати мобілізації сил українського народу в початковий період війни, детально відображені оборонні бої радянських військ під Києвом і Одесою, в Донбасі та під Севастополем і участь у них населення України, процес перебазування промисловості України в східні райони СРСР. Спеціальні параграфи відтворюють трудовий подвиг українського народу в роки війни, а окрема глава – початок відбудови народного господарства і завершення возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській радянській державі.

Певна частина роботи присвячена розкриттю нацистського окупаційного режиму. Але через існуючі перепони до архівних джерел, пануючі ідеологічні застереження обійдено увагою використання праці цивільного населення республіки в нацистській військовій економіці.

Подальше зняття грифу «Таємно» з масивів архівних документів, розширення доступу до документальної бази стимулювало науковців до творчих пошуків, дозволило їм активізувати дослідження, зробити певні узагальнення та висновки.

Найбільш крупними працями радянських учених-істориків, присвячених темі агресії гітлерівської Німеччини проти СРСР та боротьби наших співвітчизників із загарбниками, стали видані в 60-70-х роках ХХ століття 6-томна «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.»³⁷ та 12-томна «История второй

мировой войны, 1939–1945».³⁸ Темі гітлерівської навали присвячені також книга 1-а 5-го тому шеститомної «Истории Коммунистической партии Советского Союза»³⁹ та десятий том дванадцятитомної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней».⁴⁰

Їх вирізняє фундаментальність викладу, академізм, повнота висвітлення цілого ряду аспектів війни, боротьби з окупантами на радянській землі та визволення Червоною армією поневолених народів Європи із нацистського ярма. Однак, як це не парадоксально, темі насильницького вигнання населення з окупованих територій як дешевої робочої сили для потреб рейху на їх сторінках виділено зовсім мало місця. Так, в «Истории второй мировой войны» про це обумовлено буквально декількома словами. В тодішніх умовах розпалу «холодної війни» сильнішим від історичної правди було ідеологічне застереження, котре зводилось до того, що радянські люди, які внесли вирішальний внесок у Перемогу, не могли масово працювати на ворога, та ще й в Німеччині на її військових підприємствах... Взагалі, сама постановка питання використання трудових ресурсів зі Сходу, в т. ч. з України, для задоволення військово-економічних потреб гітлерівської Німеччини суперечила відомій номенклатурно-партійній аксіомі про «всеохоплюючий патріотизм радянського народу».

У певній мірі цим хибують і тритомник «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.»⁴¹ та сьомий том «Історії Української РСР»,⁴² що озаглавлений «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)». Історія боротьби трудящих України проти нацистських загарбників висвітлюється у цих виданнях як невід'ємна складова частина боротьби всього радянського народу проти ворога. Вона викладається згідно з періодизацією, що склалася в радянській історіографії: перший період війни – 22 червня 1941 р. – листопад 1942 р. – період віроломного нападу нацистської Німеччини на СРСР і створення умов для докорінного перелому у війні; другий – листопад 1942 р. – грудень 1943 р. – період докорінного перелому; третій – 1944 – 1945 рр. – завершальний період Великої Вітчизняної війни. В «Історії Української РСР» є навіть підрозділ «Режим рабсько-кріпосницької праці», але про вивезення населення України у нацистське рабство у ньому йдеться лише на двох сторінках. Разом з тим тут є важливий висновок, що «режим рабсько-кріпосницької експлуатації на тимчасово окупованій території.., каторжна праця мільйонів радянських людей, силою вивезених до Німеччини, – один з найтяжчих злочинів фашизму».

Незважаючи на вихід у світ згаданих праць, відчувався явний дефіцит спеціальних досліджень, що безпосередньо стосувалися б аналізу і розкриттю причин, форм, методів та особливостей нацистської депортації населення із загарбаних «східних територій», трудово визиску громадян СРСР у Німеччині.

Дещо повніше проблеми гітлерівської депортації радянських людей, в т. ч. українців, розкрито в праці М. Загорулька та А. Юденкова «Крах плану «Ольденбург»,⁴³ в якій дослідники зосередили увагу на економічних та патріотичних аспектах. Вони, зокрема, підкреслюють, що в нацистських планах завоювання світового панування питанням економічного використання окупованих територій Радянського Союзу надавалось великого значення. Нацистська Німеччина сподівалась поповнити свої ресурси в хлібові, нафті, метали, а також у робочій силі. Нею, як виявилось, стали військовополонені, а також насильно вивезені в рейх «остарбайтери».

Проте повністю реалізувати плани економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР гітлерівці не змогли через активний опір радянського народу. Крах цих планів помітним чином вплинув на хід та результати війни і став важливим фактором у її стратегії.

Основними формами опору тут, як відомо, були збройна боротьба партизанських загонів та діяльність патріотичного підпілля. Причому переважну більшість тих, хто в глибокому ворожому тилу зі зброєю в руках боронив рідну землю від посягань окупантів, складали люди, яким завойовники заздалегідь вготували трагічну долю «остарбайтерів», котрі, однак, не побажали стати рабами нацистів, – у першу чергу, комсомольці та молодь. Тому не випадковим виявився інтерес науковців до цієї категорії населення, що опинилось на окупованій території.

Із праць, у яких досліджується боротьба молоді Поділля, України з гітлерівськими загарбниками, насамперед, слід виділити глибокі за змістом роботи П. Тронька «Подвиг твоїх батьків»,⁴⁴ «Безсмертя юних»,⁴⁵ дисертацію Л. Будьонної «Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей».⁴⁶ Героїчні справи комсомольців і молоді республіки в тилу окупантів висвітлюються також у її статті «Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.)»,⁴⁷ у праці І. Стафійчука «Комсомол України в партизанському русі»,⁴⁸ дисертації вінницького

вченого М. Бабія «Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944)»,⁴⁹ у його (в співавторстві з В. Кравчуком) путівнику «Партизанськими стежками Вінниччини»,⁵⁰ в роботах С. Гуменюка «Проскурівське підпілля»,⁵¹ А. Доманка, М. Сбойчакова «Шепетовские подпольщики»,⁵² В. Мольченка, М. Петрова «Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни».⁵³

Про протидію гітлерівцям українського населення йдеться також у дослідженнях В. Клокова, І. Кулика, І. Слинька «Народна боротьба на Україні»,⁵⁴ Л. Кондратенка «Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине»,⁵⁵ В. Немятого «Всенародная борьба населения Украины против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944.»⁵⁶ та ін.

Автори праць переконливо доводять, що народні месники та підпільники своєю героїчною боротьбою завдали ворогові відчутних втрат, перешкодили вивезенню на німецьку каторгу значної кількості цивільного населення.

В той же час не можна не помітити заангажованості деяких робіт, насамперед, згадуваних дисертаційних. Вони зорієнтовані лише на показ героїки, радянського патріотизму, однак замовчують участь у всенародній боротьбі сил національно визвольного спрямування.

Чималий фактичний матеріал про економічну політику окупантів, їх плани уярмлення та знищення слов'янських народів, у тому числі каторжною, рабською працею, йдеться у книзі «Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.)»,⁵⁷ яку складають доповіді та повідомлення радянських істориків на 3-й Міжнародній конференції з історії руху Опору, котра відбулась у Карлових Варах у 1963 році. Серед вміщених публікацій особливу увагу привертає повідомлення І. Слинька «Вигнання населення України в фашистське рабство».⁵⁸ Це – чи не перша в колишньому Радянському Союзі наукова розвідка з проблем депортації мирного населення з окупованих гітлерівцями територій.

Учений доводить, що, насильно вивозячи людей на каторгу в Німеччину, нацисти переслідували мету:

а) забезпечити зростаючу потребу в робочій силі та заставити мільйони іноземних робітників брати участь у війні на боці нацистської Німеччини, проти власних країн;

б) знищити чи ослабити народи так званої «нижчої раси»;

в) обезлюднюючи загарбані радянські території, підготувати умови для переселення сюди нових господарів – німецьких панів.

Свої висновки він вдало аргументує архівними джерелами, невідомими до того фактами.

Відтоді тема насильного вивезення наших співвітчизників на каторгу все більше цікавить науковців та дослідників. У 1979 р. вийшла друком монографія М. В. Коваля «Боротьба населення України проти фашистського рабства».⁵⁹ У ній автор ретельно досліджує трансформацію форм і методів людиноненависницької політики гітлерівців у тісній взаємозалежності від становища на фронті, простежує комплекс злочинних заходів окупантів, до яких вони вдалися з метою максимального використання людських ресурсів на загарбаних територіях, насамперед, в Україні, в інтересах німецької військової промисловості, детально аналізує систему каторжної праці. Осмислюючи трагічні результати масової депортації мирних громадян, учений робить висновок, що вона була проявом відвертого геноциду проти російського, українського, білоруського та інших народів СРСР, злочинним механізмом обезлюднення тимчасово захоплених територій.

Аналогічний висновок міститься і в монографії Т. С. Першиної «Фашистський геноцид на Україні 1941–1944».⁶⁰ У праці викриваються злочини нацистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки гітлерівської навали, одним із яких була депортація в Німеччину української молоді, розкривається варварський механізм знищення мільйонів радянських людей, що опинились у руках нацистських катів, аналізується ідеологічне підґрунтя здійснених ними жахливих зlodіян.

До теми *«переміщених осіб»* помітний інтерес проявили також дослідники більш далекого зарубіжжя, в активі яких найбільше напрацювань (монографій, статей, повідомлень). Причому в розробці ряду напрямів цього питання вони стали першими. Вже в 1945 р. вийшла книга американця Д. Фріда «Експлуатація іноземної робочої сили в Німеччині».⁶¹ Однак дослідження виявилось неповним, однобоким, оскільки автор зосередив увагу лише на використанні в німецькій економіці робітників з країн Західної Європи.

Наступного року побачила світ робота учасника замаху на Гітлера німця Г. Гізевіуса «До гіркого кінця. Записки змовника».⁶² В ній аналізуються аспекти суворої дійсності тодішньої Німеччини, але теж фактично нічого не мовиться про «остарбайтерів».

У 1954 р. у Бонні вийшла досить об'ємна (майже на 800 стор.) книга колишнього генерала піхоти Курта фон Тіппельскірха «Історія Другої світової війни. 1939–1945».⁶³ Але вона, незважаючи на таку

всеохоплюючу назву, повністю присвячена лише військовим аспектам найбільшої із воєн, зовсім не порушує питань депортації робочої сили в Німеччину.

Першою у німецькій науковій літературі працею, в якій порушено використання в нацистській економіці іноземних робітників, стала стаття професора Пфеффера «Німці та інші народи в Другій світовій війні», опублікована в колективній праці «Підсумки Другої світової війни: Висновки переможених».⁶⁴ В ній визнається, що «військова економіка Німеччини могла забезпечувати... величезні військові зусилля лише в тому випадку, коли замість чоловіків, котрі пішли на фронт, у її розпорядження надходила робоча сила з інших джерел». Таким джерелом були «завербовані робітники з окупованих областей і в нейтральних країнах». Далі міститься твердження, що основною причиною переміщення іноземних робітників на промислові підприємства рейху було безробіття (хоч це далеко не так), котре заставляло їх відбувати в Німеччину, де можливості отримати роботу і заробітки були значно кращими. Автор фактично не бере до уваги історичного факту, що основною формою переміщення в рейх «східних робітників» стала їх депортація. Крім того, також не обходилось без насильства під час «вербування» польських, французьких, бельгійських, голландських, датських, іспанських, італійських, югославських, болгарських робітників.

Єдине, з чим можна цілком погодитись, так це із визнанням, що поводження з «вільними російськими робітниками» «було не гідним людини». Але досить суб'єктивним є уточнення, котре подається тут же: «Проте в тих випадках, коли їм доводилось працювати окремо в якості прислуги в будинках чи на польових та інших роботах у сільському господарстві, їм жилося не гірше, чим військовополоненим чи самим німцям».⁶⁵ Тут очевидно автор має на увазі не радянських військовополонених, ставлення до яких характеризувалось як винятково жорстоке. Та й життєвий рівень тих же німецьких сільських мешканців не йшов у ніяке порівняння з умовами життя «остарбайтерів», що мимоволі визнає сам професор К. Пфеффер: «Продовольчі норми [для них] були дуже низькими, а дисципліна – винятково суворою. Одягом [східні] робітники майже не забезпечувались, а квартирні умови були досить поганими, вільного часу в робітників не було».⁶⁶

У монографії О. Далліна «Німецьке правління в Росії: 1941–1945. Аналіз окупаційної політики»,⁶⁷ що вийшла друком в 1958 р., містяться розділи про радянських військовополонених і цивільних робіт-

ників. Проте з поля зору автора випадають власне українські «остарбайтери». Вони «розчинені» у загальній кількості депортованих із Сходу «росіян». Зовсім не аналізуються особливості «вербувальної» кампанії в Україні.

Певні напрацювання з питань примусового вивезення в Німеччину та використання іноземних робітників в активі інших німецьких вчених: Е. Зеєбер,⁶⁸ К. Дробіша,⁶⁹ Я. Шмельцера,⁷⁰ Г. Пфальмана.⁷¹ Суттєвою особливістю цих робіт, опублікованих в наступні 60-і роки, є те, що поряд із ґрунтовним дослідженням конкретно-історичних процесів вони розкривають політичні причини прийняття нацистами тих чи інших рішень, розширюють глибину аналізу всієї нацистської системи Третього рейху.

У монографії ще одного німецького вченого Н. Мюллера «Вермахт і окупація (1941–1944)»⁷² її автор на багатому фактичному матеріалі досліджує злочинну роль вермахту в насадженні «нового порядку» на захоплених територіях СРСР, у тому числі його роль у здійсненні примусової депортації мирного населення для потреб німецької військової економіки. На основі численних документів учений переконливо спростовує популярну в той час на Заході тезу про так звану «непричетність» гітлерівських збройних сил до злочинів над мирними людьми на території України, Білорусії, інших колишніх радянських республік.

Чільне місце серед наукових робіт займає дослідження американського вченого Е. Хомзе «Праця іноземців у нацистській Німеччині».⁷³ На багатому фактичному матеріалі в ній розкривається залежність німецької воєнної економіки від доставленої робочої сили з окупованих територій, аналізуються умови праці каторжан, у певній мірі йде мова про «східних робітників» (знову «росіян»). Праця цінна окрім всього ще й тим, що має обширний аналітичний огляд архівних джерел, котрі знаходяться в Національному архіві США у Вашингтоні.

Проблема «остарбайтерів» знайшла певне відображення в дослідженнях німецьких авторів В. Якобмайера «Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941–1945»⁷⁴ та У. Герберта «Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у військовій економіці Третього рейху».⁷⁵ Обидві обширні за тематикою, мають ґрунтовні бібліографічні та джерелознавчі розділи.

Особливий інтерес у праці У. Герберта викликає аналіз скарг східних робітників. Спектр їх незадоволення досить широкий. Тут і

голодне існування, і обов'язковість носіння принизливого тавра «Ост», і силові заходи під час вербування, і використання не за спеціальністю, і розміщення в таборах, обнесених колючим дротом, і заборона виходу із табору, і грубе поводження табірної охорони, і вкрай низька зарплата, і заборона на поштове листування, і протиріччя між обіцянками та дійсністю тощо.

Варта уваги також його праця «Європа і «Зразковий рейх»: іноземні цивільні робітники, військовополонені та кримінальні цивільні в'язні в Німеччині 1938–1945"»,⁷⁶ в якій він намагається з'ясувати залежність розгортання партизанського руху в країнах Європи від активізації зусиль відомства Заукеля стосовно вивезення місцевого населення до Німеччини. Автор, зокрема, робить такий висновок: «Робочі руки набули в різних європейських країнах великого значення, оскільки вони стали важливим, часто вирішальним фактором для зростання і популярності організації опору. Безпосередньо у Франції та Радянському Союзу виникнення й розширення партизанського руху тісно пов'язані з депортацією робітників. Німецькій окупаційній владі було добре відомо, що багато людей втікали до лісів чи до «магуйс» («макі») і надавали перевагу ризику боротися перед відправкою до Німеччини».⁷⁷

Однак більшість робіт німецьких вчених із цієї тематики – це регіональні чи локальні монографічні дослідження конкретних таборів,⁷⁸ –⁷⁹ фірм,⁸⁰ міст, регіонів.⁸¹

Ряд аспектів використання підневільної праці в економіці рейху висвітлено в працях польських дослідників В. Ястржембовського,⁸² Х. Зургажа,⁸³ Ч. Лучака,⁸⁴ –⁸⁵ К. Керстен⁸⁶ та ін.

Серед сучасних робіт зарубіжних науковців заслуговує на увагу праця В. Косика «Україна і Німеччина у другій світовій війні».⁸⁷ Найсамперед тим, що у ній порушено нарешті власне українську проблематику. Об'ємна за розміром, глибока за змістом, робота розкриває загальну мету та практичні дії націонал-соціалістів Німеччини щодо України, неадекватність нацистської політики «чистоти вищої раси» та «реального стану речей».

Використовуючи документи Нюрнберзького трибуналу та джерела з німецьких архівів, дослідник визначив причини, що спонукали німецьке керівництво вдатися до насильницького набору робітників, з'ясував за участю яких саме вищих керівників Німеччини проводилася депортація, які обставини зумовлювали її прискорення. Окремо автор зупинився на факті занепокоєння методами мобілізації з боку самих же керівників німецьких військових частин та промисло-

вих підприємств, наголошуючи на тому, що саме необачне та жорстоке поводження з цивільним населенням сприяло зміні його ставлення до німецької військової присутності в бік негативного, а, отже, значною мірою ініціювало активізацію націоналістичного та радянського руху опору.⁸⁸

Незважаючи на певний суб'єктивізм в оцінці окремих подій чи явищ, праці іноземних дослідників нерідко мають глибокі висновки. Крім того, їх незаперечна цінність полягає ще й в тому, що вони опираються на документи та джерела зарубіжних архівів, насамперед періоду Другої світової війни, у багатьох випадках малодоступних для вітчизняних дослідників. Згадувана праця В. Косика тут не виняток.

Однак загалом *тема українських «остарбайтерів» ще не висвітлена в західній історіографії*. У ній практично відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені вивченню колоніальної експансії Німеччини, зорієнтованої на використання в нацистській економіці трудових ресурсів окупованої України.

Безумовно, збагатила історичну науку робота російського вченого П. Поляна «Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация»,⁸⁹ яка, по суті, є першою (і досить вдалою, незважаючи на журналістсько-публіцистичний стиль викладу) монографічною спробою узагальнюючого і панорамного дослідження комплексу питань, що стосуються радянських військовополонених і «остарбайтерів» та інших колишніх радянських громадян, які під час Великої Вітчизняної війни опинилися за межами СРСР.

Вона складається з двох частин. У першій – «Русские в рейхе: первые и последние» – описано обставини поневолення радянських військовополонених, примусового «вербування» та депортації до Німеччини цивільного населення, а також найбільш суттєві моменти їхнього побуту та працевикористання. У другій частині – «Родина ждет вас, сволочи!..»: репатриация и бегство от нее» – висвітлено долю колишніх радянських військовополонених та «остарбайтерів» під час і після повернення з Німеччини.

Позитивною особливістю роботи є залучення широкого кола архівних джерел, більшість з яких до наукового вжитку запроваджено вперше, їх серйозний науковий аналіз.

Ще одна важлива деталь: оскільки поштовхом для початку роботи і написання книги стали листи, надіслані до московського історико-просвітницького товариства «Меморіал» (близько 400 тис.) після

публікації на початку 1990 р. в газеті «Неделя» статті О. Данкіна «Пенсия из-за рубежа», автор порушує проблему компенсацій по-терпілим від нацизму німецькою стороною, стан проблеми до 1996 року та можливі перспективи її подальшого вирішення.

Проблему компенсації порушують й українські вчені Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська у працях «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень». ⁹⁰ Вони наголошують, що мільйонні вигнання населення України в Німеччину класифікувались радянськими вченими лише як каторга з важкими умовами праці та побуту «остарбайтерів». Те саме можна сказати й про військовополонених. Табу на кількість полонених тривалий час не давало можливості історикам зробити навіть елементарних висновків про їх участь у економічному житті Третього рейху. Зовсім не розглядався економічний ефект від роботи «остарбайтерів» і військовополонених.

Взагалі, слід відмітити, що за умов незалежності України спостерігаються також зусилля українських вчених об'єктивно, неупереджено підійти до розгляду проблеми як гітлерівського окупаційного режиму, так і депортації цивільного населення та військовополонених до рейху, чому сприяють і нові політичні реалії, і зняття грифу «Таємно» з багатьох раніше недоступних архівних документів.

Важливим поштовхом прояву наукового інтересу до проблем «остарбайтерів» стала реалізація державної програми поіменного увічнення жертв війни. Лише на Вінниччині видано дев'ять томів книги пам'яті і два томи книги скорботи області, ^{91 - 92} в яких видруковано імена воїнів-земляків, цивільних громадян, котрі загинули на фронті, внаслідок бойових дій під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах в Німеччині. Їх вихід у світ, як і аналогічних праць в інших регіонах України, – це не лише данина пам'яті полеглим, а й глибоке осмислення, об'єктивне вивчення історії українського народу.

Зокрема, заслуговує на увагу підсумковий том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» «Безсмертя». ⁹³ Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юнктурних висновків. Аналітично-документальні матеріали книги мають неусталені оцінки, узагальнення науковців про внесок українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, про подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність, про страждання, яких довелося зазнати нашим співвітчизникам під час гітлерівської агресії. Цінним є те, що у книзі вміщено підрозділ «Гірка доля українських «остарбайтерів» (автор М. В. Коваль), в якому йдеться про насильницьку

депортацію населення окупованих територій в Німеччину, про поневіряння їх у нацистському рабстві.

Серед усіх узагальнюючих праць з історії України 1941–1945 рр. найбільшу увагу проблемі «остарбайтерів», як справедливо відмічають харківські дослідники А. В. Меляков, С. І. Посохов у статті «Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941–1945 рр.): до історіографії питання»,⁹⁴ приділено у праці М. В. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)»,⁹⁵ яка, в свою чергу, є частиною багатотомної історії України під загальною назвою «Україна крізь віки». Ця робота, що вийшла друком у 1999 р., має окремий параграф «Остарбайтери» з України: раби Гітлера, ізгої Сталіна», де аналізуються різноманітні аспекти використання української робочої сили в економіці Третього рейху, ставлення до мобілізаційних заходів окупантів націоналістичного руху опору.

Одним із небагатьох дисертаційних досліджень, у яких тема використання «остарбайтерів» здобула належного рівня, є робота О. В. Потильчака «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації».⁹⁶ У ній ретельно досліджено розпорядження як вищого керівництва Німеччини – Гітлера, Герінга, Розенберга, так і структур, що безпосередньо займалися депортацією, зокрема, відомства Заукеля. На основі цих розпоряджень, а також німецького міжвідомчого листування висвітлено форми та методи мобілізації (здебільшого насильницької) мешканців України. Певну увагу автор приділив ролі агітаційної кампанії, яку розгорнули загарбники на окупованих територіях, та, за допомогою фактичного матеріалу, визначив масштаби цього процесу.⁹⁷

Заслуговує на увагу також його дослідження «Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни».⁹⁸ Робота складається з трьох розділів. Перший із них присвячений питанням становища та використання гітлерівцями військовополонених, а назви другого і третього говорять самі за себе: «Насильницька депортація українського населення для роботи в Німеччині», «Українські «остарбайтери» на примусових роботах у військовій промисловості та сільському господарстві нацистського рейху».

Аналізуючи численні документи і факти, автор наголошує, що варварське використання трудових ресурсів загарбаних країн було для гітлерівського керівництва необхідною умовою продовження війни за світове панування. Тому, окупувавши ту чи іншу країну, нацисти

проводили безперервні депортації до рейху фізично здорових чоловіків та жінок для використання їх як робочої сили. Після нападу нацистів на Радянський Союз таким об'єктом насильницької експлуатації стало і населення України, котре разом із військовополоненими використовувалось у рейху для виконання найтяжчих трудовітких і некваліфікованих робіт, постійно зазнавало жорстокої расової та соціальної дискримінації.

Цінною у роботі є підкріплена відповідними документами деталізація багатьох аспектів примусового вивезення українців у Німеччину та їх праці у нацистській неволі.

Ряд наукових статей, в яких порушується тема «остарбайтерів», виніс на суд громадськості автор цієї праці. Зокрема, у статтях «Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни»,⁹⁹ «Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни»¹⁰⁰ йдеться про причини, насильницькі методи депортації гітлерівськими окупантами цивільного населення краю, нелюдське транспортування майбутніх каторжан із різних місць до нацистського рейху, їх рабський розпродаж у самій Німеччині.

У статті «Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941–1944 рр.»¹⁰¹ акцентується увага на відмінностях в окупаційній політиці гітлерівської Німеччини та її сателіта Румунії, котру ті здійснювали на загарбаній території України. Жадібність румунських агресорів перешкодила гітлерівцям депортувати в Німеччину значну кількість цивільних громадян, які опинилися на контрольованій румунами території «Трансністрії». Підручні Антонеску вважали їх своєю воєнною здобиччю.

В статті «Протидія заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину (1942–1944 рр.)»¹⁰² досліджуються форми непокори наших співвітчизників нацистам, а в статті «Опір та боротьба «остарбайтерів»-подолян у фашистській неволі»¹⁰³ – їх боротьба з поневолювачами за тисячі кілометрів від батьківського краю, їх внесок у Перемогу.

Назви інших статей «Подільські «остарбайтери» у нацистському рейху: умови праці та побуту»,¹⁰⁴ «Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху»¹⁰⁵ говорять самі за себе.

Найважливіші положення та висновки, що опрацьовані в згаданих статтях, узагальнено в кандидатській дисертації «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.)».¹⁰⁶

В активі українських дослідників останнім часом з'явилися також праці джерелознавчого характеру, присвячені темі «остарбайтерів»:

С. Гальчака «Джерела до вивчення історії «остарбайтерів»,¹⁰⁷ А. Мелякова «Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації»,¹⁰⁸ М. Ковальського, В. Ченцова «Фільтраційні справи» – невідомі джерела державних архівів»,¹⁰⁹ А. Мелякова «Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація»,¹¹⁰ В. Чиркової «Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження»,¹¹¹ С. Гальчака «Листи «остарбайтерів» з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху»,¹¹² А. Мелякова «Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» та ін.

Окремо слід виділити історіографічну розвідку А. Мелякова та С. Посохова «Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941–1944 рр.): до історіографії питання».¹¹⁴ Опрацювавши наявні джерела та публікації, автори виділяють три основні періоди вивчення депортації цивільного населення України до Німеччини в радянській історіографії, зазначаючи, що кожному з періодів відповідали різні конкретно-історичні обставини, які зумовлювали типи і форми видань, їх зміст та функціональну призначеність, ідеологічне навантаження, що ці чинники, в свою чергу, базувалися на концептуальних підходах до ролі та місця цієї сторінки історії Другої світової війни. Перший період, який припадає на 40-і роки минулого століття, вони характеризують як агітаційно-пропагандистський, другий (друга половина 1950-х – середина 80-х років) – контекстуальний, третій, що розпочався наприкінці 80-х років і триває досьогодні та пов'язаний із радикальними змінами у зовнішньо-та внутріполітичному становищі України, відходом від традиційних для радянської історіографії засобів дослідження та висвітлення даної теми, – періодом нових можливостей.

Однак загалом фундаментальні проблеми, що стосуються українських «остарбайтерів», не знайшли повного і глибокого відображення в працях істориків, як колишніх радянських, так і західних, залишаються недостатньо розробленими в українській історіографії (хоч для діяльності сучасних українських дослідників, котрі працюють в нових історичних умовах – незалежності своєї держави – характерні намагання об'єктивно, неупереджено осмислити історичну правду про нелегку долю своїх співвітчизників-каторжан). Опубліковані ж різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю аналітично-теоретичні напрацювання, результати досліджень та аналізу документальних джерел у сукупності відобразили концепційні та струк-

турні компоненти теми лише в певній мірі. Порушені ними проблемами здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер.

В українській історичній науці відсутні праці, які б ґрунтовно відтворювали проблему «остарбайтерів» на регіональному рівні. Оpubліковані в журналі «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ» стаття М. Ковальського та В. Ченцова «Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину»,¹¹⁵ в збірнику «Березіль» наукове дослідження А. В. Скоробогатова «Харківське міське самоврядування»,¹¹⁶ в якому частково порушується проблема депортації харків'ян до Німеччини, та вміщена в 15-у випуску збірника статей «Історія України. Маловідомі імена, події, факти» публікація М. Баки «Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині»¹¹⁷ – лише частка ще неопрацьованого науковцями масиву.

Дана монографія є спробою заповнити цю суттєву прогалину. Вона також покликана поглибити наукове осмислення теми українських «остарбайтерів», розширити спектр проблем, котрі із ряду причин залишалися поза увагою дослідників. Вітчизняних:

- через недоступність до важливих архівних джерел;
- ідеологічну зашореність, що тривалий час була домінуючою у радянському суспільстві, зарубіжних:
- відсутність диференційного підходу та інтересу до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни (для багатьох західних науковців Україна, як така, взагалі не існувала. Були лише Радянський Союз та збірне поняття «Росія». Прикро, але цих стереотипів багато хто не позбувся на Заході ще й досі).

У винесеній на суд читачів роботі на фактичному матеріалі Подільського регіону досліджуються діяльність окупаційного режиму по насильницькій мобілізації людських ресурсів краю, дискримінація, умови життя та каторжна праця «остарбайтерів» з Поділля у військовій промисловості і сільському господарстві нацистського рейху, протидія подолян гітлерівським планам уярмлення населення загарбаних територій в рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору.

У праці використано документи Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади і уп-

равління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, малоопрацьовані дослідниками фонди державних архівів Вінницької, Хмельницької, Житомирської та Чернівецької областей, пресу окупаційного періоду, численні радянські, вітчизняні, а також зарубіжні джерела. Цілий ряд архівних документів вводиться в науковий обіг уперше.

З огляду на необхідність висвітлення історичної правди про «остарбайтерів» робота бачиться **важливою і актуальною**.

¹Документи обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Москва, 1945.

²Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М.: Воениздат НКО, 1945. – 32 с.

³Сліди фашистських звірів. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944.

⁴Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.

⁵Советские люди на нацистской каторге: Сборник. – М.: Госполитиздат, 1943. – 52 с.

⁶В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. – 47 с.

⁷Письма с немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.

⁸Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.

⁹Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 59 с.

¹⁰Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т. / Под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954–1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957–1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т. / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965–1966.

¹¹Преступные цели – преступные средства. – М., 1985.

¹²«Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР / Документы и материалы. – М.: Наука, 1967.

¹³Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.

- ¹⁴СС в действии: Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1969. – 624 с.
- ¹⁵Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.
- ¹⁶Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы. – В 3-х т. / Гл. редколлегия: В. И. Юрчук (пред.), Ю. В. Бойко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович и др. – К.: Наукова думка, 1980.
- ¹⁷«Історія застерігає»: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
- ¹⁸Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов / Гл. ред. А. Т. Стеценко. – Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. – 362 с.
- ¹⁹Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: О. С. Чернобrivцева (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.
- ²⁰Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов / Ред. кол.: И. Ф. Воробьев. – Запорожье: Кн. – газ. изд-во, 1959. – 363 с.
- ²¹Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов / Под ред. П. Т. Тронько. – К.: Обл. кн. – газ. изд-во, 1963. – 736 с.
- ²²Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов и материалов / Редколлегия: М. Р. Акулов, Н. К. Качан, И. П. Кондранов и др.; составители И. П. Кондранов, А. А. Степанова. – Симферополь: Таврия, 1973. – 494 с.
- ²³Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945): Збірник документів і матеріалів / Упорядники: С. В. Ігнатюнок, К. С. Конєєва, П. П. Панченко та ін. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.
- ²⁴Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сборник документов и материалов / Составители: И. К. Калюжная, Л. Ф. Майстренко, В. К. Онищенко и др. – Харьков: Прапор, 1965. – 428 с.
- ²⁵Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Сборник документов и материалов / Ред. кол.: Н. А. Даниленко (отв. ред.) и др. – Симферополь: Таврия, 1975. – 320 с.
- ²⁶Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов / Сост. С. М. Мельник и др. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 419 с.

- ²⁷Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під ред. М. І. Мехеди. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.
- ²⁸Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.
- ²⁹Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.
- ³⁰Помним: Материали и документы о херсонцах – бывших узниках фашизма / Под ред. Бардачева Ю. Н. – Херсон, 1998. – 150 с.
- ³¹Ост: клеймо неволи: Збірник матеріалів і документів. – Кіровоград: Мавік, 2000.
- ³²Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.
- ³³Феденко С. Розлука: спогади Другої світової війни. – К.: Смолоскип, 1996. – 535 с.
- ³⁴Белорусские оstarбайтеры: Документы и материалы / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. / В 3 кн.: Кн. 1. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1942). – Мн.: НАРБ, 1996. – 306 с.; Кн. 2. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1943–1944). – Мн.: НАРБ, 1997. – 472 с.; Кн. 3, часть 1. Репатриация (1944–1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 368 с.; Кн. 3, часть 2. Репатриация (1944–1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 310 с.
- ³⁵Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.
- ³⁶Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
- ³⁷История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – В 6-и т. / Ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960–1965.
- ³⁸История второй мировой войны, 1939–1945. – В 12-и т. / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973–1982.
- ³⁹История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т. / Главн. редакция: П. Н. Поспелов (пред.) и др. – Т. 5. – К. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938–1958 гг.). Книга первая (1938–1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.
- ⁴⁰История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10:

Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1942–1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А. С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.

⁴¹Українська ССР в Великій Отечественній війні Радянського Союзу 1941–1945 гг. – В 3-х т. / Ред. коллегія: Назаренко І. Д. (рук.) і др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.

⁴²Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відп. редактор, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

⁴³Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»... – М., 1974.

⁴⁴Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків: З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К.: Молодь, 1968. – 433 с.

⁴⁵Він же. Бессмертие юных: С истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.

⁴⁶Будьонна Л. Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.

⁴⁷Вона ж. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.) // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 104 – 105.

⁴⁸Стафійчук І. П. Комсомол України в партизанському русі: Політична робота серед населення окупованих районів. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

⁴⁹Бабій М. Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1967. – 284 с.

⁵⁰Бабій М., Кравчук В. Партизанськими стежками Вінниччини. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.

⁵¹Гуменюк С. К. Проскурівське підпілля. – Хмельницький: Обл. організація т-ва «Знання», 1982. – 29 с.

⁵²Доманк А. С., Сбойчаков М. І. Шепетовские подпольщики. – М.: Политиздат, 1972. – 160 с.

⁵³Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 36 с.

⁵⁴Клоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видав. АН УРСР, 1983. – 220 с.

- ⁵⁵Кондратенко Л. В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. – К.: Наукова думка, 1980. – 106 с.
- ⁵⁶Немятый В. Н. Всенародная борьба населения Украины против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944. – К.: Знание, 1980. – 62 с.
- ⁵⁷Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
- ⁵⁸Слинько И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство / Нем.-фаш. оккупационный режим. – С. 219 – 230.
- ⁵⁹Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
- ⁶⁰Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.
- ⁶¹Fried J. H. E. The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945.
- ⁶²Gisevius H. B. Bis zum bitteren Ende. Fretz und Wasmuth Verlag AG. – Zurich, 1946; Гизеввиус Ханс Бернд. До горького конца. Записки заговорщика / Сокр. пер. с нем. Г Рудого. – Смоленск: Русич, 2002. – 688 с.
- ⁶³Kurt von Tippelskirch. Geschichte des zweiten Weltkrieges – Bonn, 1954; книгу видано російською мовою: Курт фон Типпельскірх. История Второй мировой войны 1939–1945. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ, 1998. – 795 с.
- ⁶⁴Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. – Hamburg, 1953; книгу перевидано в Росії: Типпельскірх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ, 1998. – 634 с.
- ⁶⁵Там само; – С. 515.
- ⁶⁶Там само; – С. 509.
- ⁶⁷Dallin A. J. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958.
- ⁶⁸Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939–1945). – Berlin, 1964.
- ⁶⁹Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss., – Berlin, 1964.
- ⁷⁰Schmelzer J. Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939–1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle-Merseburg, Phil. Diss., – Halle, 1963.

- ⁷¹*Pfahlmann H.* Femdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945 / Beiträge zur Wehrforschung. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1968. – Bd. XVI – XVII. – 238 s.
- ⁷²*Muller N.* Wehrmacht und Okkupation (1941–1944). – Berlin, 1971; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. Артемова А. П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А. Ф. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.
- ⁷³*Homze Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. – Princeton University Press. – Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.
- ⁷⁴*Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland 1941–1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.
- ⁷⁵*Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Auslander-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. – 494 s.
- ⁷⁶*Herbert U.* Europa und der «Reichseinsatz»: ausländisch Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartex – Verl, 1991.
- ⁷⁷Там само; – С. 15.
- ⁷⁸Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933–1945 / Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K. May, I. Roth. – Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.
- ⁷⁹*Borgsen W., Volland K.* Stalag XB Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen und KZ – Auffanglager in Norddeutschland, 1939–1945. – Bremen: Editica Temmen, 1991. – 303 s.
- ⁸⁰*Siegfried K. J.* Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939–1945 Campus Verlag. – Frankfurt; New York, 1988. – 331 s.
- ⁸¹*Boll B.* «Das wird man nie mehr los...» Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. – 384 s. – (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).
- ⁸²*Jastrzembowski W.* Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944. Warszawa: Czytelnik, 1946. – 410 s.
- ⁸³*Szurgacz H.* Przemysowe zatrudnieniemi Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939 – 1945. – Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk: Ossolmeum, 1971. – 250 s.
- ⁸⁴*Luczak C.* «Kraj Warty» 1939–1945 / Studium historyczno-gospodarsze okupacji hitlerowskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972. – 258 s.
- ⁸⁵*Luczak C.* Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.

- ⁸⁶*Kersten K.* Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław: Ossolineum, 1974. – 247 s.
- ⁸⁷*Kosyk w.* L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Européen, 1986. – 659 s.
- ⁸⁸*Меляков А. В., Посохов С. І.* Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941–1944 рр.): до історіографії питання // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – с. 265.
- ⁸⁹*Полян П.* Жертвы двух диктатур... – М., 1996.
- ⁹⁰*Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* «Нацистське золото» з України: У пошуках архівних свідчень. – Київ, 1998. – 130 с.; Випуск 2. Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – Київ, 2000. – 388 с.
- ⁹¹Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т. / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3 – 8 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редакція головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1994 – 1997.
- ⁹²Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1 / Гол. редколегії Шестопалюк О. В., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін.; Вступ. стаття Гальчака С. Д. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – 456 с.
- ⁹³Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
- ⁹⁴*Меляков А. В., Посохов С. І.* Депортація цивільного населення... – С. 267.
- ⁹⁵*Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
- ⁹⁶*Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.
- ⁹⁷*Меляков А. В., Посохов С. І.* Депортація цивільного населення... – С. 266.
- ⁹⁸*Потильчак О. В.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фін. агенція», 1998. – 49 с.
- ⁹⁹*Гальчак С. Д.* Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23 – 34.
- ¹⁰⁰*Гальчак С. Д.* Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 151 – 161.

- ¹⁰¹Гальчак С. Д. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941–1944 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 195 – 204.
- ¹⁰²Гальчак С. Д. Протидія заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину (1942–1944 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 19. – К.; Донецьк, 2001. – С. 126 – 136.
- ¹⁰³Гальчак С. Д. Опір та боротьба «остарбайтерів»-подолян у фашистській неволі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 477 – 482.
- ¹⁰⁴Гальчак С. Д. Подільські «остарбайтери» у нацистському рейху: умови праці та побуту // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 20 – 21. – К., 2002. – С. 142 – 156.
- ¹⁰⁵Гальчак С. Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148 – 150.
- ¹⁰⁶Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 211 с.
- ¹⁰⁷Гальчак С. Д. Джерела до вивчення історії «остарбайтерів» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 393 – 401.
- ¹⁰⁸Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Історія». – Вип. № 32. – 2000. – С. 232–239.
- ¹⁰⁹Ковальський А. П., Ченцов В. В. «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1 – 3. – С. 35 – 44.
- ¹¹⁰Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 230 – 233.
- ¹¹¹Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153 – 158.
- ¹¹²Гальчак С. Д. Листи «остарбайтерів» з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 271 – 285.
- ¹¹³Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» (За матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. – № 10 (44). – 2001. – С. 135 – 141.
- ¹¹⁴Меляков А. В., Посохов С. І. Депортація цивільного населення...

¹¹⁵Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1 / 2. – С. 60 – 68.

¹¹⁶Скоробогатов А. В. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 рр. // Березіль. – 1996. – № 7 – 8. – С. 139 – 168; – № 9. – С. 145 – 164.

¹¹⁷Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк, 2001. – С. 185 – 190.

II. Депортація населення Поділля нацистськими загарбниками в роки Другої світової війни

2.1. Початок «вербувальної» кампанії: ставка на пропагандистський і соціальний тиск (на фоні насильства та свавілля)

Найкращим варіантом для нацистських окупаційних властей у вирішенні питання набору робочої сили із загарбаних східних областей для потреб мілітаристської економіки рейху був би добровільний від'їзд місцевого працездатного населення до Німеччини. Гітлерівці, які намагалися видати себе за «творців нової Європи», «визволителів» народів СРСР від «сталінської тиранії» та «жидо-більшовицького ярма», спершу сподівалися й на такий розвиток подій. Для цього, як їм здавалося, достатньо лише ефективно використати широкі можливості своєї пропаганди: «При допомозі вмілого і тривалого застосування пропаганди можна змусити народ сприймати небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя видати за рай», – наголошувалось у програмній праці фюрера «Mein Kampf» («Моя боротьба»).¹ Головне – не скупитись на ідеологічну облуду.

Саме з масованої пропагандистської атаки й почалася «вербувальна» кампанія на захоплених східних територіях. Основний акцент у розгортанні цілеспрямованої соціальної брехні, насамперед, було зроблено на усну та наочну агітацію, інші пропагандистські засоби.

На Поділлі початком пропагандистського наступу по «вербуванню» став заклик властей до українського населення (за підписами уповноваженого особливої комісії Міністерства праці по набору робочої сили та місцевих гебітскомісарів). Ось що, зокрема, говорилось у заклику, адресованому мешканцям Проскурова² та Проскурівської округи,³ опублікованому у місцевій газеті «Український голос» (аналогічними були і заклики до громадян інших місцевостей):

«Громадяни і громадянки, чоловіки й жінки, всі, хто втратив свою роботу і в даний час без заробітку, не будете в Німеччині турбуватися про насущний хліб. Кожен дістане там роботу. За роботу кожен одержить: безкоштовне помешкання-притулок, безкоштовне харчування та від 40 до 80 пфенінгів (від 4 до 8 крб.) щоденно, по його кваліфікації.

Громадяни і громадянки! Приходьте на вербувальний пункт робочої сили в Німеччину в Проскуріві, в школу... по вул. Германа Герінга (був. Олександрівська)... Запис починається з вівторка, 20 січня 1942 р. з 9 до 12 год. і з 14 до 17 год. Беріть з собою паспорт та інші особисті документи. Після медичного огляду, що виявить вашу придатність до праці, ви узнаете подробиці вашого призначення і час від'їзду в Німеччину.

Українці! Вивчайте країну Фюрера, записуйтеся в лави робітників Великої Німеччини!

Уповноважений Особливої Комісії
Міністерства Праці по набору робсили
Гебітскомісар

Кампф.
Шмербекк». ⁴

З метою посилення уваги до заклику та ж газета помістила на 1-й сторінці виділений крупним шрифтом редакційний коментар під заголовком «Праця і хліб у Німеччині»:

«У зв'язку з безробіттям, спричиненим війною, і злиднями, обумовленими руйнацією, вчиненою більшовиками, Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. У вівторок, 20 січня ц. р., в Проскуріві... відкривається «Вербувальний пункт», де щоденно... прийматимуться заяви від усіх громадян, що бажають працювати в Німеччині. На вербувальному пункті постійно перебуватиме Уповноважений Особливої Комісії Німецького Міністерства Праці і тут же проводиться медичний огляд. Навербовані працюватимуть в одній з найкращих областей Німеччини, а саме, в області Обердонау...»⁵

Щоб звернення окупаційної влади, бува, не пройшло на Поділлі непоміченим, керівництво районних управ, гебітскомісаріатів зобов'язувало сільських старост розгорнути серед населення відповідну роботу:

«Плисківська районова управа
13 квітня 1942 р. До старости с. Дзюньків

Згідно заклику до українського населення Вам потрібно розгорнути роз'яснючу роботу з населенням В/села про добровільну поїздку для праці в Німеччину. Умови праці пояснювати згідно заклику.

Районовий староста Совсімів
Зав. від. праці Пуголовкін». ⁶

«...Зобов'язую старост використати увесь свій вплив, щоб завербовані люде до ідного з'явилися до відтранспортування в Німеччину. Населенню потрібно ясно пояснити, що посилення робочих в Німеччину не являється покаранням,

а що українські чоловіки та жінки повинні зайняти в Німеччині робоче місце, яке залишив німецький солдат, щоб одержати перемогу над більшовиками та зробити волю Україні»,⁷ – так розпоряджався іллінецький гебітскомісар...

Коли ж «вплив старост» виявлявся недостатнім, за справу брались професійні німецькі демагоги-плутократи:

«Старості с. Балин.

В неділю 30 травня о 9 год. ранку в м. Літині, понеділок 31 травня о 6 годині вечора в с. Багриновцях, вівторок 1 червня о 6 год. вечора в с. Дашківцях буде німецький пропагандист. А тому потрібно об'явити населенню В/села, що в цей час воно може бути присутнім на зборах в означених населених пунктах.

Голова району Маркітан».⁸

Практично одночасно із зверненням (уже на початку 1942 року) чи не в кожному населеному пункті Поділля з'явилися листівки, що повторювали його основні положення.

«Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидо-більшевицьких комісарів. Большевики зруйнували ваші заводи, знищили запаси харчів, спалили ваші господарства та житла, позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти, – говорилося у них. – У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

Записуйтеся у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!»⁹

Дані листівки, як й аналогічні інші, були віддруковані масовим тиражем. Вони вивішувалися в людних місцях, роздавалися буквально в руки кожному. Тільки в липні 1942 року відділ пропаганди рейхскомісаріату «Україна» розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів.¹⁰

Закликами їхати працювати до рейху рясніли й сторінки підкон-

трольних окупантам маріонеткових україномовних газет, що на всі лади вихваляли «новий порядок» та «справедливу історичну місію» Німеччини. Ось один із них, вміщений в часописі «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») за 25 січня 1942 року:

«Оголошення.

Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17-ти до 45 років (крім жидів).¹¹ Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканням та харчуванням. Члени сім'ї, які залишаються, одержать достатню підтримку...»¹²

«...Хто рішився їхати до Німеччини на працю, дістає не лише вільний пе-реїзд туди і назад, але й матиме в Німеччині такий харч і помешкання, які дістають в подібних обставинах також німецькі робітники, – запевняв уже згадуваний «Український голос» (Проскурів). – Разом зі своїми товаришами по праці, а навіть з жінкою та з дорослими дітьми, хто з ними їде, буде жити український робітник у чистих умовах...»¹³

Ті ж газети, як і десятки їм подібних, друкували спеціально надіслані відомством Геббельса пропагандистські фотознімки, на яких зображувались мальовничі пейзажі Німеччини, її найвідоміші архітектурно-історичні пам'ятки, а також перші «завербовані» – повнощокі, ледь не святково одягнені «українці та українки», що з радістю працюють біля верстатів, весело відпочивають по завершенню робочого дня, а також тематичні сторінки, плакати, фабрикували тексти «листів українських робітників з Німеччини» із відповідними коментарями. Так, у номері за 26 березня 1942 р. «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») повідували своїм читачам:

«Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там ставати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди, в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти – таке загальне вражіння, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині і таким способом не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ...»

Так, напр. Павло Сидорів з великим вдовolenням пише своїм батькам у Житомирі¹⁴ про добре зорганізовану подорож до Німеччини, про чисті і вигідні приміщення в німецькому промисловому місті,

а також про смачне і часте харчування, яке одержують українські робітники як під час подорожі, так і на місці перебування...

Ганна Левчук¹⁵ працює в Німеччині в одній лабораторії і мусить учитися на спеціальних підготовчих курсах, які відкривають їй шлях до зростання, її лист повний радісних планів на майбутнє, які від кількох днів стали головною темою розмов для цілої сім'ї. Батько Левчук вирішив послати до Німеччини також свою молодшу дочку». ¹⁶

Подібними пропагандистськими штампами рясніли також сторінки газет «Тижневик Барської округи», «Гайсинська газета», «Калинівські вісті», «За вільну Україну» (с. Плисків), «Нове життя» (м. Козятин), «Хмільницькі вісті», «Подольнин» («Der Podolier») (м. Кам'янець-Подільський), «Дунаєвецькі вісті» (пізніше: «Урядові Дунаєвецькі вісті»), «Нове життя» (м. Старокостянтинів), «Нова Шепетівщина», «Вірним шляхом» (м. Ярмолинці) та інших, що виходили на Поділлі. Усіх їх подольняни називали «німецькими газетами з українським шрифтом».

У середині червня 1942 року окупаційна влада ще раз звернулася до населення (в основному через засоби масової інформації, а також через листівки, що розповсюджувалися райуправами):

«...Українці!

Німецький народ веде важку боротьбу з найбільшим ворогом всього світу і віковичим ворогом України – червоною Москвою. Від наслідків цієї боротьби залежить доля та майбутнє українського народу...

Щоб дощенту знищити московсько-жидівський большевизм і його спільників – міжнародню плутократію, ні на хвилину не повинні припиняти свою роботу могутні німецькі військові заводи та взагалі вся господарська машина Німеччини. Англія та Сполучені Штати Америки своїм великим поставанням допомагають большевикам далі продовжувати безглуздий опір. Через це могутня німецька військова промисловість примушена й надалі виробляти зброю, щоб своїх хоробрих вояків забезпечити найкращою зброєю.

Для цієї мети потрібна велика кількість робочої сили, мільйони робітників для праці на полі та по фабриках.

В той час, коли німецький вояк віддає на полі бою своє життя, по установах і за верстатами замінюють його німецькі жінки. Але вони не спроможні цілком замінити ті мільйони чоловіків, що їх мобілізовано, та які знаходяться на полях битви.

ВІД ВАС ВИМАГАЄТЬСЯ ДОПОМОГА І СПІВПРАЦЯ...»¹⁷

Як бачимо, тут уже не йдеться про «турботу за безробітне українське населення», як у попередніх закликах. Тут уже значно відвертіше – саме Німеччині «*потрібна велика кількість робочої сили*», «*допомога і співпраця*».

Варто звернути увагу на ще одну суттєву деталь: на спробу накинути на подолян політичні пута, адже віроломний напад на СРСР подається як боротьба гітлерівців за «корінні інтереси» українського народу. А тому кожен, хто опиниться в Німеччині, немов би стає співником нацистів: виробляючи зброю для «хоробрих вояків» рейху, він таким чином бере участь у боротьбі з «московсько-жидівським большевизмом» та «міжнародною плутократією»...

З метою посилення ідеологічного впливу гітлерівці чи не в усіх клубах демонстрували агітаційний кінофільм «Дорога до Німеччини»,¹⁸ тенденційно підбрану документальну кінохроніку, у ряді місць облаштовували фотовітрини, відкривали пересувні наочні виставки, які вихваляли «нацистський рай», розповідали про «щасливе життя» «робітників зі Сходу».

Для «ознайомлення» з умовами життя і праці українських робітників окремі нацистські чиновники рейхскомісаріату організовували також поїздки українських селян та мешканців міст до Німеччини. Звичайно ж, щоб уникнути будь-яких можливих «несподіванок», такі поїздки ретельно готувалися. Про одну із них повідомляв у своєму звіті генералкомісар Житомира. Тоді трьох українських селян у Німеччині навіть прийняв рейхсміністр А. Розенберг. Німецький чиновник радив час від часу повторювати такі поїздки з більшою кількістю учасників, так як пропагандистський ефект від першої з них виявився очевидним.¹⁹

Використовувались й інші засоби. Певну роль агітатора в наборі українського населення на роботу до Німеччини відіграли відірвані в умовах війни від своїх організаційних центрів окремі релігійні конфесії – у відповідь на нацистську політику невтручання та заохочення їх діяльності, а також священослужителі, що не мали чіткої громадянсько-патріотичної позиції. Так, начальник поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрер Ерлінгер, говорячи про те, що духівництво на окупованій території «багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді», відзначав: «Особливо помітну підтримку подало духівництво при вербуванні робітників для відправки до Німеччини: єпископи відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам, в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах».²⁰

Предстоятель УАПЦ єпископ Полікарп Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: «Кожен здатний до праці українець повинен з найбільшою радістю їхати до рейху та виконати свій обов'язок по відношенню до німецького народу».²¹

Доречно згадати, що храм саме Української автокефальної православної церкви, свого часу закритий радянською владою, був відновлений у найкрупнішому населеному пункті Поділля – Вінниці. Більше того, окупаційні власті розмістили його в самісінькому центрі міста в одній з найкращих колишніх культових споруд історико-архітектурного комплексу «Мури».

Крім усних, друкованих, наочних застосовувались також фінансово-економічні важелі агітаційного впливу. Німецькі агітатори намагалися спокусити людей принадами всіляких матеріальних благ, котрі наче б то очікують їх у Німеччині: високими заробітками, набуттям цінних спеціальностей і кваліфікації. Обіцялися також повернення через півроку додому, гідна винагорода – земельні наділи, різні пільги.

На перших порах родини тих, хто виїхав на роботи до фатерлянду, отримували грошову компенсацію у розмірі 180 крб.,²² а мешканці м. Вінниці могли придбати по місячних хлібо-продуктових картках навіть по 250 грамів солі та кілограму пшона на особу.²³ Щоправда, про ці пільги німецька окупаційна влада досить швидко забула.

Значно поширенішим і ефективнішим засобом забезпечення набору робочих рук до Німеччини був *соціальний тиск, тобто створення нестерпних умов для життя на окупованих територіях.*

14 травня 1942 р. канцелярія Е. Коха (гауляйтера рейхскомісаріату «Україна», до призначення на цю посаду – гауляйтера Східної Пруссії) розіслала генералкомісарам витяг з телеграфного розпорядження Ф. Заукеля, в якому той пропонував: «Щоб здобути, по можливості добровільно, робочу силу, прошу зарплату та умови роботи в зайнятих східних областях... тримати так низько, щоб сучасні умови в Німеччині були приманкою».²⁴

Проте Заукель тут не став «першовідкривачем». Ще на початку 1942 року прихильник «по можливості добровільного» набору робітників міністеральдиректор доктор В. Мансфельд виступив з універсальною концепцією «чотирьох ступенів примусу» для іноземних робітників: 1) законодавчо утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині; 2) використати для цього безробіття; 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктових карток взагалі; 4) застосувати силу.²⁵ Конкретно, ці «рекомендації» більше стосувалися робочої сили поневолених країн Центральної Європи, але дещо могло згодитись й на Сході...

Щодо створення нестерпних життєвих умов, то тут у загарбників

особливих труднощів не виникало. Голод і криваві розправи цілком відповідали наміченому плану.

Голодному існуванню населення сприяло тотальне пограбування окупованих територій ще від початку їх загарбання.

В офіційному звіті одного з підрозділів вермахту (вересень 1941 р.) вказувалось, що «після вивантаження у Вінниці польової запасної дивізії «А» її частини і підрозділи відправились у тривалий перехід, розпочавши одночасно великі і безглузді реквізиції, не рахуючись ні з чим. Маршові батальйони дуже добре забезпечили себе місцевими продовольчими запасами, але при цьому часто порушувались встановлені положення про реквізиції...»²⁶

Документи повідують, що спільні грабіжницькі дії військових і цивільних органів задовольняли в 1941 році потреби трьох груп армій, котрі воювали на Східному фронті, таким чином: хлібом – на 80 %, м'ясом – на 83 %, маслом – на 77 %, картоплею – на 70 %.²⁷

Загребущість загарбників зростає в наступні роки. Розпорядженням рейхскомісаріату «Україна» від 20 травня 1942 р. запроваджувалась «конфіскація збіжжя, олійних і стручкових [культур], зерна в змолоченому і немолоченому вигляді, в якому б стані вони не були». ²⁸ Говорилося, що хто не виконає вимог здачі сільськогосподарської продукції, буде покараний – всі запаси збіжжя і вся велика рогата худоба будуть у нього забрані, а сам він ув'язнений або навіть страчений.

Населенню було заборонено ловити рибу і полювати дичину, різати наявну велику рогату худобу та свиней – їх забирали для потреб окупантів. Не дозволялося продавати продукти на базарах, жителям міст – виїздити в села міняти речі на харчі. У затриманих все відбирали.

Задоволення потреб місцевого населення у продуктах харчування взагалі не бралось до уваги. Ці дії повністю узгоджувались із планами, розробленими під час підготовки грабіжницької війни проти Радянського Союзу, де з самого початку була запрограмована голодна смерть мільйонів радянських громадян. У збереженні життя радянського населення окупанти були зацікавлені лише у тій мірі, щоб використати його для забезпечення потреб війни та для здійснення наступних планів колонізації. Ось чому із країни забирали все можливе. Як безпardonно при цьому діяли війська, свідчить, наприклад, звіт, відправлений 2 грудня 1941 року військовим інспектором в Україні генералу Томасу.²⁹ Із нього видно, що для забезпечення грабунку сільськогосподарських продуктів з метою налагодження постачання Німеччини використовувались такі засоби:

1. Ліквідація зайвих ротів...
2. Різке зменшення норм продовольства для місцевого населення.
3. Скорочення потреб серед сільського населення.³⁰

Під «ліквідацією зайвих ротів» розумілось масове фізичне знищення мирних громадян, насамперед тих, які проявили себе під час радянської влади, просто безневинних людей (заручників), військовополонених, поголовне знищення євреїв, циган, організація голоду серед населення великих міст.

Не обминула ця біда і Поділля.

«...В перші ж дні німці звозили підозрілих для них людей машинами. Людолови-фашисти в кашкетах з гербами смерті їздили розправлялись з активістами. З Уладівки [тодішнього Хмельницького району] 22 чоловік стояло в черзі до розстрілу... Тут же копали ями, в які мали лягти ці невинні жертви. По селах фашистські прислужники розтаскували з колгоспних дворів і ферм все, що захопили...»³¹

«...1. 29 липня 1941 р. [у Вінниці] було розстріляно 25 заручників у кар'єрі цегельного заводу...

2. У середніх числах серпня 1941 р. було розстріляно... 350 чоловік у... П'ятничанському кар'єрі.

3. 13 вересня 1941 року... було розстріляно 1200 чол. за селом Шереметка.

4. 19 вересня 1941 року... були по-звірячому замучені в П'ятничанському лісі 15000 чол. [єврейського населення м. Вінниці]... Були також забрані з родильного будинку жінки з новонародженими дітьми, а також люди похилого віку із Стрижавського будинку для престарілих – всі були по-звірячому знищені.

5. 16 квітня 1942 року за розпорядженням штадскомісара Марінфельда на Вінницькому стадіоні було зібрано 10000 [чол. єврейського] населення і загнано в П'ятничанський ліс, де старики, жінки, діти були розстріляні, а працездатне населення в кількості 1000 чол. заточено в тюрму...»³²

«28 серпня 1941 р. у район порохових складів під сильною охороною були приведені жителі м. Кам'янця-Подільського і навколишніх сіл у кількості понад 12 тисяч чоловік і у встановленому німецькими властями «порядку» розстріляні і поховані у спільних ямах...»³³

«...7 серпня 1941 року за розпорядженням гебітскомісара³⁴ України Коха гебітскомісар по Немирівському округу Віттинг, голова районного управління Кіцман, начальник управління жандармерії Денисюк запропонували єврейському населенню заплатити 100 тис. карбованців золотом контрибуції на право проживання.

Протягом трьох днів було забрано цінні речі в рахунок суми 100 тис. карбованців. У вересні 1941 року було відібрано все неприцездатне єврейське населення Немирова, 3460 чоловік, розбито на дві групи і розстріляно в 0,5 км від м. Немирова, у ямі колишнього цегельного заводу (у двох могилах).

7 листопада 1941 року прибув у Немирів спеціальний загін фашистів, оточив м. Немирів, зібрав все єврейське населення, із якого були відібрані найкваліфікованіші спеціалісти, а решта в кількості 2680 чол. протягом доби була відправлена у вищезгадане місце і розстріляна...»³⁵

Подібні розправи відбувалися й в інших населених пунктах краю.

З метою ізоляції та подальшого знищення осіб єврейської національності окупанти утворили на території Вінниччини 126 гетто – своєрідних концтаборів для тимчасового примусового їх утримання. Найбільша кількість гетто існувала в Копайгородському (14), Бершадському (11), Шаргородському (10), Могилів-Подільському (8), Тростянецькому (7), Барському (6), Крижопільському (6), Ободівському (6) районах. Їх в'язнями були десятки тисяч людей – як місцеві євреї, так і насильно пригнані з Бессарабії та Буковини. Відомі випадки, коли в гетто утримувалися й українці – в основному ті, котрі мали змішаний шлюб.

Найменше часу на Вінниччині проіснували гетто, розташовані в німецькій зоні окупації, – через прискорену, цілковиту ліквідацію їх в'язнів. Більше шансів на життя мали євреї «Трансністрії», де окупаційний режим у певній мірі відзначався не такою жорстокістю, хоча нагла смерть безпощадно косила їх й тут. Так, у бершадському гетто знищено 13871 особу єврейської національності, в ободівському – 11 тисяч, у с. Печера Шпиківського району – 9989 (із них 166 дітей), у гетто Могилева-Подільського – 4394, Копайгорода – 2808, с. Вільшанки Крижопільського району – 1300 чол.³⁶

Одним із основних методів знищення людей було також заручництво. Сутність його полягала в тому, що нацисти заздалегідь самовільно оголошували певну кількість людей заручниками, яких негайно ж розстрілювали при прояві навіть найменшого опору «новому порядку» на території даного населеного пункту чи його околицях, хоч визначені для розправи люди не мали ніякої причетності до «інциденту», що стався.

Якщо в більшості поневолених країн заручниками брали певну кількість найбільш відомих громадян і списки їх доводились до відома населення – хто саме підлягав страті у випадку невиконання

німецьких наказів, то в окупованій Україні все зводилось до масових репресій, які здійснювали як військові окупаційні органи, так і цивільні, не кажучи вже про каральні органи СС, СД, польову жандармерію та інше.

Як заручників, а значить смертників, окупанти брали передусім «небажаних» осіб, причому політичний і расовий принцип витримувався з німецьким педантизмом.

Так, першими заручниками у м. Вінниці стали представники єврейської інтелігенції. 29 липня 1941 р. було арештовано 25 чол. і по-звірячому замучено гестапо. «Серед них: адвокат Черкасин, провізор Уланівський, робітник друкарні Мандель, службовець Укрзбуту Гробман, юрисконсульт Вайнтрауб, викладач фізики Швидко, адвокат Гурман, бухгалтер Дірер, викладач медінституту Гольдінгер та інші. Серед заручників був і завідуючий лікувальною частиною Вінницького міськздороввідділу Пістерман...»³⁷

Зрозуміло, серед заручників найбільше розстріляно українців, оскільки вони склали основну масу населення, що жило на Поділлі у передвоєнний період, та й під час окупації. Так, 42-х заручників української національності було розстріляно гітлерівцями у с. Трибухах Літинського району.³⁸ 19 заручників української національності, серед яких колишній секретар сільської Ради депутатів трудящих, розстріляно у с. Сеферівці Барського району,³⁹ 9 чол. – в Майдані Курилівському Літинського району,⁴⁰ 5 чол. – у с. Михайлівці Гайсинського району.⁴¹ Власне, мало в якому населеному пункті краю обійшлося без страт заручників.

В особливо жорсткому становищі опинилися полонені військовослужбовці Червоної армії. Ставлення до них з боку окупантів було надзвичайно жорстким. Їх чи не кожного дня розстрілювали, морили голодом, знищували каторжною працею, хворобами, нелюдськими умовами існування.

У м. Старокостянтинові військовополонені «знаходилися в одній із казарм військового містечка. Вона була без вікон і дверей і обнесена колючим дротом. Тут одночасно знаходилося більше 2500 чоловік... Їх харчували так званою «баландою» з проса, буряків і гнилої капусти. Полоненим давали 100 г сурогату хліба на добу. Незважаючи на повне виснаження, німці переобтяжували військовополонених важкою фізичною працею... Хворих, поранених зовсім не лікували і хвороби набували характеру епідемій. Так, в кінці 1942 р. серед військовополонених з'явився плямистий тиф, від якого щоденно вмирала велика кількість людей... Німецькі кати знесли всіх тифоз-

них хворих в одну казарму, облили її бензином і запалили. В страшних муках загинуло 800 військовополонених».⁴²

У Шепетівці існували 2 табори для військовополонених. «Режим, встановлений тут, перевершував усі знущання, про які ми знали досі. Людей прирікали на мученицьку голодну смерть. Для розправи з військовополоненими фашистські звірі використовували спеціально видресированих собак, яких зграями пускали в табір. Померлих від голоду і роздертих псами людей німці закопували у заздалегідь підготовлених котлованах на 603 кілометрі залізниці Шепетівка – Славу-та...»⁴³

Найбільше офіцерів і бійців Червоної армії на території Поділля було замучено у Славуті у таборі № 301, так званому «Грос-лазареті», – майже 150 тис.⁴⁴ 65 тис. замордовано у концтаборах м. Проскурова, 20 тис. – м. Шепетівки, 6 тис. – м. Кам'янця-Подільського,⁴⁵ стільки ж – в Ізяславському районі, 5 тис. – в Ярмолинському, 3300 осіб – у Старокостянтинівському районі.⁴⁶ Понад 12 тис. військовополонених знищено у Вінниці,⁴⁷ 12 тис. – Жмеринці,⁴⁸ 6370 осіб – у Гнівані Тиврівського району.⁴⁹ Всього за період окупації у концтаборах, розташованих на території Вінниччини, загинуло 39570 чол.,⁵⁰ 255876 чол. – Кам'янець-Подільщини.⁵¹

Скорочення норм продовольства означало організацію штучного голодомору, приречення, врешті-решт, на голодну смерть. Якщо сільське населення у якійсь мірі ще рятували присадибні ділянки, то міським мешканцям доводилось вкрай сутужно. Єдиним порятунком для городян був чорний ринок, де вони або купляли за спекулятивними цінами продукти харчування, або ж вимінювали їх за речі особистого та домашнього вжитку. Запроваджена восени 1941 р. карткова система на хліб та окремі продукти харчування лише підтримувала людське існування (це не стосувалося фольксдойче, самих німців, чиновників органів влади). Так, восени того ж року у м. Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила всього 300 грамів (для ще вцілілих після перших погромів євреїв – 225 г).⁵² Пізніше вона була скорочена.

Міське населення Луцька і Рівного – столиці рейхскомісаріату «Україна» – отримувало в день по 214 г хліба.

У ще жадливішому становищі опинилися мешканці Києва, які отримували по 200 г хліба на тиждень і зовсім не забезпечувались салом, м'ясом, цукром.

Від голоду за час німецько-фашистської окупації вмерло 120 тисяч харків'ян. У доповіді начальника поліції і СД міста в 1942 р. кон-

статувалось: «У місті спостерігаються численні випадки, коли старі та інваліди, стоячи на вулиці, у тій же позі і вмирали».⁵³

Серед знищених голодною смертю й тисячі подолян...

Ось чому цілком правомірно можна стверджувати, що *багатьох подолян підштовхував до поїздки в Німеччину саме голод*, викликаний злочинною політикою окупаційної влади.

Не менш дошкульним фактором було і *безробіття* (особливо серед міських жителів). У Вінниці, наприклад, із 50-и промислових підприємств, на яких до війни зосереджувалася основна маса працюючих міста, під кінець 1941 року функціонували лише м'ясокомбінат, спиртовий, лікєро-горілочаний, молочний, насінневий заводи, водоканал, меблева фабрика, гончарна майстерня № 2, філія об'єднання бродильної промисловості.⁵⁴ Причому деякі із перерахованих підприємств працювали у півсили. Решта ж були або зруйновані, або ж через брак сировини, устаткування, з інших причин – взагалі не працювали. Більше половини вінничан (а їх, судячи з кількості виданих хлібних карток, у серпні 1942 р. було не менше 40 тис. чол.)⁵⁵ не мали роботи, як і перспективи на більш-менш задовільне існування.

Погіршенню життя сприяла фактичне скасування *медично-санітарного обслуговування* цивільного населення. Хоч на території краю й функціонувала певна мережа закладів охорони здоров'я, проте запроваджена окупантами шкала оплати за медпослуги виявилась зовсім недоступною для пограбованих подолян. У 1942 році на Вінниччині захворюваність висипним тифом порівняно з довоєнним періодом зросла в 15 разів, черевним тифом – у 12, дифтеритом – у 18. Різко збільшилась кількість хворих на туберкульоз. Так, в Бершадському районі від цих та інших пошестей загинуло 12,5 тис. чол.⁵⁶

Слід визнати, що застосовані нацистами заходи (пропагандистська кампанія, соціальний тиск, свавілля) мали певні плоди – **окремі подоляни дійсно повірили байкам про «нацистський рай»**, інші (а це була абсолютна більшість серед пасажирів перших ешелонів майбутніх каторжан) – зміною робочого місця сподівались поліпшити умови свого нестерпного голодного життя, деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно (молодь в усі часи кликала романтика); крім того, були такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.

З цього приводу згадувані «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») не без пафосу повідомляли:

«О 12 годині дня 3 березня, в приміщенні Педагогічного інституту було зібра-

но коло 1000 робітників, котрі добровільно від'їжджають на працю до Німеччини.

Кожний з робітників одержав свій номер вагону та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини.

Представники німецької влади та Уряд Праці побажали від'їжджаючим щастя, радісної подорожі, поділившись з ними своїми думками. На від'їзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили на станцію до залізниці.

Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, одностайно вирушити у Велику Німеччину. Кожний з від'їжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом – Європою. Кожний з них прагне побачити життя Великої Німеччини.

Рівно о 5 годині дня потяг від'їхав од вокзалу». ⁵⁷

Все ж виникають сумніви відносно правдивості вказаної часописом кількості добровольців. Архівні документи окупаційного періоду повідують, що, наприклад, із Джулинського району за весь час депортацій серед охочих виявилось лише 26 осіб (3 чол. із 89-и вивезених із с. Дяківки, 4 чол. із 104-х – з с. М'ягохода, 5 чол. із 71-го – з с. Погорілої, 14 чол. із 167-и – із с. Ставків). ⁵⁸ Та ще коли взяти до уваги, що загалом із Джулинського району було вивезено 2550 чол. Не більше виявилось бажаючих добровільно поїхати в Німеччину й в інших районах Поділля. (Винятком став хіба що Проскурів, де місцевому гебітскомісаріату «біля 90 % всіх відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добровільно...» ⁵⁹ Всього ж із міста було вивезено до рейху 1316 чоловік).

Десонансом газетній публікації звучить інформація, що міститься в донесенні начальника охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера «Вервольф», унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальника імперської служби безпеки та особистої охорони фюрера Й. Ратенхуберу:

«...У зв'язку з наказом пана державного міністра Розенберга, а також пана державного комісара Заукеля, відбувся медичний огляд українців у віці 21, 22, 23 роки на предмет встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня повинні були відправитись ешелонам у Німеччину. Перші ешелони із місцевості Вінниця вже відправлені.

Не дивлячись на те, що деякі зразкові українці зрозуміли цей наказ, а він був перекладений українською мовою, що вони підлягають відправці в Німеччину тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходить дуже пога-

но... Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий». ⁶⁰

Тут не має перебільшення, адже основна маса населення не піддалася на пропагандистські виверти окупантів. Буквально з перших місяців ухилення від відправки до Німеччини набувало все масовішого характеру.

Від вдаваної «добропорядності» загарбників, їх «підкування» про «безробітних українців» не залишилось й сліду.

Отже, у початковій фазі «вербувальної» кампанії в її основу нацистськими загарбниками було покладено цілеспрямований пропагандистський та соціальний тиск на підневільне населення окупованої території.

Пропагандистські зусилля гітлерівців зводились до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, на в'язування подолян думки про те, що:

- окупаційна влада не є ворожою;
- німці, пропонуючи вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, піклуються про благополучне майбутнє місцевих громадян.

Крім того, окупанти намагалися накинути на подолян політичні пута: віроломний напад на СРСР подавався як боротьба гітлерівців за «корінні» інтереси українського народу, звільнення його від «сталінської тиранії», «жидо-більшовицького ярма». А тому кожен, хто опинився в Німеччині, немов би ставав співником нацистів: виробляючи зброю для «хоробрих вояків» рейху, він таким чином підтримував їх, сприяв їх розбійницьким акціям.

Як інструменти ідеологічного впливу використовувались:

- усна агітація (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких «пропагандистів»);
- наочність (листівки, плакати, пересувні фотовиставки);
- кінозасоби (демонстрування кіноагітки «Дорога до Німеччини»);
- україномовна преса;
- сфабриковані листи з рейху (тих, хто уже «встиг» «завербуватися»);
- окремі релігійні конфесії (проповіді священнослужителів);
- фінансово-економічні важелі (виплата грошової компенсації сім'ям «завербованих»).

Соціальний тиск на фоні свавілля та насилля (створення нестерпних умов для життя на окупованій території) застосовувався з метою підштовхування населення через наростаючу безвихідність

становища до пошуку порятунку у вготованому нацистами місці – Німеччині. Складовими компонентами тут були:

- тотальне пограбування;
- організація штучного голоду;
- безробіття;
- різке падіння життєвого рівня населення окупованих територій;
- масові фізичні розправи над мирним населенням (у першу чергу, над євреями, циганами, колишніми радянськими активістами, заручниками, військовополоненими).

Ефективність агітаційно-пропагандистських заходів нацистської окупаційної влади виявилась вкрай низькою. Вирушити в дорогу перших «завербованих» заставляло різке падіння життєвого рівня, безвихідність становища. Тимчасовою зміною місця проживання вони сподівались поліпшити умови свого нестерпного життя.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на використання їх праці в гітлерівській Німеччині.

¹Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сборник материалов. – Т. 7. – М., 1961. – С. 257.

²Нині м. Хмельницького.

³Тут і далі адміністративно-територіальний поділ Поділля на 1941 р. та на період його нацистської окупації.

⁴Український голос (м. Проскурів). – 1942. – 29 січня.

⁵Там само.

⁶Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), Ф. П – 425, оп. 2, спр. 23, арк. 5.

⁷ДАВО, Ф. П – 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.

⁸ДАВО, Ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94.

⁹ДАВО, Ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁰Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 20.

¹¹Таке застереження було не випадковим, адже єврейське населення в німецькій зоні окупації підлягало тотальному знищенню.

¹²Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 25 січня.

¹³Український голос. – 1942. – 10 травня.

¹⁴Звернім увагу, в газеті, що обслуговує Вінницю, навмисно називається німецький адресат, щоб читачі не змогли навести необхідних довідок.

¹⁵Взагалі не повідомляється звідки вона родом.

¹⁶Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 26 березня.

¹⁷Подольнянин (Der Podolier). – 1942. – 18 червня.

- ¹⁸Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 20.
- ¹⁹ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6, арк. 73.
- ²⁰ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714.
- ²¹Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 21.
- ²²ДАВО, Ф. Р – 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22.
- ²³ДАВО, Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124.
- ²⁴Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 21: з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 35.
- ²⁵Der Prozess gegen die Hauptverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. – 1. Oktober 1946. – Nürnberg, 1948. – Dokument 1183 – PS. – S. 53 – 55.
- ²⁶Безсмертя... – С. 185.
- ²⁷Der Proze? gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. – Nürnberg, 1947- 1949. – Bd. XXXIX. – S. 423.
- ²⁸Безсмертя... – С. 185.
- ²⁹Начальнику військово-економічного штабу при Верховному командуванні збройних сил Німеччини.
- ³⁰Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 131.
- ³¹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
- ³²ДАВО, Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1 – 2.
- ³³Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – С. 93.
- ³⁴Так у документі. Правильно: рейхскомісара.
- ³⁵ДАВО, Ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7.
- ³⁶Гальчак С. Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінниччині: цивільне населення – жертва терору і насильства // Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1. – Вінниця, 2001. – С. 13 – 14.
- ³⁷Финкільштейн И. М. Книга мужества и скорби. – Вып. 1. – Винница, 1999. – С. 5.
- ³⁸ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 171, арк. 171 зв.
- ³⁹Там само; – Спр. 1273, арк. 244.
- ⁴⁰Там само: – Спр. 1245, арк. 67.
- ⁴¹Там само; – Спр. 1272, арк. 182.
- ⁴²ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34.
- ⁴³Красная звезда. – 1944. – 12 февраля.
- ⁴⁴Радянське Поділля. – 1944. – 8 серпня.
- ⁴⁵Гальчак С. Д. Репресії нацистської окупаційної влади на Поділлі // По-

літичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 185.

⁴⁶ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.

⁴⁷ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

⁴⁸ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11, арк. 23.

⁴⁹Там само.

⁵⁰Книга Пам'яті України. Вінницька область. – Т. 1. – К., 1994. – С. 20.

⁵¹Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 113.

⁵²ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5.

⁵³Безсмертя... – С. 182.

⁵⁴ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1 – 30.

⁵⁵ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40.

⁵⁶Безсмертя... – С. 182.

⁵⁷Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 5 березня.

⁵⁸ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 27.

⁵⁹ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6, арк. 94.

⁶⁰ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4; 5.

2.2. Поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини

Власне, ніякої турботи про долю уярмлених народів взагалі не було. Була лише невдала тактична спроба загравання з ними. Були відверті демагогія, зловмисництво, шахрайство, лицемірство, підлість, брехня, котрі аж ніяк не могли приховати справжньої людиноненависницької, расистської сутності нацизму. Невдала пропагандистська кампанія призвела до посилення насильства і терору.

26 січня 1942 року, коли вона, власне, ще розпочиналася, господарський штаб «Схід», сумніваючись в її успішному завершенні, видав спеціальну таємну інструкцію. В документі робився наголос на тому, що «якщо мета не буде досягнута, то треба значно прискорити вербування через використання всіх заходів, що є у розпорядженні».¹

Буквально через три дні, 29 січня, міністеральдиректор доктор В. Мансфельд, котрий безпосередньо відповідав тоді за залучення робочої сили до рейху, звернувся з листом до керівників окупованих земель із вимогою «здійснити необхідні приготування і на випадок примусового вербування».²

Найконкретніше розпорядився згодом Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель. Він вимагав абсолютно повністю вичерпати всі людські резерви, що є в окупованих радянських областях. Якщо не вдасться отримати потрібну робочу силу на основі добровільності, то слід негайно приступати до мобілізації і насильної відправки.³ Причому в число тих, хто підлягав мобілізації, Заукель відніс й підлітків 15-річного віку.

Не поширювалася мобілізація на фольксдойче, азіатські народи, осіб, що розмовляли німецькою, на тих, хто хворів тяжкими хворобами або ж займався «працею на користь вермахту» на місці. До цієї категорії відносилися робітники діючих підприємств, що працювали на гітлерівську армію та окупаційний апарат, службовці місцевих органів «самоврядування», поліцаї та інші нацистські пособники.

Крім того, гітлерівці мали намір залишити мінімум робочої сили у селі, щоб забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції для армії та Німеччини. Зрозуміло, ті, кому посміхнулося щастя потрапити у цей «мінімум», на якийсь час залишалися поза увагою «вербувальників».

Ще один документ, котрим передбачалось застосування прямого насильства («Загальні положення про вербування та використання робочої сили із Сходу»), був виданий 20 лютого 1942 р. каральними органами за підписом шефа Головного імперського управління безпеки обергрупенфюрера СС Р. Гейдріха. У ньому вказувалось, що визначені для відправки до Німеччини особи повинні зосереджуватись у спеціальних таборах, проходити перевірку на благонадійність. Їх доставка в рейх має здійснюватись у закритих вагонах, під надійною охороною:

«...Під час перебування робочої сили із старих радянсько-російських областей у рейху остання повинна бути суворо ізольованою від німецького населення, іноземних цивільних робітників і всіх військовополонених..., розміщеною в... таборах із відповідною огорожею, по можливості з колючого дроту..., в основному покидати місця свого розташування тільки для роботи на підприємстві..., весь свій вільний час проводити у таборі...»⁴

Крім того, ніхто не відміняв й дії директиви, прийнятої 16 травня 1941 р. ще в процесі підготовки до віроломного нападу на СРСР, котра передбачала встановлення терористичного режиму на окупованих територіях:

«Щоб у корені задушити невдоволення, потрібно з найпершої нагоди негайно застосовувати найбільш жорстокі заходи... При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, де про це йдеться, абсолютно нічого не варте і що вплив залякування можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості».⁵

Насильницьке вирішення проблеми покладалось на адміністративний апарат та силові структури. Вербуванням, вивезенням підневільного населення мали займатись штаби й вербувальні комісії, всі органи рейхскомісаріату «Україна», економічного штабу «Схід», поліцейські сили й каральні органи окупантів. У містах набір робочої сили безпосередньо покладался на спеціально створені біржі праці, в сільській місцевості – на районні управи, старостат, що взаємодіяли з місцевою українською поліцією, службами СД та СС.

Початок примусової депортації робочої сили нагадував відповідальну, ретельно сплановану операцію. Так, вводились обов'язкова реєстрація населення працездатного віку, медичне обстеження кожного з мешканців на предмет визначення їх придатності до фізичної праці в Німеччині. Визначались і спускались на місця конкретні завдання стосовно кількості осіб, котрі підлягали відправці для роботи

в рейху. «За основу при плануванні цифри набору було взято 10 % від загальної кількості населення регіону».⁶ Але основна увага зосереджувалася на молоді.

Вже в середині лютого 1942 року старости населених пунктів Поділля отримали від свого безпосереднього начальства розпорядження (на зразок цього, що друкується нижче):

«13 лютого 1942 р. Старости с. Медвідки [Вінницького р-ну].

Згідно розпорядження обласного комісара від 12.2.1942 року про набір робочої сили в Німеччину Уряд Праці та районна управа пропонує виділити із Вашого села 10 душ різних фахів чоловіків та жінок віком від 17 до 45 років. Виділені люди повинні бути фізично здорові..., мати довідку лікаря про стан здоров'я...

Попереджаю всіх старостів сіл, що це є справа важлива і в разі Вами невиконання цього будете відповідати по закону військового часу.

Керівник відділу уряду праці

Швайцер

Заст. голови районної управи

Горецький».⁷

Нацистські прислужники проявили лакейську запопадливість у виконанні чужої волі. Їх не цікавили ні біль, ні подальша доля своїх односельчан, врешті, людське життя як таке. За словами подолянки М. П. Карнаух, під час окупації «багато наших же земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи...»⁸

У фільтраційних справах, що заводилися органами колишнього НКВС на кожного із «остарбайтерів», які поверталися після війни на Батьківщину, досить часто вказується, що кандидатури для відправлення в Німеччину визначали саме сільські старости, місцеві поліцаї, інші запроданці.

«...Навесні 1942 року молодь почали забирати в Німеччину... В травні староста нашого села Безіменне Дрозюк Г. С. наказав мені принести відро горілки, інакше першим же поїздом відправить туди і мене. Роздобути горілки я не змогла. Дрозюк Григорій прислав 2-х поліцаїв... Вони мене арештували і відправили в Комсомольську райуправу, звідки я була вивезена в Німеччину».⁹ (Із фільтраційної справи О. Є. Бабійчук, с. Безіменне Комсомольського району).

«...Опинилась на німецькій каторзі я з волі старости села Вознюка...»¹⁰ (Із фільтраційної справи Л. П. Пріян, с. Жаботинці Орининського району).

«В Німеччину мене відправив староста села Медвідь Дмитро.., – написала в опитувальному протоколі мешканка села Тернівки Джулинського району Н. І. Доскуч. – У червні 1942 року він приїхав з поліцаями до моєї хати підводою і насильно відвіз мене на станцію Джулинка, де здав німецькій охороні...»¹¹

«Мене відправили в Німеччину 12 грудня 1942 року. Визначили на каторгу староста Лаган Федір і секретар Табачук Олександр. А арештовувала поліція...»¹² (Із фільтраційної справи Є. І. Поберезької, с. Ільківці Теофіпольського району).

Таких свідчень більше, ніж досить...

Застосовуючи жорстокість, насильство, зневагу, запроданці докладали максимум зусиль, щоб «спущена їм цифра» була виконаною.

«8 травня 1942 року в нашому сільському клубі була вчинена насильницька акція з метою захоплення молоді для її примусового відправлення в Німеччину. В числі інших спіймали й мене... Акцію здійснювали староста села Лукашук, поліцаї Тучак Андрій, Тучак Василь... З клубу всіх арештованих відправили в Німеччину...»¹³ (Із фільтраційної справи С. М. Лучко, с. Глухівці Комсомольського району).

«У 1942 році мені виповнилося п'ятнадцять... Працювала вихователькою Дашівського дитячого будинку. І.VIII.42 в дитбудинку з'явилися поліцаї і німці. Вони наказали мені збиратися в Німеччину. Я відповіла, що не можу просто так залишити своїх вихованців. Тоді разом зі мною вони забрали усіх дитбудинківців...»¹⁴ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, селище Дашів Дашівського району).

«На роботу в Німеччину мене мобілізували 23 липня 1942 року, але я втік. Наступної ночі у нашу хату увірвалися сільський староста Подоляк, німецький активіст Білик і німець. Вони впіймали мене на горищі і сильно побили. Крім того, побили батька і сестру. Закриавленого, вони доставили мене у Вінницю, звідки відправили в Німеччину...»¹⁵ (Із фільтраційної справи І. А. Ковалія, с. Сербинівці Жмеринського району)...

Про те, як реалізувалося дане завдання (і не лише на Поділлі), згадується також в донесенні високопоставленого нацистського чиновника – коменданта Харківського збірного табору по вивезенню в Німеччину кваліфікованих робітників:

«[...]Старости сіл або сільські старшини нерідко наказували і наказують піднімати вночі з ліжок визначених ними кваліфікованих робітників і до відправки забирати у підвали. Внаслідок того, що часто робітникам і робітни-

цям не дається часу на збирання, ці робітники-спеціалісти прибувають на збірний пункт в абсолютно недостатньому обмундируванні (без взуття, без запасного одягу, без посуду для їжі і пиття, без ковдр і т. д.). Погрози і побиття робітників-спеціалістів з боку сільської міліції,¹⁶ якщо ці робітники негайно не йшли разом з міліцією, не сходять з порядку денного і про них приходять до-несення з більшості громад. Часто жінок били так, що вони ставали непридатними для переходів...»¹⁷

Міським же жителям вручались спеціальні повістки з повідомленнями про трудову мобілізацію:

«Гр. м. Славути Воробьев Антон по вул. Деражинська № 34. Районова управа пропонує Вам з'явитись 7/III-1942 року на 12 годин для реєстрації до будинку бувшої педшколи, звідки Ви на слідуючий день будете направлені на роботу. Необхідно мати з собою: білизну, одяг, ковдру.

Явка обов'язкова у визначений термін.

Районова управа.»¹⁸

У таких осіб відбиралися хлібні картки, що були останньою надією на існування. Неявка ж по повістці у біржу праці розцінювалася як саботаж і супроводжувалась репресивними заходами.

Окупаційна влада намагалася нав'язати людям й так звані «зобов'язання», підписавши які, громадянин вважався таким, що їде до Німеччини за власним бажанням. Невиконання такого зобов'язання тягло за собою ув'язнення та примусові роботи в трудовому таборі. Нерідко траплялися зовсім абсурдні ситуації, коли від людей вимагали добровільної згоди на виїзд під страхом смерті.¹⁹

У першу чергу насильство проявлялось до юнаків і дівчат, які до війни були комсомольцями. Як правило, нацисти не без допомоги своїх прислужників мали деякі списки цієї категорії населення. Той, хто значився в них, вцілівши однак від розстрілу чи заточення в тюрму, під час реєстрації в біржі праці піддавався знущанням. Ось як цей захід окупантів проходив в м. Козятині (із фільтраційної справи В. Т. Савосик): «...Я особисто була на реєстрації міської молоді і комсомольців. На комсомольців заводили окремі списки і в нашій присутності били їх різками до кров'ї. При цьому німецькі офіцери сильно лялися...»²⁰

Нерідко, щоб полонити юнака чи дівчину, запроданці та їх покровителі йшли на так звані «хитрощі».

«2 червня 1942 р. мені вручили якусь довідку і попрохали віднести документ у міськууправу. Тут мене негайно арештували. Таких обма-

нутих, як я, виявилось багато. Під конвоем нас привели на вокзал і відправили в Німеччину...»²¹ (Із фільтраційної справи О. Й. Скоп, м. Старокостянтинів).

31 березня 1942 року Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель надіслав телеграму рейхскомісарам про необхідність будь-якими засобами збільшити кількість радянських людей, що вивозяться на примусові роботи.

«...Телеграму до вербувальних комісій я направляю вам з проханням взяти її до відома і негайно відправити в мої комісії в інтересах мобілізації робочої сили, яка терміново потрібна для повного і своєчасного постачання армії спорядженням і боєприпасами, – говорилося в ній. – Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи найсуворіше застосування примусовості праці з тим, щоб **у найкоротший строк потроїти кількість завербованих** (виділено мною. С. Г.).

Я прошу, щоб ви в разі необхідності, доповнювали зі свого боку пропозиції комісії, спрямовані на досягнення цієї мети. Власну потребу в робочій силі слід значно скоротити, обмеживши її лише замовленнями, що мають пряме військове значення...»²²

Так розверстувалася перша «програма Заукеля»...

Вимога головного уповноваженого по використанню робочої сили означала *ескалацію насильства*, що, в свою чергу, потребувало збільшення кількості репресивного апарату. Невдовзі виявилось, що одних зусиль лише поліцейських підрозділів уже замало, а тому до «вербування» залучались також *армійські структури*. 25 квітня 1942 р. з'явилася телеграма головного командування німецьких сухопутних армій:

«З боку всіх військових інстанцій повинна подаватися всіляка підтримка комісіям по мобілізації, а також організаціям, які керують використанням робочої сили і перебувають у віданні Генерального уповноваженого по використанню робочої сили. Штаби армій, штаби танкових армій і командуючі фронтовими районами повинні надалі до 1 і 15 числа кожного місяця регулярно доповідати телеграфом про кількість відправлених робітників...»²³

Військові інстанції, не дивлячись на те, що між службою Заукеля і генералами вермахту існували певні розбіжності в питаннях, хто кого повинен більше слухатися, із «підтримкою» не забарилися (у першу чергу це стосувалося прифронтових районів, де не було цивільної адміністрації; хоч Поділля перебувало уже далеко від лінії фронту,

проте дане розпорядження виконувалося й тут, зокрема, тилowymi частинами):

«У травні 1942 р. я був мобілізований за місцем проживання військами противника і відправлений на роботу в Австрію...»²⁴ Така інформація, зокрема, знаходиться у фільтраційній справі мешканця с. Комарівців Барського району К. Й. Бондаренка.

«29 / VII – 1942 р. німецькі військові арештували в с. Рибчинці 29 чол. молоді. 12 дівчат і 17 хлопців, і того ж дня відправили за кордон. У числі цієї молоді був і я». ²⁵ (Фільтраційна справа жителя с. Рибчинців Уланівського району Б. Т. Устименка)...

Більш частіше армійські підрозділи застосовувалися на Поділлі в 1943- на початку 1944 рр. (але тоді, в першу чергу, для боротьби з партизанами, для розправ над мирним населенням, не виключаючи при цьому й так зване «вербування»).

Як свідчать документи, між органами Заукеля та військовими окупаційними властями не було принципових протиріч у головному – меті, яку вони переслідували. «І ті, і інші були глибоко зацікавлені в рабській праці радянських громадян і в певній мірі взаємозалежали, оскільки органи Заукеля у зростаючих масштабах здійснювали депортацію робочої сили, але не могли діяти, лише опираючись на штики окупаційного режиму. Тісне співробітництво органів Заукеля з вермахтом, а також поліцейськими та есесівськими органами і органами служби безпеки... є характерною особливістю здійснення програми рабського уярмлення населення на тимчасово окупованих радянських територіях».²⁶

Бажаючи надати ще більшого імпульсу «вербувальній» кампанії, а також особисто перевірити її хід безпосередньо на місцях, Заукель і начальник економічного штабу «Ост» доктор Рахнер здійснили 26–31 травня 1942 р. інспекційну поїздку по окупованій Україні. Побувавши у ряді її регіонів, вони звернули увагу на одну важливу для себе деталь – *наявність великої кількості потенційної робочої сили.*

І це не було ілюзією. Швидке просування гітлерівських військ не дозволило радянському керівництву здійснити належну евакуацію цивільного населення. В результаті з України переміщено в тил лише 3,5 млн. громадян.²⁷ У Західній Україні та Північній Буковині зірваною виявилась навіть мобілізація,²⁸ не кажучи вже про евакуацію населення. Всього ж на окупованій території Радянського Союзу залишилось понад 60 мільйонів громадян, або ж приблизно 33 % довоєнної кількості населення країни.²⁹

Не стало тут винятком і Поділля. Уже той факт, що, незважаючи

на масові депортації та розстріли, у перші місяці після звільнення краю від окупантів в Червону армію було мобілізовано 306280 чол. (станом на 23 вересня 1944 р.: 172432 чол. з Вінницької області та 133788 чол. із Кам'янець-Подільської),³⁰ говорить про те, що значну кількість подолян було залишено відступаючими радянськими військами на поталу ворогу.

Скільки ж конкретно мешканців краю залишилося на окупованій території?

На жаль, мова може йти лише про наближені дані, оскільки документи, які б безпосередньо містили таку інформацію, у вітчизняних архівах відсутні.

Складність полягає в тому, що Поділля було поділене окупантами на 3 великі адміністративні одиниці, які «прихоплювали» територію не лише сусідніх областей, а й, навіть, республік. Тому для відтворення повноти картини із відомостей про них доводиться вичленювати статистичну інформацію, що стосується власне Поділля.

Якщо брати на віру трофейні документи, то її можна отримати із розпорядження Е. Коха від 1 березня 1942 р. про утворення в рейхскомісаріаті «Україна» генералбецірків (генеральних округів) та гебітскомісаріатів (областей). Там поряд з переліком районів, котрі мали увійти до тієї чи іншої структури, вміщено відомості про їх площу та кількість населення у них.

До генералбецірка «Волинь-Поділля» увійшло 10 генералкомісаріатів, розташованих на Кам'янець-Подільщині й частково на Вінниччині: Антоніни (148000 чол.), Бар (189000 чол.), Дунаївці (198400 чол.), Ізяслав (191200 чол.), Кам'янець-Подільський (331300 чол.), Летичів (165500 чол.), Старокостянтинів (202200 чол.), Проскурів (280800 чол.), Шепетівка (240300 чол.), Ярмолинці (176300 чол.). До генералбецірка «Житомир» – 8 генералкомісаріатів, розташованих на Вінниччині: Вінниця (102000 чол.), Гайсин (227500 чол.), Іллінці (151100 чол.), Калинівка (140900 чол.), Козятин (115300 чол.), Літин (148000 чол.), Монастирище (123000 чол.), Немирів (105000 чол.).³¹ У генералбецірку «Волинь-Поділля» опинилось 2 млн. 113 тис. подолян, у генералбецірку «Житомир» – 1 млн. 112 тис. 800. Всього на Поділлі в обох генеральних округах – 3 млн. 235 тис. 800 подолян.

Крім того, близько мільйона чоловік проживали на території Північної «Трансністрії».

Ворогу залишалось лише *взяти наявну робочу силу*. Підступністю, обманом, силою...

Ескалація насильства вимагала застосування нових репресивних заходів. Вони теж були введені в дію.

«Іллінці, 17 червня 1942 р.

До всіх старост Іллінецької області.

Відносно: вербування українських чоловіків та жінок для роботи в Німеччину.

При останньому транспорті 16 червня 1942 р. я встановив, що частина завербованих українців, чоловіків та жінок, не з'явилась до витранспортування в Німеччину.

Я постановив, що ці особи, які не з'явились, будуть покарані негайно в 100 карб. штрафу.

Якщо в майбутньому мої вказівки по відношенню транспортування до Німеччини краще не будуть братись до уваги, то я буду примушений ті особи, що не з'являться, покарати примусовою роботою, або послати до концлагеру в Німеччину...

Гебітскомісар».³²

Про це свідчать і фільтраційні справи подолян.

«...16 червня 1942 року до мене прийшло розпорядження старости сільуправи Кеби Мефодія про відправлення в Німеччину, – згадувала В. П. Велика (с. Лугова Іллінецького району). – У випадку відмови Кеба погрожував спалити мені хату. Я змушена була зібратись і поїхати на комісію в Іллінці, звідки я була відправлена в Німеччину».³³

«У липні 1942 р. німці відправляли із містечка Комсомольське четвертий набір до Німеччини... Із квартири мене взяли поліцаї. Вони жорстоко побили мою матір за те, що вона не хотіла відпускати мене...»³⁴ (Фільтраційна справа Б. В. Бобровського, селище Комсомольське Комсомольського району).

Посилення репресивних заходів та залучення армії до «вербування» цивільного населення, безумовно, мало певні наслідки. 28 липня 1942 р. Заукель направив Гітлеру і Герінгу звіт, у якому з приємністю рапортував про успішне виконання наміченого завдання. У рапорті, зокрема, йшлося, що взяте зобов'язання доставити в рейх 1,6 млн. чол., було виконане вже 24 липня 1942 р. З моменту його (Заукеля) вступу на посаду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили в рейх було відправлено 1634794 чол., у тому числі із захоплених земель на Сході – 1300993, з інших країн – 338801 чол.³⁵

Діяльність головного «вербувальника» отримала високу оцінку на нараді, яка відбулася 6 серпня 1942 р. в ставці Герінга в Черепашинському лісі Калинівського району.

«Я не хочу хвалити гауляйтера Заукеля, він сам цього не потре-

бує, – сказав задоволений рейхсмаршал. – Але те, що він зробив за короткий час для того, щоб швидко зібрати робітників зі всієї Європи і доставити їх на наші підприємства, – є єдиним у своєму роді досягненням. Я повинен сказати всім, що якщо кожен у своїй сфері приклав би лише десяту частку тієї енергії, яку проявив гауляйтер Заукель, тоді дійсно були б легко виконані завдання, котрі покладені на вас».³⁶

Окрилений успіхом, Заукель (знову разом із Ріхтером) здійснив з 10 по 17 серпня нову поїздку по регіонах – за маршрутом Вінниця, Київ, Харків, Сталіне, Сімферополь, Ялта, Севастополь, Краків. 19 серпня він був уже в ставці Гітлера «Вервольф» на нараді з питань військової економіки. Там головний уповноважений по використанню робочої сили пообіцяв відправити в рейх ще мільйон робочих рук,³⁷ поклавши цей показник в основу своєї «другої» так званої «програми». Це означало продовження насильницької депортації, трагедію нових сотень і сотень тисяч людей, глузу над їх життям і гідністю. Ось чому після війни міжнародним Нюрнберзьким трибуналом Ф. Заукель цілком справедливо засуджений до страти...

Характерно, що «в перші місяці депортації більшість завербованої робочої сили складала чоловіки... Це пояснюється... тим, що окупаційна влада насамперед хотіла використати більш активну та фізично сильну частину працездатного населення України. Згодом, коли ресурси чоловічого працездатного населення вичерпалися, нацисти перейшли до масової депортації [осіб протилежної статі]».³⁸

На початку вересня 1942 року А. Гітлер віддав розпорядження про залучення 400000-500000 українських жінок та дівчат віком від 15 до 35 років для використання у домашньому господарстві Німеччини (зрозуміло, не залишалось поза увагою й чоловіче працездатне населення, і не лише для виконання домашніх потреб). Причому робочу силу необхідно було поставити у тримісячний термін – в основному з районів Правобережної України (оскільки у східних районах України та прилеглих територій Росії радянська сторона зуміла перед їх окупацією евакуювати значну кількість кваліфікованих робітників, українське Правобережжя перебувало на особливому рахунку в гітлерівських «господарників». Цікаве у цьому плані, зокрема, зізнання, що зафіксоване в одному з наказів начальника житомирської жандармерії: «...Рейхскомісар повідомив, що виконання надій рейху на акцію вербування віднині майже виключно залежить від результатів Волині-Поділля, Житомира і Києва (район Прип'ять)».³⁹ Тут ще зосереджувалась чимала кількість робочих рук).

Крім того, А. Гітлер на тих же серпневих нарадах у ставці «Вервольф», вимагав, щоб проблема робочої сили була вирішена за будь-яких обставин.

Над Подільським краєм зловісно постала загроза нової хвилі насильства, про що свідчать зміст та категоричний тон наказів і розпоряджень окупаційних властей, котрі «спускались на місця» безпосереднім виконавцям намічених заходів, друкувались у газетах, вивішувалися в громадських місцях для відома населення. Ось що, наприклад, вимагали від подолян шеф Кам'янець-Подільської біржі праці та літинський обласний комісар:

«16 вересня 1942 р.

На основі існуючого положення про трудову повинність на Україні необхідно з кожного району Кам'янець-Подільської округи направити до Німеччини 600 осіб чоловіків та жінок.

Районні шефи повинні виділити для відправки до Німеччини здорову і працездатну робочу силу віком від 16 до 45 років... Ніхто не має права відмовлятися від поїздки до Німеччини по сімейних, соціальних та інших причинах, їм потрібно вказати на постанову про запровадження обов'язкової праці. Якщо і після цього вони відмовляються поїхати, то через відповідну біржу праці староста подає список людей для присудження їм примусової праці.

Від'їжджаючі повинні взяти з собою зимову одягу, харчі на 2-3 дні. Старости зобов'язані пояснити родинам від'їжджаючих, що вони повинні попрощатися вдома і на вокзал не мають права їх проводити. Якщо все ж таки будуть проводити, то кожен повинен мати на увазі, що він буде разом з від'їжджаючими направлений до Німеччини.

Штайфен».⁴⁰

«25 вересня 1942 р.

...Я вимагаю від кожного старости, щоб тих людей, яких йому замовлено, повністю здав. Перевіркою встановлено, що мається досить робочих рук, які нічого не роблять.

Нехай ніхто не осмілиться до мене приходити та заявляти, що він не має можливості дати належну кількість людей. До таких буду застосовувати суворі міри та при необхідності позбавляти волі, як за саботажем.

Комісія медогляду відбудеться, як завжди, в поліклініці. Медогляд для Браїлова відбудеться 30.9.1942, Хмільника – 1.10.1942 на 9 год. ранку, Літина – 2.10.1942.

За дорученням Зундермеєр».⁴¹

Не встигли на місцях ще «як слід взятися за справу», як 3 жовтня

1942 р. на адресу міністра по управлінню окупованими східними областями Мейєра надійшов лист від Генерального уповноваженого по використанню робочої сили.

«Фюрер висунув нову невідкладну програму озброєння, яка робить необхідним введення в дію додатково 2 мільйонів іноземних робітників, – повідомляв Заукель. – Необхідну додаткову робочу силу слід максимально вилучити з території новоокупованих східних областей, особливо з рейхскомісаріату України. Рейхскомісаріат України тому повинен надати 225000 робітників до 31 грудня 1942 р. і додатково 225000 робітників до 1 травня 1943 р.

Я прошу вас негайно поставити до відома рейхсміністра і гауляйтера України Коха про нове завдання і зокрема розпорядитися про те, щоб він особисто всіляко сприяв реалізації цього завдання...

Я прошу вже тепер негайно приступити до вербування з усією енергією, використовуючи всі сили, зокрема спеціалістів з біржі праці.

Всі вказівки, які тимчасово обмежують вербування робітників зі Сходу, скасовуються. Вербування на державні роботи повинно на найближчі місяці стояти на чолі всіх заходів.

Існуючі особисті потреби беруться до уваги тільки після найсуворішої перевірки. Я враховую труднощі, які виникнуть при виконанні цього нового завдання, але я так само переконаний, що при застосуванні всіх засобів і при умові цілковитої відданості виконавців цього завдання – нове доручення може бути виконане у визначені строки...»⁴²

Дійсно, вербування повели «з усією енергією», задіяли чи не «всі засоби», що тільки були в арсеналі новітніх варварів. Так, у звіті генерального комісара Житомирського округу Лейзара про нараду з Розенбергом у місті Вінниці говорилося: «...Я дозволив уповноваженому застосувати найжорстокіші заходи для того, щоб досягти необхідного результату і отримати контрольну цифру... Проблема мобілізації робочої сили не може бути вирішеною у «білих рукавичках».⁴³

Наростаюче насильство переросло у відкритий терор окупантів проти мирного населення.

«...Фашисти не вважали нас за людей. Їх жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хату, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину...»⁴⁴ (Із фільтраційної справи О. Р. Барана, с. Романів Хутір Іллінецького району).

Повсюдно систематично влаштовувалися *облави*: у житлових кварталах, на базарах, у кінотеатрах, церквах. Кожен працездатний, що

волею обставин перебував там, ставав невільником. Людей хапали також під час сільських свят, на вулицях, у полі, ганялися за ними з собаками, шукали в льохах та на горищах. І всіх відправляли у рабство.

«4 жовтня 1942 р. із району в наше село прибула поліція. Вона влаштувала облаву. Мене знайшли в льоху, де я думала переховатися, і відправили в Німеччину...»⁴⁵ (Із фільтраційної справи Ю. К. Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району).

Не рахувалися навіть із хворими:

«До початку Вітчизняної війни я проживала в Погребищі біля батька, ніде не працювала, оскільки з 1939 р. хворіла і весь час лікувалася... У 1942 р. староста управи наказав їхати в Німеччину, інакше погрожував відправити туди мого брата і батька, а також спалити хату... Я змушена була підкоритись, хоч і була хвора...»⁴⁶ (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, м. Погребище).

...В Німеччину мене забрали 1942 року в листопаді місяці... Я тоді була слаба, не могла тікати, і так мене забрали...»⁴⁷ (Із фільтраційної справи мешканки с. Селівінців Немирівського району М. С. Троян).

За даними спеціально створеного «центрального пункту для представників східних народів» тільки восени 1942 р. кількість таких хворих складала від 5 до 10 % усіх насильно вивезених.⁴⁸

Самі гітлерівці визнавали, що вербування робочої сили відбувалось нелюдськими методами. Так, у доповідній записці польової комендатури № 19 за жовтень – листопад 1942 року говорилося, що вербування скоріше нагадує полювання на людей (*поміж себе нацисти називали вербування «полюванням за черепами»*).⁴⁹

Крім того, у ході цього полювання окупанти накладали на свої жертви непосильні штрафи, контрибуції на цілі села, конфіскували майно непокірних, спалювали їхні житла, ув'язнювали батьків за те, що їхні діти ховалися від вербування.

«На німецьку каторгу мене визначили в 1942 році. Їхати туди я не побажав. Переховувався по полях, по лісах, у рідних. Тоді поліцаї забрали мою матір. У в'язниці її били, мучили, примушували сказати, де я, але вона мене не видала...»⁵⁰ (Із фільтраційної справи П. М. Александровича, с. Сьомаки Жмеринського району).

Не відмовлялися нацисти й від уже згадуваних «хитрощів»: запрошуючи молодь у кінотеатр безплатно переглянути фільм, під час сеансу всіх насильно затримували і вивозили до Німеччини. Так, зокрема, сталося в Бару...⁵¹

Застосовувався й інший аналогічний прийом: змучених голодом, нестатками людей заманювали у продуктовий магазин обіцянками про видачу продовольства чи вільний продаж хліба, солі, круп, мила. Звідти додому повертався мало хто.

Це ж можна сказати і про так звані «колгоспні збори».

«Ще одним провокаційним методом, застосованим нацистами при наборі робочої сили, були урочисті проводи завербованих. Відбуття транспортів, особливо перших, супроводжувалося значним пропагандистським апломбом. Людей, зібраних силою, оголошували добровольцями та відправляли до Німеччини». ⁵² Чимало «остарбайтерів» пригадують сцени на залізничних вокзалах, коли з очей людей текли сльози, коли невільників брутально заштовхували у товарні вагони, а в цей час грав німецький духовий оркестр...

Вишукуючи резерви, окупанти *закривали навчальні заклади.*

24 жовтня 1942 р. з'явилася розпорядження рейхскомісара України Коха генералкомісарам про закриття в Україні шкіл та інститутів і про відправку викладачів та учнів на примусові роботи в Німеччину.

«Незважаючи на мої чіткі політичні вказівки і передусім незважаючи на мій наказ від 31 / VIII – 1942 р., – говорилося в документі, – мені довелося дізнатися, що в генеральних округах, крім 4-класних народних шкіл, ще існує певна кількість інших шкіл, на які я не давав дозволу. Подібно до цього мені довелося встановити, що, наприклад, у Києві і Вінниці інститути набрали характеру, подібного до університетського, і що, крім цього, функціонує ще ряд інститутів іншого роду.

В такий час, коли навіть в Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і навіть життєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно не має значення, буде чи не буде на Україні підвищуватись освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років.

А тому я вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини...» ⁵³

У тій же Вінниці всіх учнів технічної школи привели на вокзал і загнали у вагони... ⁵⁴

Аналогічний прийом людолови застосували в наступному 1943 році по відношенню до учнів Вінницьких фармацевтичного та будівельного технікумів.

«24 лютого 1943 р. я перебувала в фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточене поліцаями і нам сказали зібратись усім в лабораторію. Невдовзі під'їхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звіди 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину».⁵⁵ (Фільтраційна справа вінничанки І. А. Собкової).

«Я був учнем 3 курсу Вінницького будівельного технікуму. В травні 1943 р. його оточили поліцаї. Разом з Миколою Васильовичем Шевченком, Іваницьким Борисом, Кучеренко Майєю, братами Миколою і Петром Білоусовими, які загинули на чужині, та іншими однокурсниками я був заарештований у Німеччину...»⁵⁶ (Фільтраційна справа Е. І. Тарнавського, с. Осична Комсомольського району).

Зрозуміло, ні в 43-у, ні в 42-у однією Вінницею справа не обмежилась.

«В 1942 р. мене забрали в Німеччину з шкільної партії і був я там до Перемоги...»⁵⁷ (Фільтраційна справа З. Ф. Марчука, с. Мешерівка Теплицького району)...

Ближче до кінця 1942 року епіцентр вербувальної кампанії змістився у сільську місцевість. Якщо під кінець літа та восени «вербування» у певній мірі пригальмовувалося тут через жнива та збирання врожаю осінніх культур, то із зменшенням обсягу невідкладних робіт на селі потенційно зростала кількість «здобичі» для «мисливців за черепами». На обліку перебувала буквально кожна молода особа.

Із розпорядження голови Антонінської райуправи до старшини Терешківської волості:

«28 листопада на 10 годин ранку забезпечити явку в Антоніні до Управи праці Корнійчук Ніни з належним багажом для поїздки в Німеччину на роботу.

Попередьте гр. Корнійчук, що в разі не явки її особисто, її сім'я буде відправлена на роботу в Німеччину...»⁵⁸

Молодих селян хапали на бурякових полях, на токах, в холодних домівках.

«Ми з дівчатами завершували копати цукрові буряки та складати їх у кагати. Хоч дні були вже зовсім куцими, нароблялись по-чорному, бо все доводилось виконувати своїми порепаними руками. Холодним, холодним, нам хотілося небагато: зігрітися, поїсти, відпочити, – згадує колишня німецька рабиня уродженка с. Іваньок Погребищенського району В. П. Михальчук. – Та нічого цього нам не

судилося. Несподівано у полі з'явилися поліцаї на конях. Вони погнали нас на залізничну станцію Староустинці. Звідси для нас пролягла дорога в Німеччину...»⁵⁹ (До слова сказати, у саму Німеччину Варвара Порфірівна тоді не потрапила. За спробу втечі вона надовго стала в'язнем концтабору «Освенцім»).

«Я був насильно вивезений на каторжні роботи в Німеччину 4 листопада 1942 року...»⁶⁰ (Із фільтраційної справи І. М. Данилюка, с. Карабіївка Теофіпольського району).

«Погнали мене в Німеччину 13 грудня 1942 року. Схопили поліцаї, що були гірші собак...»⁶¹ (Із фільтраційної справи П. С. Левчука, с. Чешки Старосинявського району).

«24 грудня 1942 р. я була насильно забрана в Німеччину німецькою поліцією...»⁶² (Із фільтраційної справи Т. Ф. Гудим, с. Пашківці Старокостянтинівського району).

Аналіз документів показує, що наймасовіші депортації подолян в 1942 р. здійснювалися: в кінці квітня, в травні, особливо в червні, а також у липні, частково в серпні та в кінці року. Саме в 1942 році з Поділля було вивезено найбільшу кількість цивільних громадян, які опинилися під владою нацистських окупантів.

Основними причинами цього можна вважати:

- наявність великої кількості робочої сили в краї;
- безвихідність становища його мешканців через нестерпні життєві умови;
- цілковита беззахисність населення перед окупантами;
- відсутність організації належного опору ворогові (особливо в першому півріччі);
- тотальне насильство і терор загарбників та їх прислужників.

* * *

Незважаючи на більш-менш задовільне виконання другої «Програми Заукеля», репресивні заходи проти подолян посилювалися. Окупанти намагалися викачати з Поділля, як, власне, з усіх окупованих східних територій, все можливе, насамперед, робочу силу, котру керівник рейхівського міністерства військової економіки і озброєнь А. Шпеєр вважав «найціннішим трофеєм, що дістався німецькій військовій економіці в результаті походу на Росію»⁶³ (читай: на Радянський Союз).

Взагалі, свого апогею «полювання за черепами» досягло саме у 1943 році. Воно, насамперед, стало відлунням нищівної поразки

гітлерівців під Сталінградом, яка виявилася поворотним пунктом у Великій Вітчизняній війні. Для поповнення втрат на фронті гітлерівцям довелося терміново мобілізувати в збройні сили близько двох мільйонів чоловік.⁶⁴

Потреба в робочій силі зростає ще й тому, що була прийнята тотальна військова програма, з допомогою якої панівні кола Німеччини намагались ліквідувати наслідки поразки на Волзі... Тільки в період з березня до червня 1943 р. Заукель затребував депортації мільйона радянських цивільних робітників... Узгодивши зі штабом економічного керівництва «Схід», він встановив з 15 березня щоденну норму (5 тис. чоловік), розписавши її по рейхскомісаріатах і військових тилах.⁶⁵

Щоденна норма для рейхскомісаріату «Україна» була ще вищою – 6 тис. чол. Через наступ Червоної армії гітлерівці безповоротно втрачали все нові території, а рейхскомісаріат «Україна» залишався поки що в німецькому тилу...

Зважаючи на зростаючі труднощі, гітлерівцям довелося навіть привести в дію свій важливий стратегічний резерв – тоді ж було знято існуючий мораторій на депортацію робочої сили із прибалтійських територій, головним чином з Естонії та Латвії, де до цього у зв'язку з реалізацією плану «онімечення» насильне залучення неросійського населення до примусових робіт не застосовувалось...

Про добровільність вербування тепер ніхто не згадував. Ставку було зроблено лише на *дике насильство, безпощадність, терор*.

«28 квітня 1943 р. мене взяли на квартирі, привели в сільуправу і насильно під конвоєм відправили в Німеччину».⁶⁶ (Із фільтраційної справи Д. Г. Чаюня, с. Нова Синявка Старосинявського району).

«У Німеччину я був направлений у травні 1943 року. Приїхала німецька поліція і забрала мене...»⁶⁷ (Із фільтраційної справи М. В. Вдовиченка, с. Зозів Липовецького району).

«Буденним» явищем стали *облави*. Вони влаштовувалися гітлерівцями та їх прислужниками в усіх людних місцях, особливо у великих населених пунктах.

«...Я був пійманий у лютому 1943 р. в Погребищі поліцаями на базарі під час облави. Зі мною взяли ще кількох хлопців, які з різних причин опинилися тут...»⁶⁸ (Із фільтраційної справи Б. Л. Яворського, с. Муховата Самгородоцького району).

«...У травні місяці 1943 року під час облави в місті Вінниці мене захопив загін СС. З Вінниці відправлений на роботи в Німеччину...»⁶⁹ (Із фільтраційної справи В. А. Карча, с. Малі Крушлинці Вінницького району).

«Десь в кінці червня 1943 р. німці і поліцаї влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що таке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліцаї пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-і роки, але брали всіх... Машинами нас повезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас в товарні вагони. Хто пробував щось сказати, того били...»⁷⁰ (Із фільтраційної справи Л. П. Шевчук, с. Гранів Гайсинського району).

Не задовольняючись облавами, «вербувальники» цюночі шастали по оселях потенційних жертв.

«Мене взяли 15 вересня 1943 року о 4-й годині ночі у своїй хаті і ще до ранку поліцаї доставили в Вороновицю, де я просиділа за дротом два дні. Потім 7 днів сиділа за дротом у Вінниці. Звідти потрапила в Німеччину...»⁷¹ (Із фільтраційної справи В. С. Шведюк, с. Кальнишок Вороновицького району).

Причому кампанії по відправці робочої сили до рейху змінювали одна одну, не припиняючись й на місяць. Нищівні поразки, яких зазнавали гітлерівці на фронтах, вимагали все нового «гарматного м'яса». У лави вермахта терміново призивалися вчорашні німецькі робітники та селяни, яких так само терміново належало замінити. *Єдиним джерелом для нівелювання втрат була іноземна робоча сила, що відігравала постійно зростаючу роль у військовій економіці Німеччини.*

Незважаючи на те, що з того чи іншого населеного пункту було забрано значну кількість людей, окупаційною владою відправлялися на місця все нові й нові рознарядки про примусову відправку працюючих на роботу в Німеччину – в першу чергу юнаків і дівчат. Система розверсток продовжувала діяти за уже відпрацьованою схемою: гебіт, місто, село...

По своїй суті вербувальні кампанії повсюдно переростали в процес стерилізації краю від молоді, продуктивних сил (якби, скажімо, цей процес тривав ще років з п'ять, України як такої взагалі б не існувало. Була б звільнена від слов'ян територія, чого претенденти на світове панування, власне, й добивалися).

«01.02.1943 р.

До старости с. Губника.

Вам необхідно зараз же скласти іменний список на осіб для виїзду у Великонімеччину, – вимагав староста Гайсинської районної управи Поліщук. – Набору підлягають особи чоловічої та жіночої статі віком від 16 до 45 років і фізично здорові.

По вашому селу підлягають набору 45 осіб.

Набору підлягають у першу чергу всі особи, які при минулих наборах ухилились від від'їзду і залишилися на місці...

Медичний огляд завербованих осіб буде проведений в місті Гайсині 8, 9 і 10 лютого ц. р. о 8 год. ранку, а відправки у Великонімеччину 11 лютого ц. р.»⁷²

«На основі закону про трудову повинність закликається тепер на комісію українська молодь народження 1926 року. Прийнята молодь цього заклику направлятиметься виключно до Райху. Тому зовсім недоцільно подавати будь-які заяви через керівників підприємств про звільнення, – розпоряджався козятинський оберфюрер СС і поліції. – Комісія по прийому молоді 1926 р. народження працюватиме в приміщенні по Київській вул., № 65 в такі дні:

1 і 2 округи міста – п'ятниця, 30 цього липня від 8 до 16 години.

3 і 4 округи міста – субота, 31 цього липня від 8 до 16 години.

5, 6 і 7 округи міста – понеділок, 2 серпня 1943 року від 8 до 16 години.

Хто уникатиме явки на комісію, той разом з своїми родичами буде суворо покараний.

В майбутньому на підприємствах і установах працюватиме тільки та підлегла трудовій повинності молодь, що матиме на руках свідоцтва про звільнення від трудової повинності.

Згідно параграфу 1 закону про обмеження змін місця праці від 4.III.42 р. прийом на роботу осіб народження 1920–1926 рр. можливий лише з письмового дозволу обласного комісара».⁷³

З цими розпорядженнями перегукуються інші документи, прийняті в протилежному кутку Поділля:

«Повідомлення Дунаєвського Уряду Праці.

Цим закликаються всі трудовозобов'язані чоловіки та жінки 1923 року народження з'явитися 17 травня 1943 р. в лагерь для перегляду.

Я ще раз звертаю увагу на те, що відповідні особи, або родичі, трудовозобов'язані яких не з'являться в лагерь або будуть помічені без відповідних посвідок Уряду Праці, будуть покарані. Старости сіл відповідають за своєчасну явку на перегляд.

Гebітскомісар: п / Кнохе.

Керівник Уряду Праці».⁷⁴

«На підставі розпорядження пана рейхсміністра для зайнятих східних земель все міське населення народження 1923, 1924 та 1925 років зобов'язане до відбуття 2-річної трудової повинності в Німеччині.

В місті Кам'янець-Подільському всі [особи] народження 1923 та 1924 років повинні з'явитися в понеділок 7 червня 1943 р. о 8 годині ранку в табір виховної праці до медичної комісії, а народження 1925 р. повинні з'явитися до табору виховної праці на комісію у вівторок 8 червня 1943 р. о 8 годині ранку.

Ті, що не з'являться в зазначений термін, будуть приведені через поліцію.

Одяг та інші речі належить взяти з собою, тому що не буде дозволено повертати додому до відходу транспорту 9 червня 1943 р.

Гебітскомісар. Управа праці». ⁷⁵

«Для відбуття робочого обов'язку в Німеччині призиваються на два роки всі народжені 1923–1924–1925 років (повністю) та частково 1922 року.

До огляду повинні бути приставлені всі особи, що підлягають цьому призову, терміну огляду треба точно притримуватися.

Причини, зв'язані з працею, яку виконує дана особа, за станом здоров'я або сімейними обставинами, які потребують відстрочки від виїзду до Німеччини, будуть перевірені під час огляду...

Приналежні виїхавших до Німеччини, згідно розпорядження Райхскомісара України від 19.11-42 року, будуть одержувати допомогу.

Хто не зголоситься на огляд, буде важко покараний, так само, як той, хто обманом спробує уникнути від цього призову.

Гебітскомісар». ⁷⁶

При цьому зважмо на *термін перебування «завербованих» у Німеччині*, що вказується в останніх оголошеннях, – 2 роки. Коли німці починали вербування, тоді йшлося про шість місяців, і дехто з подолан, щоб не накликати на себе і рідних репресій, погоджувався відбутися цей строк. Та досить швидко про нього забули. Тепер же час перебування в Німеччині обумовлювався 24-а місяцями, хоч насправді він не встановлювався – «остарбайтер» повинен був працювати на чужині до повного фізичного виснаження. Окупанти, очевидно, пішли на цей крок, щоб у певній мірі зняти серед населення гнітючу психологічну напругу невизначеності строку відірваності від рідної домівки. Проте це було більше дешевим пропагандистським трюком, ніж бодай якоюсь реальною турботою про людей. Тим більше, що згадувані (аналогічні) розпорядження «підкріплювались» іншими ще більш промовистими документами, свавіллям, жорстокими репресіями.

Із квітня 1943 року жителі сіл Вінниччини при одержанні повідомлень про відправку на каторжні роботи в Німеччину змушені були давати розписку, в якій йшлося:

«Стверджую підписом, що я одержав повідомлення про обов'язкову явку на працю в Німеччину.

Мені відомо, що за не виконання цього наказу в мене або в моєї сім'ї конфіскується будівля, двір і вся худоба (під худобою розуміються корови, свині та птиця).

Якщо я і після цього не явлюсь, щоб відправитись у Німеччину, то моя будівля або будівля моїх рідних буде спалена.

Ллїнци, 15/IV-1943 р. (Підпис)».⁷⁷

Типове розпорядження про покарання радянських громадян за відмову їхати на роботу в Німеччину надіслав гебітсфюрерам СС та поліції м. Монастирища житомирський гебітскомісар (не пізніше 9 липня 1943 р.):

«Прїзвище _____

Народився _____

Проживає _____

Незважаючи на неодноразові попередження, що буде суворо покараний, не підкорився наказу з'явитися для відправки в Німеччину (поставка робочої сили) і тим самим саботував наказ фюрера.

Підлягає такому покаранню:

1. Вищеозначена особа повинна бути заарештована і доставлена в Монастирище.

2. Члени сім'ї (що живуть в одному домі):

а) віком до 16 років передаються в сирїтські приюти в Дашів або родичам, якщо такі є;

б) від 16 до 50 років, крім тяжко хворих і вагітних, арештовуються і разом з винним доставляються в Монастирище;

в) старіші за 50 років передаються під опіку родичів.

3. Все майно конфіскується (включаючи будинок і присадибну ділянку):

а) мертвий інвентар, а також продукти передаються на відповідальність начальника району;

б) весь живий інвентар (а також дрібний скот і птиця) здається під квитанцію місцевому крайсляндвїрту. Квитанція надсилається в мою канцелярію.

Заарештованому, як і іншим зазначеним особам, дозволяється взяти з собою стільки, скільки вони можуть нести;

в) будинок і двір передаються начальнику району.

Я доручаю здійснення цих карних заходів проводити українській поліції під наглядом німецького службовця.

Великого звіту можна не писати. Досить лише повідомлення про виконання з прикладенням квитанцій.

Місцевий начальник району повинен бути присутнім при кожній експропріації, щоб арешти і конфіскація проходили без конфліктів.

На важливість цілковитого і безпощадного застосування цього розпорядження з огляду на майбутні відправки робочої сили в Німеччину я не вважаю за потрібне особливо вказувати».⁷⁸

Про посилення репресивних заходів стосовно осіб, які ухиляються від роботи в Німеччині (а таких ставало все більше), йшлося на нараді районних комісарів у генерального комісара Волині-Поділля Шене 29-30 травня 1943 року. На ній шеф цієї генеральної округи наказував як одну із форм примусу застосовувати відправку в Німеччину цілих сімей разом із дітьми після 10 років.⁷⁹

Діти ж більш молодшого віку, і раніше, і тепер, ніякої цінності для окупантів не становили, тому нацистські нелюди нерідко влаштовували над ними дикі розправи. Так, у с. Цибулів Монастирищенського району вони відібрали у працюючих жінок 105 малюків і по-звірячому вбили їх на очах матерів, причому навіть не дозволивши поховати їх.⁸⁰ У м. Кам'янці-Подільському гітлерівські кати живцем закопали у великій могилі на міському цвинтарі близько півтисячі дітей у віці від 4 до 8 років.⁸¹ Ще одна трагедія розігралася за кілометр від м. Старокостянтинова обабіч шляху на м. Полонне. Тут гітлерівці розстріляли 155 дітей з будинку інвалідів віком від 1 до 12 років. Під відчайдушні крики і благання німецькі бандити прямо з машини кидали малюків у протитанковий рів і вбивали їх з автоматів, пістолетів, прикладами гвинтівок.⁸²

Це була чи не найжахливіша форма залякування людей.

Крім того, масове дітовбивство застосовувалось і з метою зменшення біологічного потенціалу народу «на віддалене майбутнє».⁸³

Лише 19 березня 1943 р. війська СС отримали секретний наказ, який мав вимогу: «...дітей не потрібно більше розстрілювати»...⁸⁴

Цей вид репресивного впливу (*насильницьке вивезення цілих сімей*) застосовувався також в Житомирському генеральному окрузі, але вік дітей не обмежувався. Так, найменшній із забраної сім'ї Мироновських В'ячеславі із с. Майдан-Бобрик Хмельницького району було всього 2 роки, а її сестричці Галинці – 5. Всього сім'я Мироновських складалася з шести осіб.

Крім цієї сім'ї із Майдана-Бобрика були насильно відправлені в Німеччину сім'ї Г. М. Гончара (6 осіб), П. І. Мазуркевича (5 осіб), Д. П. Джулинського (3 особи), П. С. Коновала (4 особи), Д. М. Педи-

ка (4 особи), А. Г. Захарчука (4 особи), З. Г. Григуса (7 осіб), М. Н. Педика (6 осіб) та ін.⁸⁵

На нараді у генерального комісара Волині-Поділля також з неприхованою тривогою констатувалось, що набір молоді віком від 23 до 25 років зіткнувся з надзвичайними труднощами.⁸⁶ Чи не кожного «завербованого» доводилось доставляти на збірні пункти під загрозою застосування зброї (насильство породило потужну протидію).

«23 травня 1943 р. мені вручили повістку з'явитись на медкомісію. Я на комісію не з'явилась і в цей час у Німеччину не поїхала. 24 червня 1943 року о 24-й годині до мого будинку приїхала поліція і забрали мене та мою маму і відправили у табір на П'ятничани. 25 червня мене під конвоем відправили на станцію м. Вінниці.»⁸⁷ (Із фільтраційної справи В. В. Пімонової, м. Вінниця).

«...До мене на квартиру прийшов поліцай і сказав, що завтра, тобто 20 червня 1943 р., я повинна з'явитися в сільську управу і звідти поїхати на комісію в м. Хмільник. Я заховалась і не пішла, а 23 червня 1943 р. цей же поліцай виловив мене і забрав у сільуправу. До Хмільника супроводжував він же. В Хмільнику нам зробили комісію і звідти помістили на третій день у вагони і відправили в Німеччину...»⁸⁸ (Фільтраційна справа Н. А. Яцюк с. Чеснівка Уланівського району).

«В травні місяці 1943 року під час оголошеної німцями трудової мобілізації на роботу в Німеччину повинна була їхати моя сестра Вінник Марія Миколаївна. Але вона ухилилась від поїздки, стала переховуватися. Тоді замість сестри староста Загребельний разом з поліцаями почав ганятися за мною і батьком. Мені вдалося заховатися у полях, а батька заарештували... Врешті поліцаї впіймали мене... У поліції я просиділа 12 днів, аж поки не назбиралася партія таких, як я. Нас усіх насильно відправили в Австрію.»⁸⁹ (Із фільтраційної справи Г. М. Вінник, с. Вахнівка Липовецького району).

З тими, хто проявляв непокору, нацисти безжалісно розправлялися.

«...Я з подругами переховувалась у скирті соломи. Вороги вислідили нас. При мені закололи одну дівчину, яка потрапила їм у руки першою, а решту витаскали із скирти і загнали в товарні вагони та відправили в Німеччину...»⁹⁰ (Із спогадів А. А. Душник, с. Дубина Комсомольського району).

«...Д. Г. Калашніков... проживав тимчасово в селі Григорівці Старокостянтинівського району. Гітлерівці розстріляли його за те, що він відмовився їхати на каторжну роботу до Німеччини... Перед розстрілом гр. Калашнікову були заподіяні важкі побої тупою зброєю...»⁹¹

Така ж доля за аналогічний вчинок спіткала і колишнього робітника Чернятинського пивзаводу, мешканця с. Чернятина Жмеринського району С. Д. Хабаровського.

Досить часто об'єктом полювання на людей ставали цілі села.

В одному з наказів рейхсфюрера СС Г Гімлера говорилося:

«Діяльність міністерства праці... повинна бути підтримана найбільшою мірою... Під час обшуку сіл, особливо в тих випадках, коли виникне необхідність спалити ціле село, місцеве населення повинно бути примусово передане в розпорядження уповноваженого».⁹²

В такому «полюванні» брали участь крупні сили карателів: військові частини, формування гестапо та поліції. Так, «...20 червня 1943 р. німецька військова частина була розміщена в с. Хоньківці з метою вилучення населення для відправки в Німеччину. Під час цієї операції багато людей... було затримано і відправлено у рабство».⁹³ (З фільтраційної справи К. П. Пастух, с. Хоньківці Яришівського району).

У липні 1943 р. підрозділи гестапо Житомира, Бердичева, Калинівки провели операцію по «ізоляції» сіл Майдан-Бобрик та Пиківська Слобідка Хмельницького району. Під час грандіозної облави із Майдану-Бобрика насильно відправлено до Німеччини 80, а із Пиківської Слобідки – 256 жителів.⁹⁴

Для цих же цілей використовувались також *колабораціоністські загоны* козаків, власівців:

«3 / VIII. 1943 р. у моєму селі була здійснена облава німців при допомозі козаків. Я був спійманий ними і відправлений в Німеччину на роботу разом з іншими насильно захопленими чоловіками».⁹⁵ (Фільтраційна справа Д. С. Майданського, с. Великий Митник Хмельницького району).

«Я був взятий на каторжні роботи в Німеччину насильно із поля старостою села Грановським Степаном і власівцями...»⁹⁶ (Із фільтраційної справи С. О. Репетського, с. Михнівка Теофіпольського району).

Не зупинялись гітлерівці і перед знищенням цілих населених пунктів. Ober-лейтенант жандармерії Бернгард (м. Козятин) у липні 1943 року, наприклад, організував справжню воєнну операцію по оточенню і спаленню с. Карабчій⁹⁷ за те, що воно не дало жодної людини для відправки у рейх.

При цьому реалізовувалась й інша мета – підготовка території для наміченої *колонізації*. За планами загарбників, на місце українців, інших громадян, що жили в Україні, мали переселитись 25 млн. німців, румунів, угорців. Передбачалось створення 8 окремих районів, за-

селених виключно німцями. Зокрема, такий переселенський район, що отримав назву Хагевальд, було утворено у сусідній із Вінниччиною Житомирщині. Інший аналогічний район – Ферстенштадт – нацисти розмістили північніше «Вервольфу» – неподалік Калинівки. Перший охоплював 60 населених пунктів, другий – 7. Для кожного переселенця передбачалась садиба на місці кількох селянських господарств, а для керівників районів, обов'язково есесівців, – 100-гектарні наділи.

Реалізуючи свої плани, загарбники у липні 1943 року насильно депортували також населення с. Брусленова.

Ось як про це повідомлялося в донесенні унтерштурмфюрера СС та кримінального обер-секретаря зі ставки Гітлера «Вервольф» Даннера начальнику імперської служби безпеки Ратенхуберу:

«Хаупштурмфюрер Лафорке із особливого штабу ГЕНШЕЛЕ повідомив мені усно 19/VII-43 р., що... в ніч з 19 на 20/VII-43 р. має відбутися примусова евакуація населення сіл Майдану-Бобрика і Брусленова Калинівського району,⁹⁸ яке повністю підтримує партизанів.

В 2-х селах населення близько 3 тис. мешканців. Обидва села розміщені в лісі і пробратись до них з Калинівки дуже важко. Від споруди «Вервольф» вони розміщені в 20 км.

Після повідомлення Лафорке, для виконання завдання я поїхав з водієм Глезенані до місця збору в Калинівку. Це завдання виконували СС-батальйон Гофмана із Бердичева, а також 2 роти солдатів із авіації, 1 рота поліції, 40 чоловік із особливого штабу ГЕНШЕЛЕ і 6 чоловік із СД м. Вінниці...

О 23-й годині виїхали з Калинівки у вищевказані села. О першій ночі почалась евакуація сіл. О 3-й годині ранку – закінчилась. Мешканцям дозволялось брати лише те, що вони могли взяти в руки.

15 чоловік я виділив для збору та загону худоби. Деякі жителі... чинили опір, але він швидко припинився, так як ми володіли достатньою кількістю солдатів. Солдати діяли дуже жорстоко, з усією пристрасстю в ім'я виконання цього наказу...

Доводилось застосовувати і такі заходи, як розстріл та поранення...

Вранці, о 6 год. 30 хв., села були повністю очищені. Все майно, будинки, городи були передані Лафорке. Ці села підлягають заселенню іншими переселенцями... – німцями із інших областей...»⁹⁹

Ці репресивні заходи призвели до того, що в ряді населених пунктів Хмільницького, Літинського, Калинівського районів, а саме, «...в селах Івча, Івашківці, Канатківці, Широка Гребля (на Бузі), Миколаївка, Мізяків, Вонячин, Осолінка та інших все чоловіче населення від 14 до 70 років було вигнане в Німеччину».¹⁰⁰

На кінець окупації у Вінниці залишилося всього 27,8 тис. жителів¹⁰¹ із майже 100-а тисяч, котрі мешкали у ній до війни.

В той же час загарбники вдавалися до зухвалого лицемірства. Громлячи оселі подолян, брутально розтоптуючи людську гідність, проявляючи крайні форми насильства, вони безцеремонно намагалися видавати свої злочинні дії за благородні вчинки в ім'я кращого майбутнього, а себе – за таких собі непохитних поборників справедливості і добра, піклувальників про щасливу долю чи не кожного українця. Як і на початку «вербувальної» кампанії, через підлеглі засоби масової інформації вони періодично звертались до певних категорій населення з пропагандистськими прожектами:

«Українська молодь!

Німецька влада кличе Тебе до виконання трудової повинності. Особи обох статей віком від 18 до 20 років зобов'язані в указані терміни зголоситися через відповідні Уряди Праці до «Служби праці». Самі беззмістовні чутки розповсюджуються ворогами по містах і селах. Все це брехня. Ми не бажаємо спустошення України і з її людей робити рабів.¹⁰²

Українська молодь! Подумай про те, які величезні завдання стоять перед тобою після закінчення війни. Країна, яка на протязі двадцяти трьох років експлуатувалась жидо-московською комунією, країна, з якої висмоктувалися всі соки, повинна відродитись, повинна стати тим господарчим фактором життя нашого континенту, яким вона, на основі своїх багатств, призвана бути. Яка велика робота на Тебе чекає! Цю роботу будеш виконувати Ти, українська молодь...

Нова Європа кличе Тебе! Покажи, що Ти гідна увійти в нашу велику сім'ю – сім'ю європейських народів».¹⁰³

«Юнаки і дівчата!

Чи пам'ятаєте Ви про ваших однолітків у ще незвільнених областях Росії?

Ви знаєте, що большевизм мобілізує їх там І ВСІХ НАДСИЛАЄ на муки, смерть, у вогонь війни?

Скільки їх не повернеться додому? Скільки і яких страждань вони зазнають, якщо залишаться живими? А якщо і повернуться, то чи не каліками на все життя? ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО НИХ, ТІЛЬКИ ПРО НИХ, коли Вас закликають тепер до мирної праці для загального блага!

Як Ви думаєте, чи не дали б вони перевагу праці в мирних обставинах, якби їм запропонували помінятися з вами місцями?

Пам'ятайте про них!»¹⁰⁴

«Українські жінки та дівчата!

Велика частина Ваших чоловіків, батьків та братів добровільно

зголосилися на працю до Німеччини, щоб цим самим приймати участь в знищенні большевизму...

Більша частина здорових жінок і дівчат 16-23 років народження знаходяться в Німеччині. Решта з цих років поїдуть до Німеччини слідуючим транспортом.

Від всіх жінок та дівчат цих років народження вимагається, щоб вони якнайшвидше з'явилися до Гебітскомісара «Відділ Праці».

В сучасний мент, коли кожна розсудна людина примикає до замкнутого фронту проти большевизму – Українська жінка не повинна відставати. А для цього ще раз закликаю:

Зголошуйтеся до праці до Німеччини у Вашого Гебітскомісара «Відділ Праці».

Гебітскомісар Еггерс». ¹⁰⁵

Надокучаючи подолянам зі сторінок газет, нацистські «благодійники» не забули навіть про «класову робітничо-селянську єдність»: «Німецький селянин і робітник закликають Вас до співпраці в Райху. Ви матимете в Райху краще життя, ніж тут...» ¹⁰⁶

Але юнацтво не надавало «переваги праці в мирних обставинах», прекрасно розуміючи, що то за праця і які її плоди. Жінки та дівчата, як і чи не всі подоляни, теж всіма можливими засобами прагнули не потрапляти на очі та в руки «вербувальників».

Натомість з'являлися нові грізні розпорядження властей, тон котрих не залишав ніяких сумнівів.

«Всі мешканці м. Кам'янця-Подільського, народження 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925 та 1926 років, які не мають довідок від управи праці на звільнення від поїздки до Німеччини, повинні з'явитися 8 серпня 1943 р. до приміщення табору виховної праці на медкомісію.

Хто ухиляється від дворічної трудової повинності в Німеччині, буде розглядатися як партизан та буде відповідно цьому каратись.

Керівники установ, які з 9 серпня 1943 р. триматимуть в своїх установах осіб народження 1920–1926 років, що не мають довідок про звільнення від поїздки до Німеччини, будуть розцінюватися як саботуючі розпорядження німецької влади.

Гебітскомісар.

Управа праці

Староста м. Кам'янця-Подільського». ¹⁰⁷

Повальна депортація значною мірою вичерпала трудові ресурси України, а необхідність у робочій силі постійно зростала. Зважаючи на це, нацисти з 1943 р. перейшли до набору молоді 1927–1928 років народження, тобто 14-ти – 15-річних дітей-підлітків. (Одна із

здійснених гітлерівцями таємних операцій по депортації дітей віком від 10 до 14 років навіть мала свою кодову назву – «Сіно»)...¹⁰⁸

«Я народження 1928 року. В 1943 році був виданий наказ: громадяни народження 1926–1927 рр. повинні поїхати на роботу в Німеччину. Так, як мій батько був комуністом і перебував у Червоній Армії, староста сільуправи Горобець Євмен Григорович приписав мені один рік, тобто записав мене з 1927 року і визначив мене в Німеччину. 5 червня 1943 року до нас на квартиру зайшов поліцей Забіяка Семен – арештовувати. Він сказав: «Збирайся, поїдеш у Німеччину». Я зібралась і він мене повів у сільуправу. Там нас всіх зібрали і під охороною повезли в Джулинку. В Джулинці ми пройшли комісію і на другий день нас посадили у вагони й відправили в Німеччину».¹⁰⁹ (Із фільтраційної справи М. Ф. Жовтобрюх, с. Раківка Джулинського району).

Всього ж із Вінниччини на німецьку каторгу було вивезено 1470 дітей (віком до 16 років). Найбільше з Піщанського (354 дитини), Хмільницького (299 дітей), Літинського (252 дитини), Жмеринського (239 дітей), Джулинського (160 дітей) районів.¹¹⁰

Безперервний набір робочої сили обернувся, врешті, катастрофічним її дефіцитом на самих окупованих територіях. Уже з липня 1943 р. відмічалася гостра нестача робочих рук для місцевих потреб.¹¹¹

Незважаючи на те, що обстановка на фронтах складалася не на користь вермахту, все ще вірячи у благополучне завершення війни, багато німецьких керівників намагалися вводити в дію підприємства в Україні і самі потребували робочої сили. Даргель, заступник Коха, змушений був попередити їх, наголосивши, що кількість робочої сили в рейхскомісаріаті не безмежна і що відкриття підприємств не повинно в такому разі зашкодити відправленню робітників до Німеччини».¹¹²

Особливо потребувало працівників сільське господарство – у деяких державних сільськогосподарських підприємствах на 100 га земель припадало лише по 9–13 робітників.¹¹³

Тому зовсім не випадковою є поява цього (і аналогічних) документів:

«Старості с. Губника [Гайсинський район].

Завтра, 29-го червня на 7 годин ранку нарочним представити рай. с. г. коменданту п. Герману список людей, яких необхідно залишити в селі, що не підлягають мобілізації набору в Німеччину.

В список зазначити таких осіб: агрономів, агротехніків, зоотехніків, бухгалтерів, ветробітників, трактористів, які пройшли курси в цьому році, комбайнерів, спеціалістів громадського господарства, ковалів, стельмахів, плотників і інших спеціалістів, які необхідні для сільського господарства...

С. г. комендант Герман».¹¹⁴

Проте, незважаючи ні на що, «полювання за черепами» продовжувалося. Рейхскомісар України Е. Кох гнівно погрожував: «Я вижену з цієї країни всіх до останньої людини!...»¹¹⁵

«В 1942 р. мене визначили на роботу в Німеччину, але я заховалась і не поїхала. Переховувалась я до жовтня місяця 1943 р. А в жовтні 1943 р. приїхали в село німці і поліцаї. Вночі вони спіймали мене і забрали ще одну дівчину з нашого села, Шкурупську Зіну Григорівну, і відразу ж направили на станцію Липовець, звідки йшов ешелон з людьми у Німеччину...»¹¹⁶ (Із фільтраційної справи В. Л. Воронівської, с. Синарна Іллінецького району).

«8 листопада 1943 року поліцаї підстерegli мене в оселі і тут же заарештували... Доставили у сільський старостат, а звідти із іншими заарештованими громадянами села у Вінницю і в Німеччину...»¹¹⁷ (Із фільтраційної справи М. С. Голубенко, с. Москалівка Жмеринського району).

«В 1943 році німці здійснювали один із останніх наборів на роботу в Німеччину. Староста сільуправи Горобець Євмен Григорович склав списки тих, хто народився 1926–1927 рр. Під силою зброї нас зібрали на збірний пункт і теж під силою зброї повезли на комісію в Джулинку. Після комісії мене закрили в конюшні, а на другий день заштовхнули у вагон і відправили в рабство...»¹¹⁸ (Із фільтраційної справи Г. К. Жовтобрух, с. Раківка Джулинського району).

1943 рік став особливо важким для подолян. Саме в цей період війни найповніше проявилась на подільській землі жахлива сутність нацизму. Розв'язані гітлерівцями та їх прислужниками-колабораціоністами шаленіючі терор і насильство переросли у відвертий геноцид проти місцевого населення.

• Однією із його форм була примусова депортація населення, у першу чергу, молоді, на каторжні роботи в Німеччину.

• Крім здійснення стратегічної мети нацистської грабіжницької держави насильницьке вивезення робочої сили з Поділля зумовлювалось ще однією суттєвою обставиною – нищівними поразками гітлерівців на фронті: фронт вимагав все нового «гарматного м'яса», а військова промисловість рейху – робочих рук.

• Здійснювана нацистськими окупантами депортація подолян у кінцевому підсумку означала стерилізацію краю від продуктивних сил, його обезлюднення, підготовку Поділля для наступного заселення німецькими колонізаторами.

• Незважаючи на виявлені нацистами та їх прислужниками злочинні крайнощі в проведенні «вербувальної» кампанії, 1943 рік щодо кількості відправлених з Поділля в рейх робочих рук не став таким успішним для гітлерівських окупантів, як попередній.

* * *

У 1944 році «вербувальна» кампанія в краї взагалі носила короточасний характер – фронт підійшов уже до Поділля. Ще в кінці грудня 1943 р. Радянська Армія звільнила від ворога райцентри Вінниччини Козятин і Погребище, 17 населених пунктів Козятинського району, 24 – Погребищенського, 2 – Плисківського. 1 січня 1944 р. загарбники були вигнані із Самгородка.¹¹⁹ Того ж дня розпочалося вигнання нацистських окупантів із Кам'янець-Подільщини. 8–13 січня довгождане визволення прийшло в Полонне, Берездів, ряд населених пунктів Полонського, Берездівського, Славутського районів.

У середині січня фронт стабілізувався і до початку Чернівецько-Проскурівської наступальної операції радянських військ (4 березня 1944 р.) по всьому його периметру тривали локальні бої. Щоправда, 24-29 січня гітлерівці здійснили масований контрнаступ на схід від Вінниці. Тоді з рубежу Костянтинівка – Вахнівка вони завдали потужного удару силами двох піхотних і двох танкових дивізій при підтримці авіації та артилерії. В бою з німецької сторони взяло участь понад 200 танків.¹²⁰ Проте поставленої мети гітлерівцям досягти не вдалося...

Поки фронт не просувався далі на захід, окупанти часу не гаяли. Вони, як могли, грабували матеріальні й культурні цінності Поділля. У цей період, зокрема, із Вінниці було вивезено найбільш цінне майно медичного інституту та медзакладів, апаратуру і медикаменти аптек та аптекоуправління, унікальні експонати музеїв і бібліотек.¹²¹ Інтенсивно вивозилися в Німеччину насильно забрані в обшинних господарствах та в індивідуальних власників худоба, птиця, зерно, борошно, різноманітний реманент, сільськогосподарська техніка, промислово-технічне устаткування.

Не припинялося й «полювання за черепами».

«6 січня 1944 року німецька солдатня здійснила облаву в моєму селі Ульянівка. Тоді в руки фашистів потрапило 11 односельчан і я 12-й. Під силою зброї нас посадили на автомашини і відвезли в Немирівську тюрму, а звідти другого дня – у Вінницю... Через тиж-

день ми були вже в Перемишлі, а згодом – у Берліні...»¹²² (Із фільтраційної справи М. Г. Вітрика, с. Ульянівка Липовецького району).

«...14 січня 1944 р. вночі двоє німців, озброєних автоматами, спіймали мене у моїй власній домовіці і вранці насильно відправили у Німеччину...»¹²³ (Із фільтраційної справи П. Р. Макаровича, с. Чепелі Уланівського району)...

«25 січня 1944 року мене, Криворука Пантелеймона, Шмичка Леонтія, Кравчука Зіновія, Рибака Микиту та ще багатьох жителів нашого села виловили німці і вивезли в Німеччину...»¹²⁴ (Із фільтраційної справи Я. З. Вихеля, с. Лукашова Липовецького району).

«У січні 1944 р. німці наказали всім мешканцям Браїлівського радгоспу, де я працювала, негайно звільнити квартири для їхніх солдатів. Ми з мамою і братом вирішили перейти на проживання в с. Новоселицю Жмеринського району, але по дорозі натрапили на німецьку прикордонну частину. Гітлерівці схопили нас і відправили в Німеччину.»¹²⁵ (Із фільтраційної справи Г. Й. Венгель, с. Сьомаки Жмеринського району).

Особливу активність по насильницькому вивезенню цивільного населення в рабство гітлерівці проявили під час відступу. Від попереднього вербування воно відрізнялось ще більшим розмахом, агресивністю. Тоді хапали буквально кожного, хто тільки потрапляв під руки.

«Коли Червона Армія підходила до Кам'яногірки, німці стали евакуювати все населення, особливо чоловіків...»¹²⁶ (Із фільтраційної справи Т. М. Кравчука, с. Кам'яногірка Дашівського району).

(Що стосується Т. М. Кравчука, то він теж був схоплений, та ще й за драматичних обставин. На деякий час зазнавши радості визволення, коли радянські війська увійшли в його село, він невдовзі потрапив у полон разом із групою червоноармійців під час 'однієї із контратак ворога на цій ділянці фронту і вивезений з ними в Німеччину).

«Під час відступу німців з нашого села останні почали хапати всіх підряд і насильно, під загрозою застосування зброї, відправляти на роботу в Німеччину. Ми всі переховувалися, хто де міг... Ранесенько, 16 лютого 1944 р., я відважився прийти в хату, щоб щось попоїсти. Але вийти не встиг. Був схоплений німцями. Крім мене їм вдалося схопити ще 4-х чоловік. Всіх нас відправили в Німеччину...»¹²⁷ (Із фільтраційної справи І. М. Загрубського, с. Андріанівка Грицівського району).

«У Німеччину мене забрала з квартири 16 лютого 1944 року німецька поліція...»¹²⁸ (Із фільтраційної справи М. П. Кири, с. Новіки Старокостянтинівського району).

«На початку 1944 р. мені з двома товаришами пощастило втекти із Уманського табору для військовополонених. Переховувалися ми в селі Кушинцях Гайсинського району. Одного із нас через певний час вислі-

див місцевий поліцай. А на початку березня і я потрапив йому на очі. Він був озброєний, на коні. Не питаючи ніяких документів, пригнав мене до клубу. Там під вартою перебувало вже чимало людей. Як виявилось, брали всіх підряд кущинців, хто ще міг працювати... Наступного дня вранці під охороною поліції і німців нас погнали в німецьке рабство...»¹²⁹ (Зі спогадів Д. Р. Гриценка, м. Кіровськ Луганської області).

Така поведінка гітлерівців та їх прислужників теж мала відповідну «нормативну основу». Значно раніше, ще 8 липня 1943 року, вийшла директива за підписом Гімлера, в якій говорилось:

- «1. Фюрер прийняв рішення очистити... райони... України... від всякого населення.
2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головноуповноваженого по працевикористанню на правах військовополонених.
3. Жіноче населення визначене Головноуповноваженим по працевикористанню для роботи в Рейху».¹³⁰

«Називалось все це «тотальною мобілізацією» і зводилось, у принципі, до того, щоб не залишити Радам взагалі ні одного працездатного. Першочерговій евакуації підлягало все цивільне населення 20-кілометрової прифронтової смуги.

7 вересня Гімлер видав наказ про перехід до «тотальної війни», складовою частиною якої і стала «тотальна мобілізація». Гімлер вимагав, щоб «при відході з України не залишалось жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки...»¹³¹

Здійснюючи масову евакуацію населення, окупанти керувалися також директивою А. Гітлера, яка вимагала від військ «брати з собою все цивільне населення і використовувати його як робочу силу».¹³²

Нацистське керівництво розуміло, що кожна людина, яка залишається на території України після відступу вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисловості СРСР. Окупанти розраховували перш за все на те, що вигнані до рейху люди вже не зможуть брати участі у боротьбі з ними. Стосовно цього Герінг на Нюрнберзькому процесі зробив таке визнання: «Ми використовували цю працю з причин безпеки, з тим розрахунком, щоб ці робітники не могли у своїй власній країні активно діяти проти нас».¹³³

Через катастрофічну нестачу часу гітлерівці нерідко були неспроможні відправити у свій тил уже повантажену у вагони робочу силу. І тоді йшли на зухвалі злочини. Один із них стався на подільській землі:

«...Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці Ізяславського району на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали лише 15-20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих колгос-

пників і стариків. На станцію німці привели під конвоєм багато тисяч радянських громадян з усієї округи і загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над мирними жителями жакливу розправу. Два ешелони з радянськими людьми гітлерівці пустили під укіс, а два залізничних состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешелонів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили дев'яносто вагонів, вщерть заповнених радянськими громадянами»¹³⁴ і «таким чином врятували їх від мученицької смерті».¹³⁵

З визволенням Поділля було поставлено крапку в насильницькій депортації його мирних жителів на каторгу в нацистський рейх.

Як бачимо:

примусове вивезення гітлерівцями працездатного населення тривало до останніх днів окупації краю;

- в заключний період свого перебування на Поділлі нацистські загарбники до максимуму розширили масштаби депортації, «вербувальна» кампанія переросла у «тотальну мобілізацію» усіх, хто лише потрапляв у руки гітлерівських людоловів;

- застосовуючи тактику «випаленої землі», інтенсивно обезлюднюючи прифронтові райони, нацисти намагалися таким чином перешкодити посиленню супротивника за рахунок людських ресурсів, що могли б дістатися йому;

- з метою недопущення цього, вони з легкістю йшли на важкі злочини проти цивільного беззахисного населення, примножуючи тим самим свої криваві злодіяння проти людства.

¹International Military Tribunal... – 381. – USSR.

²Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 79.

³Київський процес... – С. 152.

⁴Белорусские оstarбайтеры: Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию... – Кн. 1. – С. 54 – 55 / З посиланням на Федеральний архів Німеччини: – РВ 19 / 2147.

⁵Anatomie des SS – Staates. – Offen, 1965. – Bd. II. – S. 225.

⁶Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 22.

⁷ДАВО, Ф. Р – 1136, оп. 1, спр. 1, арк. 69.

⁸Молодь України. – 1990. – 9 травня.

⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2.

¹⁰Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО), Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 зв.

¹¹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3.

- ¹²ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6681, арк. 2.
- ¹³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 8.
- ¹⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.
- ¹⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2.
- ¹⁶На Україні досить часто разом із передовими загонами гітлерівців у щойно захоплені загарбниками райони ступали так звані похідні групи українських націоналістів. Усюди, де тільки могли, вони створювали органи «дотримання порядку», що спершу іменували себе міліцією. Невдовзі ці структури населення стало називати поліцією.
- ¹⁷Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 154.
- ¹⁸ДАХО, Ф. Р – 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25.
- ¹⁹Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), Ф. 1, оп. 14, спр. 741, арк. 37.
- ²⁰ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1.
- ²¹ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3.
- ²²Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 100.
- ²³Там само; – С. 108.
- ²⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1.
- ²⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4.
- ²⁶Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 221.
- ²⁷Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945. – Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 284.
- ²⁸Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – С. 32.
- ²⁹Загорулько М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург»... – С. 88.
- ³⁰ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1002, арк. 68.
- ³¹ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 5.
- ³²ДАВО, Ф. П – 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.
- ³³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2.
- ³⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7.
- ³⁵Der Prozess gegen die Hauptverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. – 1. Oktober 1946... – Dokument 1296 – PS. – S. 115.
- ³⁶ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43 – 44.
- ³⁷Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 91.
- ³⁸Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 23.
- ³⁹Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО), Ф. 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19.
- ⁴⁰ДАХО, Ф. Р – 434, оп. 1, спр. 7, арк. 62.
- ⁴¹ДАВО, Ф. Р – 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71.

- ⁴²ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6 – 7.
- ⁴³Нюрнбергский процесс. – Т. 3. – С. 675 – 676.
- ⁴⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1.
- ⁴⁵ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8.
- ⁴⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3.
- ⁴⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3.
- ⁴⁸Мюллер Н. Вермахт и оккупация... – С. 227.
- ⁴⁹Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 154.
- ⁵⁰ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2.
- ⁵¹Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 340.
- ⁵²Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 25: з посиланням на ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв.
- ⁵³ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3 – 4.
- ⁵⁴Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 342.
- ⁵⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1.
- ⁵⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4.
- ⁵⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3.
- ⁵⁸ДАХО, Ф. Р – 368, оп. 1, спр. 8, арк. 323.
- ⁵⁹ДАВО, Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47.
- ⁶⁰ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2.
- ⁶¹ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3.
- ⁶²ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2.
- ⁶³Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer – Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – S. 166.
- ⁶⁴Мюллер Н. Вермахт и оккупация. – С. 167.
- ⁶⁵Там само; – С. 225.
- ⁶⁶ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3.
- ⁶⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3.
- ⁶⁸ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 2.
- ⁶⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3.
- ⁷⁰ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6.
- ⁷¹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69061, арк. 2.
- ⁷²ДАВО, Ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 16.
- ⁷³Голос Волині (Козятин). – 1943. – 27 липня.
- ⁷⁴Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 13 травня.
- ⁷⁵Подольнин. – 1943. – 23 травня.
- ⁷⁶Український голос. – 1943. – 30 травня. 77 ДАВО, Ф. Р – 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47.
- ⁷⁸Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 210 – 211.

- ⁷⁹Bundesarchiv, Koblenz. – R 6 / 243. – F. 51.
- ⁸⁰Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1971. – С. 315.
- ⁸¹Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1972. – С. 474.
- ⁸²ДАХО, Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34.
- ⁸³Безсмертя... – С. 182.
- ⁸⁴Першина Т. Фашистський геноцид на Україні... – С. 45.
- ⁸⁵ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103.
- ⁸⁶Bundesarchiv, Koblenz. – R 6 / 243. – f. 51.
- ⁸⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14645, арк. 3.
- ⁸⁸ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4.
- ⁸⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3.
- ⁹⁰ДАВО, Ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.
- ⁹¹ДАХО, Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 34.
- ⁹²Безсмертя... – С. 184.
- ⁹³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 26759, арк. 3.
- ⁹⁴ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103; 107.
- ⁹⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1.
- ⁹⁶ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2.
- ⁹⁷Нині Ружинського району Житомирської області.
- ⁹⁸Так в документі. Правильно: с. Майдан-Бобрик Хмельницького району, с. Брусленів – Літинського.
- ⁹⁹ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 6 – 7.
- ¹⁰⁰ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- ¹⁰¹Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 303.
- ¹⁰²Очевидно, поява цієї та аналогічних публікацій зумовлена ще й правдою про життя невільників у рейху з метою її дезавування.
- ¹⁰³Подольнин. – 1943. – 20 травня.
- ¹⁰⁴Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 4 червня.
- ¹⁰⁵Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943 – 26 вересня.
- ¹⁰⁶Подольнин. – 1943. – 20 травня.
- ¹⁰⁷Подольнин. – 1943. – 5 серпня.
- ¹⁰⁸Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 26.
- ¹⁰⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3.
- ¹¹⁰ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
- ¹¹¹Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr. 386 / 42 geh. – H. Qne den 10 Juli 1942. – S. 6.
- ¹¹²Bundesarchiv, Koblenz. – R 6 / 19. – f. 31.

- ¹¹³Bundesarchiv, Koblenz. – R 6 / 52. – f. 38.
- ¹¹⁴ДАВО, Ф. 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 33.
- ¹¹⁵Земсков В. Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944). – М, 1986. – С. 182.
- ¹¹⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17774, арк. 3.
- ¹¹⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24447, арк. 3.
- ¹¹⁸ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2.
- ¹¹⁹Гальчак С. У боях за Вінниччину / Збірник документів. – Вінниця, 1994. – С. 5 – 6.
- ¹²⁰Москаленко К. С. На південно-західному напрямку, 1943–1945: Спогади командарма. – Кн. 2. – К.: Політвидав України, 1984. – С. 258.
- ¹²¹ДАВО, Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
- ¹²²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6.
- ¹²³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3.
- ¹²⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3.
- ¹²⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24440, арк. 2.
- ¹²⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 21973, арк. 3.
- ¹²⁷ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2.
- ¹²⁸ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9454, арк. 3.
- ¹²⁹ДАВО, Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 51 – 52.
- ¹³⁰Dallin A. J. Deutsche Herrschaft in Rusland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Dusseldorf: Droste Verlag, 1958. – S. 447.
- ¹³¹Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 109.
- ¹³²ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.
- ¹³³Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 26: з посиланням на: Нюрнбергский процесс. – Т. 7. – С. 436.
- ¹³⁴Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 83 – 84.
- ¹³⁵Першина Т. Фашистский геноцид на Украине. – С. 84.

2.3. Ставлення до матеріально-трудових ресурсів Поділля румунської окупаційної адміністрації

Нацисти планували отримати для промисловості, будівництва, сільського господарства рейху із окупованих радянських територій 15 мільйонів робітників. Всього ж вивезли на каторгу 4 мільйони 987 тисяч чоловік, що становить приблизно 30 відсотків від наміченого.¹

Звичайно, 30 % – це, навіть, не половина запланованого, але кількість робочої сили, що стоїть за ними, все ж дуже велика. Для порівняння наведемо дані про кількість населення ряду колишніх радянських республік (станом на 01.01.1966 – 01.01.1968 рр.): Азербайджанська РСР – 4600 тис. чол., Грузинська РСР – 4500 тис. чол., Молдавська РСР – 3368 тис. чол., Литовська РСР – 2986 тис. чол., Таджикицька РСР – 2654 тис. чол., Киргизька РСР – 2552 тис. чол., Латвійська РСР – 2262 тис. чол., Вірменська РСР – 2200 тис. чол., Туркменська РСР – 1966 тис. чол., Естонська РСР – 1285 тис. чол. Отже, фактично було вивезено населення цілої, а то й декількох союзних республік, або майже весь кількісний склад Червоної армії початку червня 1941 року. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною стороною з метою використання його у власній військовій економіці та в інших сферах господарства історія ще не знала.

Основним резервуаром потенційних рабів та полігоном для опрацювання методів насадження на окупованих територіях «нового порядку», як бачимо, стала Україна. Саме тут новоявлені колонізатори, котрі проголошували, що жити в Україні повинні люди німецької, арійської крові, відзначились особливо шаленіючим терором. «Вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення (євреїв і циган – майже до ноги) та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн. чол. молоді»² – половину від усіх насильно вивезених із СРСР. Отже, варварський «експеримент» по «корекції» суспільно-економічного розвитку людської цивілізації був проведений нацистами в основному над українцями...

Уже згадувалось, що із Поділля було вивезено на німецьку каторгу близько 200 тисяч чоловік. Архівні документи дозволяють конкретизувати кількість депортованих громадян по кожному району зокрема:

Вінницька область

<i>Райони</i>	<i>Чол.</i>
Барський	2191
Бершадський	20
Брацлавський	350
Вороновицький	1575
Вінницький	1761
Вінниця	13400 ³
Гайсинський	4862
Дашівський	2987
Джулинський	2550
Жмеринський	1090
Іллінецький	1643
Калинівський	3613
Комсомольський	1200
Козятинський	778
Крижопільський	3
Копайгородський	112
Літинський	2348
Липовецький	3125
Могилів-Подільський	37
Мурованокуриловецький	2235
Монастирищенський	5711
Немирівський	1631
Ободівський	14
Ольгопільський	47
Оратівський	2817
Плисківський	1760
Піщанський	880
Погребищенський	2148
Самгородоцький	1271
Ситковецький	1731
Станіславчицький	10
Тростянецький	145
Турбівський	1650
Теплицький	3892
Томашпільський	5
Тульчинський	29
Тиврівський	412
Уланівський	2798

Хмільницький	4868
Шаргородський	32
Шпиківський	40
Чернівецький	28
Чечельницький	9
Ямпільський	89
Яришівський	753
ВСЬОГО	78650 ⁴

Кам'янець-Подільська область

Кам'янець-Подільський	5000
Проскурів	1316
Шепетівка	273
Антонінський	4885
Базалійський	4234
Берездівський	1235
Віньковецький	2941
Вовковинецький	1836
Волочиський	3982
Городоцький	3725
Грицівський	4285
Деражнянський	2771
Довжоцький	7195
Дунаєвецький	2250
Ізяславський	1851
Красилівський	1936
Летичівський	2162
Ляховецький	3227
Меджибізький	1710
Миньковецький	2132
Михалпільський	1587
Новоушицький	5237
Орининський	4788
Остропільський	3257
Плужнянський	3084
Полонський	1954
Проскурівський	3534
Сатанівський	1958
Славутський	2822

Смотрицький	4490
Солобоковецький	2140
Старокостянтинівський	2497
Старосинявський	2543
Староушицький	3002
Теофіпольський	3489
Фельштинський	2138
Чемеровецький	3125
Чорнострівський	3042
Шепетівський	1682
Ярмолинецький	2015
ВСЬОГО	117230 ⁵

Впадає у вічі велика строкатість кількості насильно вивезених робочих рук по різних регіонах краю. Найбільше їх депортовано із Кам'янець-Подільської області, північних, центральних та східних районів Вінницької, що безпосередньо контролювались німецькою окупаційною адміністрацією. А такі райони Вінниччини, як Бершадський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Ободівський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Шпиківський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський немов би залишились поза увагою гітлерівських «вербувальників» – з них загалом вивезено у нацистське рабство лише 1388 чол.

Розгадка цього «винятку із правил» головним чином пояснюється проявом так званого *«румунського фактора»*, тобто *приналежності цих районів до «Трансністрії»* (до «румунських володінь» належали також майже весь Копайгородський район, дві третини Тиврівського, більша половина Брацлавського, половина Жмеринського та Яришівського районів, майже половина Барського, деяка частина Мурованокриловецького та Немирівського районів).

Незважаючи на те, що Румунія була сателітом і стратегічним партнером нацистської Німеччини, з ряду позицій румуни намагалися проводити незалежну політику, особливо в «Трансністрії», яку вважали своєю військовою здобиччю, хоч вона до румунської держави і не входила (у відповідності до «Угоди», підписаної 30 серпня 1941 р. у Бендерах між представниками німецького та румунського командування, Румунія лише отримала німецький мандат на здійснення тимчасової «адміністрації» і економічної експлуатації території між Дністром і Південним Бугом, що, однак, не завадило І. Антонеску на

засіданні уряду 26 лютого 1942 р. заявляти: «Я не схильний випустити з рук те, що придбав. «Трансністрія» стане румунською територією, ми її зробимо румунською...»⁶).

Так, якщо на територіях, що потрапили під німецьку окупацію, вирішення «єврейського питання» означало поголовне знищення людей цієї національності, то в «Трансністрії» єврейські гетто проіснували всю війну. Тут навіть певним чином дбали про виживання їх в'язнів, точніше, не забороняли його. Наприклад, у Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, який сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням. В'язням гетто видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї.⁷ У Бершадському та Могилів-Подільському гетто діяли лікарня і аптека.⁸ Жмеринське гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку.⁹ На території «Трансністрії» було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки.¹⁰ Гетто «Трансністрії» мали можливість користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, «Джойнту» та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом.¹¹

«Надмірний» лібералізм румунських союзників стосовно євреїв не знаходив схвалення у німців. Так, у листі до служби безпеки рейху від 14 січня 1942 р. імперський радник Ф. Шмідт доповідав: «Румунський уряд на своєму кордоні, який знаходиться в 35 км від Вінниці, зібрав 60000 євреїв, що становить у край небезпечну силу ворожого шпіонажу й саботажу, а також є розповсюджувачами епідемії та інфекційних захворювань...»

Необхідно краще охороняти кордон або запропонувати румунському урядові так вирішувати єврейське питання, як це робиться в німецькій зоні...»¹²

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати. У вінницькій частині «Трансністрії», наприклад, в'язні гетто гинули в основному від хвороб, виснажливої праці та голоду – як «остарбайтери» в Німеччині.

Ще одна відмінність: якщо німці допускали існування лише початкових шкіл, то в «Трансністрії» впроваджувалась шестирічна освіта.

...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов'язкове, – говориться, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. – Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки,

що не посилатимуть своїх дітей до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб., або трудовими». ¹³

Слід зазначити, що навчання було небезкоштовним. На перших порах плата за одного учня складала 15 рейхсмарок, з 1 квітня 1942 р. – удвічі більше, ¹⁴ що було вкрай проблематично для пограбованих окупаційною владою мешканців цього адміністративно-територіального утворення.

Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто осмілювався користуватись радіоприймачем, то в «Трансністрії» здійснювалася навіть певна радіофікація окремих населених пунктів:

«1. В м. Шпиківі Тульчинського повіту організовується радіовузол, який буде транслювати у певних точках радіопередачі з Румунії радіостанції «Бухарест».

...4. Список абонентів для трансляції перевіряється жандармерією і затверджується претором району.

5. Такса за слухання радіопередач встановлюється з кожного репродуктора по 3 німецьких марки в місяць...

6. Програма щоденних передач: з 7 до 8 год. ранку, з 14 до 15 год. із 18 до 23 год. вечора». ¹⁵ (Постанова претури Шпиківського району від 10 січня 1942 р.).

Якщо гітлерівці піддавали вогню все, що стосувалося радянської ідеології, то румуни нерідко діяли навпаки:

«15.IX.1942 р.

Всім старостам сіл

Згідно розпорядження Тульчинської повітової префектури № 872 від 19 вересня 1942 р. пропонується Вам вжити заходів по збереженню колишніх радянських архівів, політичних книг, бібліотек і не допускати знищення їх.

Претор Шпиківського району». ¹⁶

Якщо німці карали осіб, котрі займалися самогонварінням, то румуни заохочували таких, щоправда, переслідуючи при цьому мету отримання економічного зиску:

«11.02.1942 р.

Старості с. Джугастра

На основі наказу губернаторства Трансністрії № 1092 1942 р. про те, що можна видавати дозвіл приватним особам на виготовлення горілки із хліба, фруктів та інших продуктів, про що маємо честь довести Вам до відома і ого-

лосити населенню про те, що бажаючи особи приступити до цього виробництва повинні мати дозвіл районного претора, довідку лікаря про стан приміщення, в якому здійснюватиметься робота, реєстрацію райфінвідділу. Виготовлення горілки дозволяється на таких умовах: половина продукції, яка буде виготовлена, повинна надійти в рахунок держави..., а інша – виробнику... Особи, що не мають дозволу на виготовлення самогону, будуть оштрафовані до 100 марок.

Претор райуправи	Гайдуцу
Зав. райфінвідділом	Кудик
Секретар райуправи	Назаров». ¹⁷

Якщо німці прихильно ставилися до фольксдойче, то румуни певний лібералізм проявляли до молдавського населення. Якщо гітлерівці нещадно карали за найменше порушення кожного підозрілого, то в румун за аналогічну провину жертва могла й відкупитися або зазнати м'якшого покарання...

Однак у головному – в *пограбуванні населення та окупованих територій* – відмінностей між агресорами не існувало. Тут румунські загарбники ні в чому не поступалися німецьким. Вони теж пограбіжницьки зазіхнули на чужі землі та майно, систематично вдавалися до масових реквізицій.

Так, 15 вересня 1942 р. з'явився наказ № 83, в якому йшлося:

«Ми, Іон Антонеску, Маршал Румунії і Головнокомандуючий військами, представлений професором Г. Алексяну, Цивільним Губернатором Трансїстрії..., наказую:

ст. 1. Із дня опублікування даного наказу реквізуються всі чоловічі валянки, що належать мешканцям на просторі Трансїстрії.

[...]

ст. 7. Ті, які не підкоряться цьому наказу, караються заточенням у табір від 6 місяців до 1 року і штрафом від 100 до 300 РККС.

Це покарання застосовується і до тих, хто різного роду способами намагатиметься пошкодити валянки, що підлягають реквізиції...»¹⁸

Однак вилучались не лише валянки. Забирались худоба, птиця, насіння, теплі речі, раманент. 17 травня 1943 року, наприклад, префект Тульчинського повіту зобов'язав претора Шпиківського району «реквізувати в населення всю цибулю і використати її як насіння».¹⁹

Такою ж узаконеною формою пограбування були *податки*.

Зокрема, здирницькими натуральними податками обкладалось сільське населення, якому дозволялось мати невелике домашнє гос-

подарство. Ось що саме належало здавати «губернаторству» мешканцям населених пунктів «Трансністрії» (наказ № 66 від 5 червня 1942 р.):

«...а) Яйця

Господарства, котрі мають на 15 червня 1942 р. до 15 курей, що несуться, здають 100 яєць.

Господарства, котрі мають більше 15 курей, здають від кожної курки ще плюс 10 яєць.

б) Птиця

Господарства, які мають 10 курей, здають 1 курку, від 11 до 20 – 3 курки, від 21 до 25 – 5 курок, більше 25-и – 10 курок.

Господарства, які мають гуси і качки, здають по 2 гуски чи качки за кожні 10.

в) Молоко

Сім'ї, які складаються з чоловіка і жінки, здають 300 літрів від корови у рік, сім'ї з дітьми – 150 літрів.

г) Овеча бринза

Ті, хто мають вівці, здають по 8 кг бринзи за кожную вівцю.

д) Мед

(вулик рамковий – 3 кг, примітивний – 1 кг).

е) М'ясо свиняче

(за кожную зарізану свиню – суму вартості 5 кілограмів свинячого м'яса).

...Господарства, котрі не мають курей, зобов'язані купити і здати примарії 100 яєць.

...Невиконання... вважається економічним саботажем і карається відправленням у табір на роботу від 1 до 6 місяців». ²⁰

Кількість та види податків постійно зростали. Вони непосильним тягарем лягали на плечі поневоленого населення.

«Претору Шпиківського району від громадянина села Даньківки Ліщишина Кузьми Федоровича.

...Мене обклали у цьому 1943 році такими податками: 30 кілограмів волячого м'яса, 10 кілограмів свинячого, 10 кг баранини, 110 яєць і грошей 59 марок різних податків, із яких я заплатив 29 марок

поземельного та комінного податків, здав 50 яєць. Ще заплатити 30 марок культподатку, здати 60 яєць та м'ясо я не маю можливості, бо не має з чого платити, тому, що я старий, 73 роки, а також хворий...»²¹

За несплату податків, інші «провини» передбачалося невідворотне покарання. Так, за нездачу молока було забрано корови в 11 громадян с. Великої Вулиги, в 47 громадян с. Сліди.²² Мешканці с. Стрільники Петро Городинський, Григій Петриченко, Хома Горанський, Іван Шинкаренко були оштрафовані на 144 німецьких марки за порубку в лісі семи молодих деревець.²³ Олександр Моричереда, Єфрем Зогуля, Олександр Черевичний, Петро Марценюк, Олександр Стрільчук із с. Кинашева – на 50 марок кожен за те, що осмілились пасти своїх волів у лісосмузі, а Килина Шитина, Олена Калінська, Мотря Глуха із с. Стояни – по 5 марок за те, що вирвали кілька цукрових буряків на колгоспному полі.²⁴ У мешканців с. Слобода Матійківська М. С. Муляра, Т. С. Ковалю, О. В. Войтюка було відібрано корову, С. Є. Цвет – хустки, гуси, півня, 5 метрів полотна, А. Л. Криворучка – плащ, чоботи, валянки, М. А. Грабовського – свиню та 120 кг пшениці, в мешканців с. Мальчівці А. С. Балабана – корову, С. А. Севастьянова – теля, свиню, 2 центнери хліба, 2 відра, костюм, 10 гусей, М. А. Криворучка – плащ, чоботи, валянки.²⁵

Нещадно грабувалися діючі промислові підприємства і, особливо, колективні (общинні) господарства. Фактично уся вироблена ними продукція вилучалась «губернаторством». Так, вирощені у 1942 р. зернові розприділялись таким чином (згідно з наказами губернатора №№ 5, 18, 55, 67): з наявного урожаю відминусовувалось зерно на насіння. Плюс 20 відсотків на сплату податку за «виділений» «губернаторством» навесні та розподілений між общинами насінневий фонд (індивідуальні власники за отримане насіння повертали «губернаторству» фактичну його величину із четвертинною надбавкою). Повністю вираховувався розмір натуроплати для контрольованих «губернаторством» МТС. Причому «незалежно від того, чи були виконані технічні роботи повністю чи частково, чи взагалі не виконувались машинами МТС, чи потерпів урожай від спеки, шкідників, стихійного лиха і т. д.»²⁶ Відминусовувався фуражний фонд, 10 % вираховувались на витрати адміністрацій общин, 1 % – у фонд допомоги для інвалідів, сиріт віком до 15 років та незаможних стариків.

Те, що залишалось, розподілялось навпіл між «губернаторством» та общинами.

Через «низьку врожайність» вся пшениця та жито вилучались на

користь «губернаторства». Зерно цих культур замінялось кукурудзою, ячменем і просом у пропорціях відповідно 1 1 кг, 1 1,15 кг, 1 1,5 кг.²⁷ Населенню категорично заборонялось випікати білий хліб. Причому така заборона діяла ще з 6 листопада 1941 року.²⁸

За період окупації румунськими загарбниками з общинних господарств одного лише Ямпільського району було забрано 87 тракторів, 39 вантажних автомобілів, 9 комбайнів «Комунар», 4075 голів коней, 719 – волів, 2564 – корів, 4914 – свиней, 8046 – овець, 855 – лошат, 1883 – телят, 30946 – птиці, 1391 віз, 748 саней, 592651 центнерів зерна, 1600 центнерів цукру. В населення: 77 корів, 111 телят, 200 свиней, 140 овець, 28000 гол. птиці, 1698 ц зерна.²⁹

Із сусіднього Чернівецького району: 3000 т хліба, 10000 голів ВРХ, 5000 овець, 7500 свиней, 150 коней із колишніх племінних конєферм, 40 тис. голів птиці, 240 тракторів, 78 комбайнів, 120 сівалок, все майно у школах і лікарнях.³⁰

У м. Могилеві-Подільському таким же чином привласнено 30 тис. шт. книг, 20 художніх картин.³¹

Існував і «неорганізований» пограбунок, який систематично здійснювався військовослужбовцями дислокованих у «Трансністрії» військових частин, інших силових структур.

«23 квітня 1942 р.

Претору Шпиківського району.

...Повідомляю, що в колгоспі ім. Шевченка с. Левківців 21 квітня, а також 22 квітня були румунські солдати з кавалерійської частини із с. Рахнів. Взяли в колгоспі 4 шт. поросят і 2 шт. ягнят. Подібні випадки бувають часто, коли приїжджають у колгосп і беруть самоправно без будь-яких документів.

Староста (підпис).³²

«...Маю честь донести пану претору про те, що 14/VII.42 року жандарми с. Юрківки зайшли в город общини і знищили посіану редиску, а також рвуть нещадно цибулю.

Староста общини с. Юрківки.»³³

«26 серпня 1942 р.

Таємно.

Батальйону прикордонників Трансністрії.

Маю честь донести до... відома, що солдати вашого прикордонного батальйону беруть із полів і садів зерно та виноград без всякого дозволу адмінорганів... Замість того, щоб охороняти багатство, вони крадуть його...

Префект губернії Могилева

Нестураш». ³⁴

Організований і «неорганізований» грабіж здійснювався під безпосереднім керівництвом адміністрації, преторів, старост, начальників військових, жандармських і таємних частин (сигуранци) міст, районів сіл штучно утвореної провінції. Загальна вартість награбованого в СРСР майна, за румунськими даними, складала під кінець війни близько 948 млрд. лей у довоєнній валюті (для порівняння: видаткова частина державного бюджету Румунії в 1941–1942 рр. складала всього 160 млрд. лей).³⁵

Внаслідок такої політики окупаційної адміністрації місцеве населення було доведено до голодного існування.

«Пану претору Шпиківського району
від Петрашівської общини [Не пізніше лютого 1943 р.]

Рапорт

Доводимо до Вашого відома про те, що наша община перебуває в неблагополучному стані:

1. Саме тягло сильно вихудле через відсутність достатньої кількості зерно-кормів для коней.

2. Зношеність наявного в общині сільськогосподарського реманенту та відсутність матеріалів для [його] ремонту, особливо – заліза.

3. Вихід на роботу членів общини дуже поганий, основною причиною тут є нестача хліба. По нашому селу 40 % населення не має що їсти...

Староста села

Сільагроном

Шеф общини».³⁶

«16.4.1943 р.

Пану претору

Прохання

Через те, що в общині «Ізбинда» села Зведенівки нараховується 60 % членів общини, які на сьогодні не мають що їсти і це позначається на виконанні сільськогосподарських робіт, просимо пана претора дати дозвіл на видачу їм кукурудзи в качанах у кількості 1730 кілограмів, яка є в общині із власного врожаю.

Шеф общини

Рахівник».³⁷

«8 вересня 1943 р.

Пане префект.

Я, нижче підписана Байдак Олена, жителька с. Рахни Шпиківського району, прошу задовольнити моє прохання – надайте матеріаль-

ну допомогу, так як я живу у дуже важкому становищі. Чоловік мій репресований і висланий у Сибір на каторжні роботи в 1937 р. Я залишилась з 5-а малими дітьми та старою матір'ю у найманій квартирі без всяких матеріальних засобів на існування...»³⁸

Та годі було сподіватися на допомогу:

«28.X.43

Старості с. Рахнів Лісових.

Оголосіть громадянці вашого села Байдак Олені, що через відсутність у районі відповідних фондів, ніякої допомоги надати їй неможливо.

Претор району».³⁹

Саме економічні інтереси, прагнення до наживи лежали в основі *серйозних розбіжностей між румунами та гітлерівцями з приводу вивезення робочої сили в Німеччину*. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається якраз у неї, зокрема в «Трансністрії», котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У Державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, – розпорядження префекта Могилівського повіту **«не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили»**.⁴⁰

Щоб нівелювати цей дефіцит, у «Трансністрію» було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району – 4560 чол.⁴¹ Майже 40000 чол. (в основному єврейської національності) – із самих Чернівців.⁴² Масово депортувались також євреї Бессарабії.

Цікаво, що робітники з Північної «Трансністрії» не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. Причому як раби: 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що «землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з'явитися у місцеві сільськогосподарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені із числа полонених».⁴³ (Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сільському господарстві. В Румунії «на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні – грудні їх кількість збільшилась ще на 1155 чоловік»)»...⁴⁴

Усе місцеве робоче населення Північної «Трансністрії» румунські власті використовували для потреб власної економіки та особисто-го збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І, мабуть, у цьому мали рацію. Так, південь Вінницької області – це чи не найкращі в Європі чорноземи, сприятлива зона для розвитку буряківництва, тваринництва, харчової промисловості. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і змушувати їх виконувати невластиву для них роботу було б просто безглуздо. Тому були збережені колгоспи як колективні общини (замінено тільки їх назви на румунські). Так, на вінницькій землі появились общини «Фурніка», «Албіна», «Плугатар», «Вікторія», «Ізбинда», «Сальварія», «Семена-тор», «Індруматурол», «Сперанца» тощо.

Збережено профтехосвіту. Зокрема, восени 1942 р. губернаторство «Трансністрії» відкрило в ряді населених пунктів «практичні державні школи», а у Верхівці, Могилеві-Подільському, Балті – земельні технікуми, у Шпикові – ремісничу школу.⁴⁵

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств як способу поглиблення ефективності експлуатації. Так, у лютому 1943 р. претори районів отримали розпорядження, в якому говорилось: «Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах».⁴⁶ Працювати ж зобов'язували усіх. Як в селах, так і в містах.

20 березня 1942 р. губернатор Г. Алексану оголосив наказ про введення обов'язкової трудової повинності для жителів «Трансністрії». Всі особи віком від 16 до 40 років мали «використовуватись на різних роботах воєнного характеру, на роботах для установ і підприємств – громадських і приватних, а також на сільськогосподарських роботах екстренного характеру».⁴⁷

24 серпня 1942 р. він видав наказ, за яким «всі особи чоловічої статі, які досягли 20 років [замість служби в армії]... в обов'язковому порядку [зараховувались] до «трудового війська» з метою «розвитку моралі» та створення нового «уявлення про працю».⁴⁸

Проте, після відбуття строку, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормованим робочий день (причому для всього населення) був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як то посівна, обробіток технічних

культур, жнива тощо. Атмосферу, яка панувала тоді, досить повно передає одне з розпоряджень місцевої влади:

«21.IV.42 р.

Претурі району Шпиків.

1. Програма для всіх службовців включно., а також для всього населення. Праця на полі від 5 год. до 21 год., а там, де становище заставляє працювати вночі, використовувати нічний час, особливо місячні ночі.

2. Забороняються на 1 місяць усі весілля...

3. Забороняються недільні базари.

4. Прийом у претурі і префектурі з важливих справ буде мати місце тільки по неділях від 12 до 13 год.

5. Забороняється виїзд підвід без потреби. Мають право на виїзд лише підводи з паливом, зерном та іншими матеріалами, потрібними для сівби.

6. Закриваються школи, а діти і вчителі будуть використані згідно розпоряджень.

7. Усі службовці працюють на полі згідно виданих наказів.

Префект Тульчинського повіту полковник Логін».⁴⁹

Не менш промовистий і інший документ:

«№ 1558 від 22 / VIII-42 р.

Претурі Станіславчицького району.

Управі с. Станіславчик.

Общині «Албіна».

...В останнє нагадую, що робота починається з 4 год. ранку. Тим, які вийдуть пізніше указанного часу, не буде рахуватись трудовень, а якщо це буде повторюватися, то вони будуть покарані за саботаж. Керівники, які не виконуватимуть цих розпоряджень, будуть запероторені в тюрму...

Зав. рай. с / г відділом Петку».⁵⁰

Масово залучалось населення, а також невірники численних гетто, до виконання інших робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району.

«Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв за-

брало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці».⁵¹

Невихід же на роботу жорстоко карався (тут румуни теж не поступались німцям). Так, у с. Юзвинцях Барського району за це у полі та в селі були побиті 16 мешканців, а двоє – арештовані і відправлені в тюрму.⁵²

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським рейхом, гітлерівці до пори – до часу стримувались від глузу над своїм лакузою. Тому заборона на вивіз робочої сили із «Трансністрії», зокрема, з північної її частини, діяла і виконувалася допоки існувала сама провінція – до 29 січня 1944 року. (Тоді з волі німців її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контрольованою відступаючими гітлерівцями). За час існування «Трансністрії» до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Решта із тих 1388 чол. були депортовані в рейх у лютому – першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці. Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберегла від насильницького вивезення на нацистську каторгу десятків тисяч людей іншим.

В цілому ж румунська окупаційна адміністрація у пам'яті подолян залишилась як суто злочинна, що чинила розправи над мирним населенням, нещадно грабувала та експлуатувала його.

¹Загорулько М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург». – С. 355.

²Історія України: нове бачення. – У 2 т / Під ред. В. А. Смолія. – Т. 2. – К.: «Україна», 1996. – С. 308 – 309.

³У документі, з якого приводяться ці дані (ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1), вказується 639 чол. Інший документ, що народився дещо пізніше (ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2), стверджує, що із м. Вінниці на німецьку каторгу було вивезено 13400 чол. Це відповідає дійсності.

⁴ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

⁵ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.

⁶Безсмертя... – С. 177.

⁷ДАВО, ф. 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9.

⁸Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4 – 5. – С. 120.

- ⁹ДАВО, ф. Р – 6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2 – 3.
- ¹⁰*Винокурова Ф. А.* Протистояння особистості... – С. 121.
- ¹¹Там само; – С. 120.
- ¹²Російський державний військовий архів, ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3-4.
- ¹³ДАВО, ф. Р – 1533, оп.1, спр. 1, арк. 63.
- ¹⁴ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 30.
- ¹⁵ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр.107, арк. 14.
- ¹⁶ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 112.
- ¹⁷ДАВО, ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85.
- ¹⁸ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 117 – 118.
- ¹⁹ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97.
- ²⁰ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19.
- ²¹ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 190.
- ²²ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4.
- ²³ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14.
- ²⁴ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 99.
- ²⁵ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21; 36.
- ²⁶ДАВО, ф. Р – 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20.
- ²⁷Там само.
- ²⁸ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 276.
- ²⁹ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 131 – 132.
- ³⁰Там само; – Арк. 130.
- ³¹ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 91.
- ³²ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 316.
- ³³ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 10.
- ³⁴ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 24, арк. 7.
- ³⁵*Загорулько М., Юденков А.* Крах плану «Ольденбург»... – С. 378.
- ³⁶ДАВО, ф. р – 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196.
- ³⁷ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 116.
- ³⁸ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 405 – 496.
- ³⁹Там само.
- ⁴⁰ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110.
- ⁴¹Державний архів Чернівецької області (далі: ДАЧО), ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63.
- ⁴²Там само; – Арк. 33.
- ⁴³РДВА, ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 591.
- ⁴⁴*Загорулько М., Юденков А.* Крах плану «Ольденбург». – С. 342.
- ⁴⁵ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
- ⁴⁶ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10.
- ⁴⁷Безсмертя... – С. 183.

⁴⁸Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. Інвент. № 3697.

⁴⁹ДАВО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431.

⁵⁰ДАВО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 81.

⁵¹ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

⁵²ДАРФ, ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131.

2.4. Етапування робочої сили в нацистське рабство

Ступивши за ворота збірного пункту чи табору (такі пункти, як правило, організовувались у містах неподалік від залізничних станцій; у Вінниці, наприклад, він був розташований в районі теперішнього державного педагогічного університету ім. М. М. Коцюбинського), приречена на поїздки в Німеччину людина потрапляла в зовсім інший світ. Своєю суворістю він мало чим різнився від порядків, що існували у тюрмі чи концентраційному таборі. Як і згадувані об'єкти, збірний пункт (табір) теж був обнесений колючим дротом, охоронявся озброєною вартою.

«...5 червня 1943 р. мене забрали в селі Бродецьке із багатьма іншими дівчатами, – пише у своїх спогадах мешканка села Вуйна Комсомольського району В. Багацька. – Ще в Бродецькому німці почали знущатися, бити нас різками по голові, по ногах. На другий день повантажили нас у вагони і відправили у Вінницю. Там відвели усіх у збірний табір, обгороджений в декілька разів колючим дротом, так що втекти не можна було ніяк...»¹

«Завербована» особа втрачала тут волю, до мінімуму обмежувалася свобода її переміщення. Все потрібно було робити лише під команди гітлерівців чи поліцаїв. Фактично з цього часу вона вважалася уже «військовим трофеєм», механічно зараховувалася до категорії «взятих військовополонених».

Після уточнення кількості прибулих на перших порах вербувальної кампанії усіх знайомили з інструкцією окупаційної влади про поводження населення під час вивезення до Німеччини. (Пізніше про таку форму роботи забули. Гітлерівці, очевидно, вважали, що достатньо лише загнати людей у вагони, а там їх поведінку регламентуватимуть розпорядження та вимоги охоронців). Інструкція зайвий раз підкреслювала невільницьке становище «завербованих», закликала до покірності.

«Робітники й робітниці Сходу!

Вас вибрано на те, щоб ви працювали у Великонімецькій державі і тим самим внесли свою частку для створення нової і кращої Європи.

Коли ви готові свідомо і чесно сповняти ваш обов'язок, то тоді в кожному взгляді з вами будуть поводитись гарно і справедливо, – говорилося в ній. – Однак, хто думає, що може противитись розпо-

рядженням німецьких урядовців, той нехай не надіється на поблажливість. Його покарають якнайгостріше.

Тому взиваємо вас, у вашім власнім інтересі, поводитися перед від'їздом та під час транспорту спокійно і гідно. Головне виконуйте радо і скоро всі прикази ваших провідників.

Вікна і двері в таборі та у вагонах мають бути замкнені від заходу до сходу сонця.

Хто не виконає даних розпоряджень, відповідає за наслідки. Провідна команда дістала приказ за всяку ціну зберегти спокій і порядок під час транспорту.

Коли під час темноти будуть відчинені двері або вікна, або будуть спроби того, а виновника не знайдеться, то будуть покарані два споміж вас, що знаходяться в тім самім приміщенні.

Тому уважайте один на другого. Нічого вам не станеться, коли будете поводитися дисципліновано.

Думайте про себе, про ваші родини та про кращу, вільну Європу. В Німеччині дістанете достаточного прохарчування і добре приміщення».²

Умови утримання людей у збірних чи пересильних пунктах (таборах) були жакхливими. У більшості з них «завербованих» харчували лише один раз на день, і то рідкою юшкою, та видавали по 200 г хліба. Спати їм доводилося на підлозі, часом притрушеною соломою, або ж на твердих, грубо збитих нарах без будь-якої постільної білизни.

Як правило, невільники тут довго не затримувалися. Під конвоєм «завербованих» відводили на вокзал і, немов худобу, завантажували у товарні вагони, двері яких наглухо замикалися. Причому їх не відкривали по кілька днів, допоки поїзд не прибуде до визначеного пункту.

«...Як везли нас з Немирова до Перемишля, то за весь цей час вагони зовсім не відкривали...»³ (Із фільтраційної справи Г. П. Шевчук, с. Воробіївка Немирівського району).

Крім того, вагони завантажувалися настільки щільно, що пасажирам вистачало місця лише для сидіння. Про інші зручності не могло бути й мови. Зокрема, вагони зовсім не опалювалися, внаслідок чого, як визнавали самі нацистські чиновники, пізньої осені чи взимку доводилося замість робітників вивантажувати трупи, на що, зокрема, вказував у своїй доповіді від 20 лютого 1942 р. міністеральдиректор Мансфельд.⁴

Не було й організованого харчування, кожен перебивався в дорозі тим, що взяв із собою, а то й просто голодував.

«...Везли нас у закритих вагонах 10 днів. Весь цей час зовсім не годували...»⁵ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, с. Дашів Дашівського району).

Щоправда, завербованим, які відправлялися першими ешелонами, видавались порції хліба та ковбаси. Але то був всього короткочасний пропагандистський жест.

...В березні м-ці 23 числа 1942 р. в перший набір в Німеччину старостою села Стрільчинець Довбушем Васильом Степановичем і його замісником Руденком Яковом Васильовичем я була відправлена в Німеччину... У Вінниці нас погрузили в товарні вагони широкої колії, якою ми їхали до станції Краків... У дорозі, як ми їхали, нас кормили у м. Вінниці ковбасою та хлібом. Дальше не кормили нічим».⁶ (Фільтраційна справа Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Усі, хто їхав в Німеччину наступними ешелонами, позбавлялися й цього.

Крім того їм заборонялось мати при собі ножі, виделки, взагалі гострі предмети. Заборонялось везти папір, олівці, записувати станції, через які проходив поїзд.

За таких умов транспортування пасажирів навіть не мали можливості справити звичайні природні потреби. Коли ж це часом дозволялося, людей виводили невеличкими групами, які посилено охоронялися. Для нацистів пасажирів були лише живим товаром, тому поводитись із ними, як з тваринами. Через жадливі умови транспортування смертність залишалася високою не лише восени та взимку.

Власне, транспортування «остарбайтерів» мало чим відрізнялось від перевезень військовополонених. Для порівняння скористаємось спогадами колишнього в'язня із військових Ф. Черона.

...На залізничній станції Бяла Подляска стояло декілька товарних вагонів. Дали нам по шматку хліба, не більше 500 грамів. Для нас це було велике свято... Декілька годин тримали на станції. Було видно міські городи, сади, вулиці, будинки. Запам'ятались сади тому, що там виднілись яблука, груші... Голодний шлунок шукав очима те, що можна було з'їсти... Надвечір почали заганяти нас у вагони. Кажу заганяти, тому що коли у вагони поміщалося, скажімо, 50 чоловік, то прикладами і лайкою туди втискували ще стільки ж. Не рахував і не пам'ятаю, скільки нас було у вагоні. Пам'ятається тільки, що спочатку ми не могли сидіти. Можна було лише стояти. Ніяких нар не було. Коли вагон набивали дощенту, закривались двері на великі засуви і на замок. Залишалось тільки по одному маленькому віконцеві з обох

боків вагону. Спека у вагоні стала нестерпною. Декілька чоловік від духоти і тісноти втратили свідомість. Почали кричати, щоб відкрили двері. Ніхто не звертав уваги на наші крики. Однак якщо крики не припинялись, то двері сильним ривком відкривались, і сипались удари палиць та прикладів на голови тих, хто стояв спереду. Тому кричати перестали... Інколи для остраха стріляли по вагонах.

Посудин для справляння природних потреб у вагон не дали. Води теж не дали. Стояли ми у закритих вагонах близько двох годин... Від спеки багато хто стікав потом. Води не було, і ніякі прохання не увінчались успіхом. По «малій нужді» справляли у склянки і умудрялись виливати через заплетені дротом віконця. Поступово всі прийшли у стан повної знемоги від тісноти, спеки, голоду і спраги. Змирились, притихли і стали в'янути з байдужістю в очах. Поїзд рушив, і під його поштовхи ми стали «втрясатись». Як не дивно, дехто зумів сісти на підлогу. Однак усім місця не вистачило. Довелось усім сидіти і стояти по черзі.

Декілька чоловіків зовсім не могли стояти, і їх поклали в один куток вагону. В одного була дезентерія... Сморід у вагоні вже нікого не діймав. Здавалось, що ми всі приречені на смерть.

Вранці після довгого стукоту і лайки відкрили вагони на якійсь станції. Дізнавшись, що в кожному вагоні є померлі, німці наказали їх винести і покласти поруч з вагоном. У нашому вагоні вмерли три чоловіки.

Потім по черзі, по вагонах, приносили воду у відрах. Це був наш сніданок. Хліб, виявилось, нам видали на 2 дні...»⁷

Та повернемося до транспортування цивільних невільників.

Нерідко траплялось, особливо в кінці 1942 р. та в 1943-у, коли ешелони з «остарбайтерами», котрі направлялись у Німеччину, зустрічались із ешелонами, що повертали в Україну тих, хто вже встиг залишити в німецькому рабстві свої сили та здоров'я, і подовгу простоювали разом на сусідніх залізничних коліях. Такі зустрічі були приголомшуючими для майбутніх каторжан, мали широкий резонанс.

«[...] Особливо гнітюче враження на робітників-спеціалістів і на населення справляють робітники, що повертаються з Німеччини, – ті, які стали непридатними або вже раніше були непрацездатними.

Численні ешелони з такими непридатними робітниками, що повертаються, вже не раз зустрічались з поїздами, які везли в Німеччину робітників-спеціалістів, і довго стояли на коліях недалеко один від одного. Внаслідок недостатнього постачання ешелону з тими, що повертаються (часто в одному вагоні їхало по 50–60 чоловік, всі

хворі, поранені або ослаблі, не одержуючи харчів і допомоги по кілька днів підряд, оскільки ешелони супроводжувало всього 3-4 чоловіка), внаслідок часто дуже несприятливих, хоча й перебільшених висловлювань тих, що поверталися, про поводження з ними в Німеччині і в дорозі, а також внаслідок всього вигляду цього ешелону серед робітників-спеціалістів, що їхали в Німеччину, і всього ешелону спалахнув психоз страху. Багато хто з начальників ешелонів, наприклад, 62 і 63, доповідав подробиці. В одному випадку начальник ешелону спостерігав, як на його очах винесли з вагону померлого від голоду робітника-спеціаліста і залишили його на рейках... Іншим разом надійшло донесення, що в дорозі команда, яка супроводжувала ешелон, була змушена вивантажити на рейки і залишити непохованими 3-х померлих...»⁸

Характерно, що в цитованому вище німецькому документі висловлюються досить слушні зауваження і пропозиції (проте, так і не враховані нацистським керівництвом):

«...Під час перевезення в Німеччину необхідно дбати про харчування, про забезпечення питною водою, про дозвіл вийти для проведення туалету, про медичне обслуговування, про планомірну відправку, про запобігання побиттям і знущанням, про ліквідацію вошивості, про охорону [...]. Червоний хрест, який часто буває дуже перевантажений, допомагає постачанню транспортів, але, на жаль, у поводженні багатьох помічниць щодо робітників-спеціалістів часто спостерігається непорозуміння всієї важливості заходів фюрера щодо мобілізації східних робітників. Тому неодноразово спостерігалось огидне поводження, особливо з робітницями зі сходу. Часто цим людям взагалі відмовляли у харчах, заявляючи, що це «російські свині». Те, що тут їхали українці, ніхто не брав до уваги, оскільки в цій галузі велося дуже мало агітації. Внаслідок цього неодноразово відбувалися втечі голодуючих протягом кількох днів людей, які тікали в найближчі села, продавали своє майно і купували продукти харчування. В таких випадках не можна й мріяти про їх повернення в ешелон...»⁹

Цілком очевидно, що ешелони з Німеччини з смертельно виснаженими, покаліченими та хворими людьми були неврахованим окупантами негативним фактором, що, безумовно, вплинув на подальше вербування робочої сили на Сході. Лише в кінці 1942 – на початку 1943 року гітлерівці спохватилися, припинивши формування та відправку таких ешелонів.

Що ж стосується втеч, то приводом для них були не лише подібні зустрічі на залізницях. Переважна більшість схоплених «вербуваль-

никами» подолян помишляли про такий вчинок відразу ж після того, як тільки потрапляли в лапи людоловів. Для прикладу повернемося до спогадів цитованої раніше В. Багацької (с. Вуйна Комсомольського району).

«...Думка про втечу підтримувала мене. Дорогою довгий час не можна було втекти, чи то стрибнути з поїзда, бо в задніх вагонах були поліція і німці. Так приїхали ми в Західну Україну. Недалеко від Тарнополя почали ми плигати з поїзду. Багато встигло зістрибнути і втекти, але коли плигнула, то й не зчулась, як мене німці важко поранили в руку. Коли німці побачили, що дівчата втікають, вони почали стріляти по них, завернули назад поїзд і почали ловити нас. Я не могла бігти, бо потерала багато крові, і вони мене схопили: більш за все їх цікавило, скільки втекло дівчат, а на мою рану вони не звертали ніякої уваги і не зробили мені ніякої перев'язки.

Коли ми приїхали.., німці, видно, рішили, що чим лікувати і перев'язувати мене, то краще просто відрізати мені руку. Так і зробили».¹⁰

Не дивлячись на всю суворість транспортування, факти втеч були зовсім непоодинокими. У більшості випадків вони присікались саме з допомогою зброї. Так, «...на станції Цветоха Кам'янець-Подільської області з одного вагона ешелону, що йшов з молоддю в Німеччину, здійснили втечу кілька чоловік. За це гітлерівці по прибуттю на ст. Славути вивели з вагона 33-х юнаків, які потрапили під руку, і розстріляли їх разом із трьома спійманими втікачами, серед яких була одна дівчина».¹¹

Часом розстріл замінювався ув'язненням у концтаборі. Так, мешканка с. Педосів Погребищенського району М. Г. Петренко втекла з поїзда в Польщі, але була схоплена гітлерівцями. За факт втечі відсиділа два тижні в тюрмі м. Катовіце і утримувалась майже півроку в концтаборі «Аушвіц» («Освенцім»).¹²

Г. А. Праведнюк із с. Сніжної того ж району доїхав лише до Прокурова, де зумів втекти з поїзда. Під Шепетівкою знову потрапив у руки нацистів. Звідти під посиленою охороною був переправлений у концтабір «Дахау». Тут провів 9 тижнів, а потім переведений у концтабір м. Аллакс. В ув'язненні перебував до 30 квітня 1945 р. – часу звільнення з неволі американськими союзницькими військами.¹³

Щоб зменшити кількість втеч, німці почали призначати на кожен вагон старосту із числа депортованих. Та і це не дало їм очікуваного результату.

Нерідко гинули в дорозі, ставали каліками направлені в рабство

подоляни й за інших обставин: внаслідок залізничних катастроф, бомбардувань поїздів англійською чи американською авіацією (особливо в 1943–1944 рр.).

«Їхали ми довго, – згадує землячка В. Багацької А. А. Душник із с. Дубини Комсомольського району. – Два рази ешелон із молоддю бомбили. Перед Віднем із нього залишилось всього декілька вагонів...»¹⁴

Ешелони з каторжанами подоляни по-між себе називали «похоронними», «траурними». І мали рацію. Адже кожен, хто був насильно забраний в Німеччину, відправлявся туди, як «на той світ».

«...Як ми уже сіли в той розклятий поїзд, що він нас так далеко завіз, ми дуже і дуже плакали... А як став уже рушати поїзд, то ми всі так кричали, що я не знаю, куди було чути той крик, гірше як на який пожар в 100 раз. Але цей крик нічого нам не поміг, а тільки ми позахрипали і від плачу дуже боліла голова...»¹⁵ (3 листа із нацистської каторги Ганни Чекорської, с. Велика Клітна Базалійського району, 25 жовтня 1943 р.).

Незважаючи на запевнення «вербувальників», «подорож у Німеччину» була не лише небезпечною, але й зовсім безкоштовною. За перевіз робочої сили платили німецькі військові монополії. Потім «розраховувалися» з монополіями самі «безкоштовні пасажери» – своєю каторжною працею, вкраденою у них зарплатою, здоров'ям, життям...

Отже:

- у збірному таборі «завербована» особа позбавлялася всіх людських прав, автоматично набувала статусу військовополоненого, безправного раба;

- умови транспортування депортованих були жахливими – людей перевозили, як худобу, ставлення до них було дискримінаційним – вкрай принизливим, жорстоким.

А тепер виділимо найсуттєвіше, про що йшлося у другому розділі:

- розпочате у 1942 р. в умовах цілеспрямованого пропагандистського і соціального тиску вигнання населення України, в т. ч. Поділля, на примусові роботи до Німеччини, що посилювалося під час загострення становища на фронті, було необхідною умовою для продовження нацистським режимом Третього рейху війни за світове панування;

- депортація українського населення, мирних цивільних по-
долян означала реалізацію на практиці гітлерівцями расової
теорії «неповноцінності народів», здійснювалась методом все-
зростаючого насильства та терору, що трансформувались у
відкритий геноцид проти українського народу;

- всі «вербувальні» кампанії в Україні, в її невід'ємній скла-
довій – на Поділлі – зводились до стерилізації заселених сло-
в'янських територій від продуктивних сил, адже вивезення на
каторжні роботи активної частини суспільства, особливо мо-
лоді, підривало біологічне коріння етносу і позбавляло націю
на повноцінний розвиток у майбутньому;

- здійснювана нацистськими окупантами депортація подо-
лян передбачала також обезлюднення краю для наступного його
заселення німецькими колонізаторами;

- вигнання населення України в нацистське рабство розгля-
далося гітлерівськими загарбниками не як тимчасовий захід, а
було одним із головних проявів цілеспрямованої людинонена-
висницької політики та практичної діяльності окупаційної вла-
ди;

- такою ж злочинною, грабіжницькою була політика румунсь-
кої окупаційної адміністрації, хоч запроваджений на території
Північної «Трансністрії» окупаційний режим відрізнявся від
німецького деякою ліберальністю;

- потреба в робочих руках на окупованих землях, малочи-
сельність румунської армії не вимагали присутності «остарбай-
терів» у румунській економіці. В той же час румунські власті не
дозволяли гітлерівцям проводити депортацію місцевого насе-
лення в південних районах Вінниччини (в Північній «Транс-
ністрії»);

- транспортування «остарбайтерів» на нацистську каторгу (та
й з Німеччини у 1942 – на початку 1943 рр.) було не гідне
людини – воно мало чим відрізнялось від транспортування гітле-
рівцями радянських військовополонених.

¹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67.

²Листи з фашистської каторги... – С. 157.

³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1.

⁴Першина Т. Фашистский геноцид на Украине... – С. 102.

⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.

⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.

⁷Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение / Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA-Press, 987. – Вып. 6. – С. 42 – 43.

⁸Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 155.

⁹Там само.

¹⁰ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67 – 68.

¹¹Першина Т. Фашистский геноцид на Украине... – С. 102.

¹²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2.

¹³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1.

¹⁴ДАВО, Ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.

¹⁵Україна сниться... – С. 16.

III. Насильницьке використання подолян у мілітаристській економіці Німеччини

3.1. Система розподілу «остарбайтерів» у Третьому рейху

З Поділля поїзди з бранцями спершу йшли у так звані проміжні табори («дурганстабори») – в Перемишль, Краків, Люблін, Ченстохів, Тарнів, Рембертів, Грубешів та ін. Прямо з ешелонів людей направляли за колючий дрот (відтепер він ставав на довгі місяці невід'ємним атрибутом їх життя), де умови утримання мало чим відрізнялися від концентраційного табору для військовополонених. Тут депортовані з України проходили медичне обстеження та так звану процедуру боротьби з вошивістю, що полягала у прожарюванні одягу, стрижці наголо, відвідуванні звичайної лазні. Проте й при цьому не обходилось без глуму над людською гідністю та мораллю, що визнавали самі гітлерівці.

«...Часто трапляється, що в цих закладах (лазнях, душевих, санпунктах) обслуговуючим персоналом є чоловіки, які, поряд з іншими чоловіками, бешкетують у душевих для жінок і дівчат, намілюють їх, фотографують і т. д. В чоловічих лазнях, навпаки, працюють жінки. Внаслідок того, що українське сільське населення, яке головним чином перевозилося протягом останніх п'яти місяців, особливо жіноча частина українців, морально дуже здорове і строго виховане, таке поводження повинно сприйматися, як ображення народу».¹

Медичний же огляд полягав не в наданні необхідної термінової допомоги потерпілим від жахливого переїзду, а у визначенні придатності кожного для того чи іншого виду робіт. Відбувалось своєрідне сортування майбутніх каторжан за фізичними даними. Сильніші чоловіки та юнаки відбирались для роботи на підприємствах з дуже важкими умовами праці, більш слабкіші – для інших потреб. Нерідко уже тут або ж в таборах в самій Німеччині невільників, що відтепер називалися «вільними російськими робітниками», розбирали представники різноманітних фірм, німецькі поміщики та бауери. На медичних комісіях вони безцеремонно цікавилися не лише міцністю м'язів, але, навіть, й станом зубів вибраної ними «робсили».

...8 червня 1943 р. німці забрали з нашого села 22 молодих хлопців і дівчат до Німеччини... Серед них була і я. Під великою охороною жандармерії та поліцаїв нас відправили, як худобу, в товарних вагонах у табір до міста Перемишль. Тут ми пройшли так звану сортувальну комісію. Найбільш сильних відбирали для роботи в шахтах, на заводах. Мене відправили у м. Франкфурт на хімічну фабрику...»² (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

Причому «без зайвої церемонії жінок відділяли від чоловіків, старих від молодих (але для сімейних могли зробити й виняток), розлучали односельчан, руйнували стихійно народжені «земляцтва» (а люди, особливо підлітки, інтуїтивно відчуваючи, як важко буде в неволі одному, тягнулись одне до одного, шукали взаємного покровительства, підтримки...)»³

За припущенням російського дослідника П. Поляна, «завдання втягнути людину в максимально можливу самотність було кимось зверху цілком осмислене і продумане, а можливо, належало до числа тих завдань, нехай і побічних, які переслідувала нацистська держава».⁴

«Сортування» неодмінно супроводжувалося розпродажем щойно прибулої робсили.

«...З Вінниці ми приїхали в... м. Розенберг, де нам була медкомісія... Після переклички усіх доставили в м. Обергльгау, де нас розбирали хазяї, за що платили по 6 марок...»⁵ (Із фільтраційної справи Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Платили й подешевше. Так, у фільтраційній справі М. А. Стеблівської із с. Майдан Чернілевський Вовковинського району читаємо: «...Прийшов господар. Мене купив. Заплатив 5 марок в управу...»⁶

Причому плата була обов'язковою. За невільників платили державі як бауери, так і промислові підприємства.

Часом «сортування» здійснювалось й за іншим принципом (скористаємось листом із Німеччини, написаним 30 грудня 1942 року насильно вивезеною із с. Лоївців Староушицького району М. Авузяк):

«...Напишу, як наших хлопців купували... Підходить великий купець-пан і питає, що вмієш робить? Хлопець відповідає: «Нічого». Пан питає: «А косить, сіять і орать вмієш?» Хлопець каже: «Ні». Так що його на базарі не купили. Забрали в поїзд, повезли в другий город на базар. Підходить до нього другий купець і питає: «Корови вмієш пасти?» Він відповів: «Умію». І цей пан купив його...»⁷

Таке «сортування» та «торги» дуже були схожими на середньовічний продаж українських невільників на кримських ринках рабів у Кафі чи Керкінітіді. А саме масове насильне вигнання людей на каторгу нагадувало тяжкі часи турецько-татарських набігів на Україну в XVI – XVII ст., коли татарські хани та мурзи гнали з України тисячі бранців у рабство, спалюючи їхні оселі. Нацисти ж повторили в XX ст. ці жахи варварства у значно більших масштабах.

«...Залишивши Вінницю, ми в товарних вагонах приїхали в Перемишль. Тут нам перший раз дали пити і по буханцеві хліба. Через перекладача повідомили, що цей хліб нам дано на всю дорогу до Німеччини. По приїзду в м. Ватенштедт нас направили на біржу праці, де зняли відпечатки пальців, сфотографували, присвоїли номер і розмістили в таборі за колючим дротом із посиленою охороною. Поселили в бараках, де ми стали жити...»⁸ (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).

З присвоєнням особистого номера більшість бранців втрачала прізвище та ім'я. До них німці зверталися лише по номерах. Хто пройшов нацистську неволю, запам'ятав свій номер на все життя.

Прибулі зі сходу робітники офіційно надходили в розпорядження міністерства праці та бюро по використанню робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Ці відомства разом з іншими зацікавленими в робочій силі інстанціями рейху здійснювали розподіл «вільних російських робітників» відповідно до потреб військової промисловості і сільського господарства. Головними ж споживачами робочої сили, що доставлялась у Німеччину, були військові монополії. Для них примусова праця «східних робітників», які піддавались нещадній експлуатації, а також зростаючі обсяги військових замовлень означали колосальні джерела додаткових прибутків. Тому замовлення на робочу силу з їх боку постійно зростали, кожен із цих «військово-промислових спрутів» намагався уврати один в одного максимальні квоти на неї.

Причому радянських людей, в тому числі подолян, використовували на роботах не лише в Німеччині. Вони служили своєрідним «обмінним фондом», їх вивозили в Австрію, Бельгію, Голландію, Францію та інші країни, а кваліфікованих робітників із цих країн направляли в Німеччину.⁹

У незначній мірі використовувалися кваліфіковані робітники та спеціалісти (в основному із перших наборів) також з числа «остарбайтерів». Їх направляли на важливі військові підприємства. Причому ті українці, які справді добровільно поїхали до Німеччини і мали гостродефіцитні на той час спеціальності, згодом отримували згоду

на окреме проживання та так звану «приватну службу». Замість робочої картки, яка видавалася кожному прибулому зі Сходу, такі особи отримували посвідчення та паспорт іноземця. Однак, мешкаючи на окремих квартирах, ці «остарбайтери» повинні були проходити щотижневий поліцейський контроль. Заради справедливості слід сказати, що осіб, котрі користувалися даними «привілеями», були одилиці.

Решта «остарбайтерів» паспортів не мала. Своєрідним посвідченням особи слугувала робоча картка сірого чи зеленого кольору, де крім коротких біографічних даних вміщувалась фотокартка, відбитки пальців та особливі прикмети її власника. Термін дії такої «посвідки» обмежувався роком.¹⁰

Масу ж некваліфікованої робочої сили, хоч насправді вона такою не була, використовували як чорноробочих і підсобних робітників на будівництві та в добувній промисловості. Значна кількість «вільних російських робітників» передавалася для робіт у сільському господарстві та родинях німців.

Здійснюючи відбір за фізичними даними, нацисти часто-густо не враховували фахову придатність насильно набраної в Україні робочої сили. А тому далеко не всі спеціалісти працювали в Німеччині відповідно до своїх професій. Багато кваліфікованих робітників, технічних спеціалістів, фахівців із середньою та вищою освітою призначалися на підсобні роботи чи на працю біля землі, а селяни, навпаки, направлялися на великі промислові підприємства.

Нацисти вважали, що серед представників «нижчої раси» не може бути значної кількості кваліфікованих спеціалістів, розглядали «остарбайтерів» такою собі сірою масою, що здатна лише виконувати просту механічну роботу.

На перших порах наші співвітчизники переважно використовувалися на сільськогосподарських роботах. Але дещо пізніше намітилася динаміка зростання застосування їх в галузях нацистської військової економіки.

За німецькими даними, на травень 1942 р. понад 60 % східних робітників, які знаходилися в рейху, працювали в сільському господарстві; 5,7 % у видобувній промисловості; 5,8 % в металургії; 11 % в машинобудуванні; 2,3 % в хімічній промисловості; 1,4 % в електротехнічній промисловості та 3,1 % на залізниці. В наступні місяці становище дещо змінилося. Наприклад, в липні 1942 р. в сільському господарстві Німеччини працювало вже лише 42,2 % наявних «остарбайтерів». Праця решти застосовувалася в промисловості і на

будівництві. У грудні 1944 р. з 2,1 млн. зареєстрованих східних робітників в сільському господарстві працювало 725 тис.¹¹

Всього ж з 1 квітня 1942 р. по 31 березня 1943 р. службам Фріца Заукеля вдалося набрати 3638056 іноземних робітників, яких було послано на такі роботи:

озброєння – 1568801,
вугільна промисловість – 163632,
будівництво – 218707,
транспорт – 199074,
сільське та лісове господарство – 1007544,
інші галузі промисловості – 480298 чоловік.

Крім того, на 31 березня 1943 року у промисловості рейху використовували 1622829 військовополонених.¹² Але величезні втрати вермахту на фронті потребували все більше робочої сили. Тому цінність її зростала і полювання за нею тривало безперервно до кінця війни.

Як свідчать архівні джерела, на жовтень 1944 року кожен п'ятий робітник у рейху був саме іноземцем, у промисловості – кожен третій, а на підприємствах військової індустрії, особливо в літакобудуванні, їх доля була ще вищою.¹³

Документи, систематизовані американським вченим Едвардом Хомзе, дозволяють простежити динаміку використання іноземних робітників, в тому числі «остарбайтерів» та військовополонених, у Третьюму рейху в 1939–1944 роках (у мільйонах чоловік; дані за 1944 рік станом на 31 травня):¹⁴

Роки	Цивільні робітники	Військовополонені
1939	0,3	–
1940	0,8	0,35
1941	1,75	1,27
1942	2,64	1,48
1943	4,64	1,62
1944	5,3	1,83

Загалом на кінець жовтня 1944 року в рейху працювало 7,9 млн. чол. іноземних робітників та військовополонених із багатьох країн Європи. А саме (цивільні робітники – станом на 30.09.1944 р.; військовополонені – станом на 15.08.1944 р.; тисяч чоловік):¹⁵

Країна	Цивільні робітники	Військовополонені
СРСР	2174,6	631,6
Польща	1666,3	28,3
Франція	646,4	600
Італія	287,4	427,2
Чехословаччина	313,9	–
Голландія	254	–
Бельгія	199,4	50,4
Югославія	97,8	89,4
Великобританія	–	80,7
Прибалтійські країни	44,8	–
Угорщина	24,6	–
Швейцарія	17	–
Болгарія	16,3	–
Данія	16	–
Греція	15,7	–
	5976,7	1930,1

Саме на цій робочій силі, кістяк якої склали «остарбайтери» та радянські військовополонені, до останніх місяців війни тримався трудовий баланс німецької нацистської держави.

Отже:

- зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи рабовласництва. Єдина відмінність полягала в тому, що в дофеодальний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у нацистській Німеччині коло рабовласників розширилось. Ними виступали і бауери, і багаті німці, що купили на біржі (фактичному ринку невільників) домашню прислугу, і власники заводів та фабрик, але найчастіше – монополії та концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними споживачами робочої сили. Вони жирували на війні;

- «остарбайтери» (як і військовополонені) склали досить значний контингент дармової робочої сили і стали важливим чинником у створеній нацистами системі примусової праці;

- робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному недоцільно і нераціонально;

- економіка нацистської німецької держави у вирішальній мірі могла функціонувати лише завдяки наявності у ній значної кількості іноземної робочої сили, в тому числі «остарбайтерів» та військовополонених.

- ¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 156.
- ² ДАХО, ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.
- ³ Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 133.
- ⁴ Там само.
- ⁵ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.
- ⁶ ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4.
- ⁷ Україна сниться... – С. 108.
- ⁸ ДАВО, ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.
- ⁹ Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. – Band 4. – Berlin, 1961. – S. 46.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 42 «г», арк. 199; Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 33.
- ¹¹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 29.
- ¹² Das Dritte Reich Dokumente, op. Cit. – S. 298 – 299.
- ¹³ ДАРФ, ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.
- ¹⁴ Homze Ed. L. Foreign Labor in Nazi Germany. – P. 233.
- ¹⁵ Herbert U. (Hg). Europa und der «Reichsersatz». Auslaendische Zivilarbeit, Kriegsgefanene und KZ – Haeflinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartext; Verlag, 1991. – S. 8.

3.2. Дискримінація, умови життя та примусова праця «остарбайтерів» у нацистській Німеччині

У рейху східні робітники (спершу «вільні російські робітники», потім «остарбайтери») використовувались у трьох основних сферах: у промисловості, в сільському господарстві, як домашня прислуга. Принципової різниці між тими, кому довелося працювати в місті, і тими, кого доля закинула в село (багатьом взагалі довелося попрацювати і там, і там), не існувало, оскільки всі були каторжанами, піддавались нещадній експлуатації та приниженню.

Умови їх життя і праці регламентувалися численними директивними документами, різноманітними інструкціями та додатками до них, що приймалися на державному, відомчому та місцевому рівнях.

Одним із перших у цьому ряду «стоїть» директивний лист Г Герінга, який, по суті, став підсумковим документом проведеної в Берліні 7 листопада 1941 року наради з питань використання праці радянських цивільних осіб і стосувався всіх трьох категорій майбутніх «остарбайтерів». Даною директивою рейхсмаршала визначався статус «вільних східних робітників» – вони прирівнювалися до військовополонених. «...Використання робітників і ставлення до них повинне бути на практиці таким же, як до російських військовополонених,»¹ – зокрема, наголошувалося в документі.

Таким чином автоматично знімалося питання про їх нормальне харчування, забезпечення зручним житлом, справедливою зарплатою, належним медичним обслуговуванням, іншими соціальними благами – для полонених це не передбачалося.

Тому зовсім не випадково в «арбайтстаборі» м. Галле, наприклад, (як і в багатьох інших подібних таборах) на утримання одного «східного робітника» виділялося 22,5 марки на місяць, а на харч для собаки, яка їх охороняла, – 20 марок.²

Так само автоматично визначалося і ставлення до них – як до робочої худоби, їх життя було нічого не варте. Цінність становили лише робочі руки.

З підкресленим педантизмом викладено правила та умови праці депортованих східних робітників в іншому документі – в уже згадуваній таємній інструкції Головного імперського управління безпеки від 20 лютого 1942 р., підписаній її шефом Гейдріхом, «Загальні настанови по вербуванню і використанню робочої сили зі Сходу». Наскрізь проникнута духом расизму, вона вимагала використовувати робочу силу із СРСР ізолювано від німецького населення, іноземних робітників, усіх військо-

вополонених. За «остарбайтерами» мав здійснюватись постійний нагляд охорони. Передбачалося суворе покарання за найменшу провину».³

Було розроблено і видано (1942 р.) спеціальну пам'ятку про норми поведження з цивільними іноземними робітниками в Німеччині. Цей та інші аналогічні документи дозволяють повніше збагнути те безправ'я і жорсткі рамки, в які ставилися бранці зі східних територій, в тому числі з Поділля:

«...1. Східних робітників утримувати в закритих таборах, які вони мають право покидати тільки для виробничих потреб, під постійною охороною вартових чи начальника табору.

На дрібних сільськогосподарських підприємствах чи в одноосібних господарствах, де дозволено використання робітників поодиночці, можна розміщувати робітників поза табором у приміщеннях, що добре замикаються, де є чоловік-німець, який зможе взяти на себе контрольні функції.

2. Статеві стосунки між німцями і східними робітниками заборонені і караються для східних робітників смертю, для німців – відправленням у концентраційний табір.

3. Відвідування церкви східними робітниками заборонене. Духовне опікування з боку німців не дозволяється.

...5. Східні робітники, що використовуються індивідуально, повинні проводити своє дозвілля в господарстві роботодавця. Дозвіл на відлучення під відповідним німецьким наглядом повинен розглядатись у певній мірі як захоплення. Східні робітники мають право піти до лікаря лише в супроводі німця.

6. У випадку необхідності покарати східного робітника потрібно донести до відома місцевої поліції...»⁴

Таким же дискримінаційним духом проіннятий і відомчий циркуляційний лист концерну «ІГ Фарбеніндустрі» (1942 р.), надісланий всім начальникам відділів, керівникам заводів концерну:

«Східними робітниками вважаються ті, що не належать до німецької етнічної групи і захоплені на Україні, в Білорусії чи в районах на східних рубежах цих територій, а також на кордонах колишніх вільних держав Латвії, Естонії, і привезені в Німеччину після їх окупації вермахтом.

Східні робітники, які надіслані на заводи, можуть бути використані тільки групами. Рекомендується здійснити для цього необхідну перебудову в роботі заводу.

У випадку, якщо використання східних робітників групами нездійснене, необхідно кожного разу просити дозволу на інше їх використання в агента контррозвідки.

Завод буде слідкувати за тим, щоб східні робітники не спілкувались із робітниками інших національностей. Слід відділяти їх також в умивальнях і туалетах. Східних робітників до особливого розпорядження можна використовувати тільки в денний час, а не в нічних змінах.

На роботу – від бараків до заводських воріт – [їх] повинна супроводжувати охорона...»⁵

Обов'язковим для всіх східних робітників було носіння дискримінаційного знаку «Ост», що мав постійно інформувати про їх ненімецьке походження, а отже (в світлі канонів нацистської расової теорії) – «неповноцінність» і «другосортність».

За словами М. М. Осовули із с. Андрушівки Плисківського району, цей знак викликав в усіх прибулих зі Сходу почуття приниження, ніхто не хотів його носити, в тому числі і вона та ще «8 українських дівчат, яких привезли з нею на швейну фабрику» в невеличке містечко поблизу німецько-французького кордону. «...Тоді пан Грайм, наш господар, викликав до себе в кабінет, накричав і наказав пришити до кожного плаття і щоб ми не сміли без нього ступати й кроку. Коли ми йшли вулицями із цими знаками, хлопчаки кидали на нас камінцями, а дорослі німці заохочували їх».⁶

Крім східних робітників, розпізнавальні знаки носили ще дві категорії німецьких рабів: польські робітники – букву «Р», євреї – жовту шестикутну зірку (останні використовувались недовго, оскільки підлягали фізичному знищенню). Західні робітники дискримінаційними знаками не позначались, хоча, як твердить у своїй праці німецький дослідник Г. Вайшер, мали позначки і французи. Це твердження він аргументує позначками на шахтарських ліхтарях. Так, червона смужка вказувала на приналежність ліхтаря «остарбайтерам», фіолетова – військовополоненим, зелена – французам...⁷

Знак «Ост» був введений наказом Гімmlера 20 лютого 1942 р. Він являв собою віддрукований на тканині прямокутник розміром 70 на 77 мм із блідо-голубим обкатуванням шириною 10 мм. В середині прямокутника на синьому фоні розміщувались три білих літери, що утворювали слово OST. Товщина кожної літери – 5 мм.

Носити знак приписувалось на будь-якому верхньому одязі. За нехтування цієї вимоги порушники карались. Так, вінничанка Антоніна Радченко була оштрафована на 15 марок і 3 дні тюремного ув'язнення.⁸ Аналогічне покарання було застосоване до Євдокії Прибиш із с. Сьомаків Хмільницького району.⁹ Ніна Нінушко з с. Сатанівки Сатанівського району за певну провину заплатила 10 марок...¹⁰

Перших три місяці всі носили свою нашивку на загальних підставах, а потім вступав у силу припис (введений, правда, не відразу, а тільки влітку 1943 року), що визначав різницю між «поганими» і «кращими» – на розсуд рабовласника – «остарбайтерами»: «погані» продовжували носити свої нагрудні знаки, а «кращі» – здобували право носити нашивку, причому дещо меншого розміру», як правило, на лівому рукаві.

Відповідна помітка, згідно з наказом Головного уповноваженого по працевикористанню від 14.07.1943 р., робилась і в «арбайтс-картці». Право на цей «привілей» здобувалось не раніше, чим після трьох місяців бездоганної роботи. В промисловості рішення про ате-стацію приймалось керівництвом підприємства за погодженням із табірфюрером і Німецьким Трудовим Фронтом,¹¹ у сільському господарстві – місцевими відділеннями імперської продовольчої служби.¹²

Були і інші «нюанси». Так, радянські лікарі та фельдшери носили пов'язку з написом «Ostarzt» («східний лікар»), а ті, хто навчався у виробничих майстернях (мали місце і такі окремі факти), – нашивку з написом у два рядки: зверху – L. W. (тобто «Lehr-Werkstatt»), знизу – «ost».¹³

Принизливе тавро «Ост» застосовувалося до 1944 р., аж поки не було запроваджено нові знаки національної приналежності «остарбайтерів» – окремо для українців, білорусів, росіян. Останні отримали хрест Святого Георгія (цей символ став емблемою також власівського руху), білоруси – пшеничний колос і зубчате колесо. «Український» же знак являв собою орнаментований еліпс із стилізованим тризубом.

Відміна дискримінаційного знаку «Ост» означала перегляд цінності іноземних робочих рук, що зростала чи не прямо пропорційно погіршенню загального військового становища Німеччини. Однак обов'язкове носіння «національних знаків» в умовах тодішнього фатерлянду теж підкреслювало другосортність людей, доставлених сюди зі Сходу.

Хоч контингент «остарбайтерів» в основному складався із представників трьох національностей – українців, росіян і білорусів, – внутрішніх відмінностей між ними німці певний час не робили. Вважалося, що «...протягом десятків років вони перебували під більшовицьким пануванням і виховувались систематично в дусі ворожості до націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури. [Тому] немає необхідності у перевірці робітників за національною

приналежністю, оскільки для подальшого поводження з робочою силою це ніякого значення не має».¹⁴

Згодом все ж було вирішено посіяти розбрат між східними робітниками, щоб не допустити між ними політичної єдності та консолідації. Для цього використовувався прийом, застосований гітлерівцями на початку Великої Вітчизняної війни. Тоді, з метою вбити клин у єдність народів СРСР, загарбники поширювали міф про так звану «лояльність» українців до німецького окупаційного режиму.

Слід відмітити, що в ряді випадків їх твердження справді не розходилося із дійсністю. Україна найбільше потерпіла від насильницького розкуркулювання і такої ж колективізації, голодомору 1932–1933 років, політичних репресій. Тому далеко не всі громадяни лояльно ставилися до радянської влади. Були й такі, хто затаїв приховану ворожість та чекав слушної нагоди, щоб поквитатись. Відомо ряд фактів, коли в деяких населених пунктах гітлерівців зустрічали із хлібом-сіллю. Пізніше ці «хлібосоли», як правило, ставали старостами чи поліцейськими, вірою і правдою служили загарбникам.

У знак «вдячності» за виявлену «лояльність» окупанти у перші місяці війни відкрили частину закритих радянською владою церков і, навіть, відпускали військовополонених українців із неволі.

Офіційною підставою для їх звільнення став наказ головнокомандувача вермахту від 25 липня 1941 р.¹⁵ Щасливцям видавалась спеціальна «Посвідка про звільнення з полону», де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено на волю. Головними з них були відмова від збройної чи іншої боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі за місцем проживання протягом восьми днів з часу звільнення».¹⁶

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки – під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної армії (причому не лише української національності), багато з яких згодом стали організаторами підпільних патріотичних осередків.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

«Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, – говорить Анастасія Назарівна. – «Леген-

ду» придумували таку, щоб німці не могли «підкопатись». Якби виявилась «підставка», то це загрожувало б смертю: за «благонадійність» кожного я відповідала головою». ¹⁷

«Часто липівчанки, – за словами її землячки Н. М. Личак, – не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: «Це мій чоловік!» і визволяли їх з лабетів смерті...» ¹⁸

З боку окупантів така «гуманність» до українських військовополонених насправді була популістським політичним маневром, хоч і тоді гітлерівці звільнили з неволі далеко не всіх українців. Коли ж загарбники побачили, що визначеної стратегічної мети досягти не вдалося, від «лояльності українців» не залишилося й сліду. Вже у згаданому директивному листі від 7 листопада 1941 р. рейхсмаршал Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився «не ставити [їх] в особливе становище та не виділяти серед інших». ¹⁹

Тепер же знову вибір припадав на українців. Було розпущено чутки, що вони невдовзі матимуть майже такі самі права, як і німці. А щоб брехня здавалася більш переконливою, серед «остарбайтерів» розповсюджували документ (прийнятий лише на папері) про те, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться расово повноцінними і вони можуть бути вихованими в німецькому дусі (зрозуміло, росіянки чи білоруски про таке «щастя» не могли й мріяти).

Але українцям належало ще доказати своє українство, а заодно, і політичну благонадійність. Ось чому ті, хто вхопився за цю «рятівну соломинку», сподіваючись не стільки на визнання своєї «расової повноцінності», як на послаблення каторжного режиму, благав із Німеччини рідних:

Петро Омельчук, м. Гайсин, 1943 р.:

«...Дорогі мої батьки... Поспішіть вислати мені справку, що я українець, бо є чутки, що ось начнуть пускати в отпуск... То може і мені вдасться. Тільки поспішіть...» ²⁰

Син Йосипа Базалійського, с. Собківці Базалійського району, 22.05.1942 р.:

«...Тепер хочу просити вас..., щоб ви... перейшли до Антонінів до Гібесько-місара і взяли справку, щоб з одного боку було написано по-німецьки, а з другого боку було написано по-українськи, дуже прошу вас, бо нам велика біда. Нас щитають за руських. Коли б ви вислали нам справки, нам було б... краще, бо українцям є шмат краще, ніж руським...» ²¹

Ганна Бажан, село Вахнівці Староушицького району, 07.07.1942 р.:

«...Прошу, щоб ви вислали справку таку, де ви служили і де сестри, і де я робила, чи в комсомолах, чи в партії. І щоб в одній стороні було написано по-українськи і з другого боку по-німецьки. І німецька печатка, бо цих документів нас требують. Може по цих документах будуть пускати додому...»²²

З великими труднощами, через калими і приниження, декому із батьків вдавалося роздобути «рятівні» довідки. Для прикладу наведемо одну з них (написану німецькою і українською мовами, завірену печатками районної управи та гебітскомісаріату):

«22.X. 1942 року.

Довідка

Видана Глуховецькою сільською управою Махривського району, Калинівської області Лучко Зофії в тому, що вона дійсно громадянка села Глуховець по національності українка 1920 року народження, яка виїхала працювати на роботу в Німеччину. Довідка видана для пред'явлення по місту праці.

Староста села (підпис)

Секретар (підпис)».²³

Після того, як довідка надійшла в Німеччину, в «арбайтскарті» Софії Лучко було зроблено поправку, що вона є «українською робітницею». Все інше в житті каторжанки з Поділля залишилося без змін. Як і в житті решти українців, що отримали аналогічні документи від рідних...

«Східні робітники» не користувалися правами та можливостями, передбаченими для інших переміщених осіб, котрі своєю трудовою участю підтримували життєдіяльність багатогалузевого господарства рейху. Так, у документі «Умови праці для іноземних робітників в Німеччині» від 15 квітня 1943 р. йшлося, що всім необхідним ті забезпечують себе із зароблених коштів. У таборах для них передбачалися медична допомога, влаштування спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови тощо.

Однак це не стосувалося «остарбайтерів», хоч вони також були іноземними робітниками. В документі прямо говорилося: «Всі пункти умов стосуються усіх іноземних робітників, однак піклування про російських та українських емігрантів заборонене».²⁴

Робітникам з окупованих районів СРСР заборонялося також «користуватися громадським транспортом поза межами місця роботи,

відвідувати заходи культурного і релігійного спрямування для німців та інших іноземців, заходити до ресторанів і кафе, за винятком спеціальних. Потрапивши до лікарні, українець утримувався і лікувався окремо від німців. Навіть у магазині «остарбайтер» був небажаним». ²⁵ Крім того, піддаючись нещадній дискримінації, «вільні російські робітники» фактично позбавлялися свободи пересування. Кожен їх крок контролювався поліцією. Навіть у вихідний день, неділю, їх часто закривали на замок до наступного ранку.

Найвідвертіше сутність перебування та умов життя радянських людей в нацистській Німеччині викладено в інструкції Заукеля від 20 квітня 1942 року:

«Всі робітники повинні отримувати таке харчування і таке житло і зазнавати такого ставлення, які давали б можливість експлуатувати їх на найвищому рівні при наймінімальніших затратах». ²⁶

На основі численних фактів можна зробити висновок, що ці положення реалізовувалися на території Третього рейху якнайретельніше.

* * *

Найважче доводилося «остарбайтерам», які використовувалися в промисловості. Жили вони, а точніше, розміщували їх у спеціальних таборах, що нерідко утворювали цілі квартали. «Лише в Берліні та передмісті існувало 666 таборів для іноземних робітників». ²⁷

Не обладнували їх хіба що на майданах перед соборами. А так «резервації» для робочої сили можна було побачити де завгодно – біля фабрик та шахт, на міських вулицях чи пустирях, у лісі чи серед поля. ...Їх кількість вимірювалася навіть не тисячами, а десятками тисяч...» ²⁸

Хоч нерідко під табори використовувалися порожні шкільні будинки, цехи чи інші приміщення, але найчастіше «резервації» споруджували спеціально за існуючим типовим проектом. Це були наспіх зведені дерев'яні одноповерхові, темно-зеленого кольору бараки («байраки», як їх називали подоляни), обнесені по периметру триметровою огорожею із колючого дроту.

«Бараки в нас всі обгороджено сіткою і зверху проводка...» ²⁹ – писав із Берліна мешканець Кам'янця-Подільського Михайло Галушинський.

При виході із табору стояла будка з охороною. Крім того, в окремих бараках була ще й своя своя «вахштуба» – приміщення для

поліцейського персоналу. Для зручності нагляду за каторжанами двері із цього приміщення в такий барак, як правило, не зачинялися.

У кожному бараці обладнувалася умивальня, де за вмивальники слугували корита з десятками отворів і металевими кранами. Туалети ж були зовнішніми, але, оскільки на ніч бараки замикалися, для справляння природних потреб у приміщення заносився спеціальний таз, який після підйому виволювався надвір. Відкривати заграбовані вікна не дозволялося, а тому приміщення фактично не провітрювалися від смороду. В них завжди стояло важке сперте повітря³⁰ (хоча у багатьох таких «гуртожитках» навпаки – гуляли протяги).

«...Квартира у нас така, як... курники, і то ті були пошиті соломною, а ці під дошками і стелі нема. Куди задує, туди і видує,»³¹ – писав із Німеччини Євген Климов (с. Драганівка Чемеровецького району).

Бараки, в яких мешкали «остарбайтери», часто-густо були переповненими, погано обладнаними як для проживання, так і для більш-менш задовільного відпочинку після важкої виснажливої праці. Як зовні, так і всередині, вони мали убогий вигляд. Нерідко тут не вистачало найнеобхіднішого: води, світла і, особливо, тепла, не кажучи уже про якісь там зручності.

...Спимо під 4 одіялами, бо коли Кость робить уночі, то я вдень, а коли вночі роблю я, то Кость вдень. І так ми кидаєм один одному чим вкритись, але в бараках холодно...»³² (З листа із нацистської каторги сина Юстини Котик, с. Цимбалівка Остропільського району).

За ліжка «остарбайтерам» слугували двох- чи трьохповерхові дощаті нари. «...Кращими місцями вважались нижні та середні, – верхні, як правило, були під самою стелею, так що на них можна було тільки лежати. У тих, хто «доходив» і слабнув, інколи і сил не вистачало, щоб залізти наверх».³³

Біля нар стояли банні шкафчики із сірого спресованого картону. В них «...тримали остарбайтери свої скарби – фотокартки, гроші, цигарки, залишки домашнього одягу...»³⁴

Обов'язковими у таборах були також харчоблок із їдальнею та посипаний бурим шлаком плац – найбагатолюдніші місця резервації (їдальня – під час прийому їжі, плац – під час шиккування та перекличок).

Основна маса таборів розміщувалася, як правило, неподалік від місця роботи, але були й такі, котрі знаходились за декілька кілометрів.

«...Із лагера в завод 3 кілометри ходити на роботу...»³⁵ – читаємо у листі уже згадуваного Михайла Галушинського.

...Ходим на роботу 7 кілометрів рано і 7 кілометрів вечором...»³⁶ – повідомляв із Магдебурга Август Свірчевський, житель с. Думанів Орининського району.

...Я працював в м. Кіль на суднобудівному заводі... Гонили нас зне-силених і голодних з лагера за 7 км поліцейські з вівчарками...»³⁷ (Із спогадів Андрія Рудюка із с. Шабастівки Монастирищенського району).

Така дорога після виснажливого трудового дня була особливо важкою. Багатьом «остарбайтерам» доводилось долати її з останніх сил...

«Таборами завідували німецькі службовці з ДАФ (Німецького Трудового Фронту)... Згідно із записами, зробленими влітку 1943 р. під час підготовчого стажування в таборі Вецларі, начальники таборів мали проявляти свою твердість щодо робітників зі Сходу і забороняти з ними будь-які стосунки...»³⁸

Цю ж твердість «остарбайтери» мали відчувати й з боку охоронців – німців старшого віку, інвалідів, контужених на війні солдатів чи поліцаїв.

Саме вони, та ще майстри в цехах, складали «коло осіб», з якими протягом довгих місяців перебування в Німеччині «бачилися» цивільні полонені – «вільні російські робітники». Лише з 13 листопада 1943 р. згідно з розпорядженням № 11 Головного уповноваженого по трудовикористанню, погодженого з партканцелярією, рейхсфюрером СС та начальником німецької поліції, «остарбайтерам» дозволявся вихід за межі табору не «з метою роботи». Проте, не всім, а лише тим, хто відзначився у праці. І тільки в неділю. Групами по 10 чи декілька чоловік. У супроводі німця. Із знаком «Ост». На чітко обумовлений час (як правило, з 14-ї до 19-ї години) – той, хто запізнився бодай на хвилину, підлягав покаранню.

В таких таборах насильно переміщені із загарбаних територій радянські люди відчували себе цілковитими невольниками, безправними, беззахисними, ізольованими від світу рабами. Недарма ще в кінці 1942 р. А. Розенберг визнавав, що «для мільйонів «остарбайтерів» Німеччина стала другим Сибіром».³⁹

Умови праці українських робітників у Німеччині, в тому числі полян, на більшості промислових підприємств мало чим відрізнялися від каторжних. За найменшу провину чи повільну роботу їх жорстоко били майстри, наглядачі, чиновники табірної адміністрації. Робочий день тривав від 12 до 14 годин.

«...Кожного ранку о 6 годині нас по 10 чоловік під конвоєм гнали на фабрику, де ми працювали по 12–14 годин на добу, вантажили 100-кілограмові мішки калійної солі у вагони. Робота була надзвичайно важка. Люди падали, а поліцай, що стояв поруч, люто бив їх.

Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10–15 діб».⁴⁰ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Ружичанського району).

«...Нам, руському народу, життя тут недобре, – повідомляла з Німеччини уродженка с. Томашівки Ярмолинецького району Павлина Розум'як. – Робиш, як пленний, щоб хотів куда піти, то зараз поліцей за тобою і дістанеш в морду. Таке життя...»⁴¹

«...Жарко в заводі робити, дуже тяжко, а роботи хватає, роби день і ніч і ніхто не скаже: «Сядь, відпочинь»,⁴² – інформував звідти ж Пилип Бачинський із с. Зелені Курилівці Староушицького району.

Аналогічними були повідомлення й інших «остарбайтерів»:

Іван Головатюк, с. Красноставці Орининського району:

«...Робота у мене... дуже важка. Кидаю наперед себе по 100 кіл моток дроту. На станку роблю 10 годин. Один тиждень удень, а другий уночі...»⁴³

Докія Лугова, с. Рункошів Староушицького району:

«Робота... вже обридла, бо не бачиш світу білого від тої фабрики. Як в тюрмі...»⁴⁴

Олександр Люлько, с. Івахнівці Чемеровецького району:

«...Роблю я на заводі, тягаю бляху по 80 кілограм... Ніколи сорочка не висихає, все мокра, вся із солею...»⁴⁵

«...Працювати заставляли багато. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Тих, хто погано працював, німці били».⁴⁶ (Фільтраційна справа А. М. Поліщук, с. Джуринці Ситковецького району).

«...Працювали ми на заводі по 12 годин у надзвичайно важких умовах. Німецькі майстри були дуже злими і не давали ніякого перепочинку... Єдиним відпочинком у нас було, коли оголошувалася тривога. Тоді нас всіх заганяли в бункер.

З нами на заводі працювали люди багатьох національностей. До нас краще за всіх ставилися французи, котрі навіть ставали на наш захист. Наведу такий приклад. Працював я на розпилюванні металу. Поки пилюнка розпилювала, я непомітно для себе задрімав. Тут підбіг майстер і почав мене бити. А поряд працював француз, який віком був старшим нас. Він підійшов до німця, став його ляяти, мовляв, що ти робиш, він же ще дитина...»⁴⁷ (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).

Слід відмітити, що знущання над «остарбайтерами» викликали навіть занепокоєння окремих високопоставлених гітлерівських чиновників, котрі вбачали у таких діях певну загрозу для рейху. Показовий у цьому плані документ «Зауваження господарського штабу

«Ост» по трудовому використанню радянських робітників у рейху», прийнятий 25 червня 1942 року.

«...Є досить багато підприємств і таборів, де росіян часто б'ють, – зокрема, говорилося у ньому. – При труднощах мовного бар'єру декому здається, що найзручніший метод управляти росіянами – побиття. В подальшому таке обходження потягне за собою несприятливі наслідки.

Як тільки таке поводження досягне великого масштабу, росіяни звикнуть до нього і продуктивність впаде. Знуцання над росіянами також надають послугу ворожій пропаганді... Необгрунтовано погане поводження з росіянами може вплинути і на роботу інших іноземних робітників. Останні, як і німецькі робітники, засуджують несправедливу наругу і не роблять із цього таємниці...»⁴⁸

Проте нацистських властей більше хвилювала робітничка солідарність, аніж рабське становище «східних робітників». Тому не випадкова поява іншого документу – інструкції рейхсфюрера СС і міністерства пропаганди Й. Геббельса «Про загальні основи поводження з іноземними робітниками, що працюють у рейху», датованої 15 квітнем 1943 р., де йшлося:

«...Гуманне, спрямоване на підвищення продуктивності праці, поводження з іноземцями і надання їм пільг можуть, само собою зрозуміло, легко призвести до стирання розмежування між іноземними робітниками і німецькими. Співвітчизники покликані вважати своїм національним обов'язком збереження дистанції між собою і людьми чужих народів. Німецькі громадяни повинні розуміти, що при ігноруванні основ націонал-соціалістичних поглядів на чистоту крові, вони можуть бути піддані найсуворішому покаранню. Усвідомлення того, що справа йде про перемогу чи більшовицький хаос, повинне заставити зробити для себе необхідні висновки при поводженні з іноземними робітниками.

Необхідно все підпорядкувати одній меті – переможному завершенню війни. Ось чому з іноземними робітниками, зайнятими на роботах у рейху, необхідно поводитись так, щоб підтримувалась їх благонадійність, щоб були обмежені до мінімуму їх дії на шкоду рейху, щоб для німецької військової промисловості тривалий час зберігалась їх працездатність...»⁴⁹

Насильницька експлуатація не передбачала будь-якої охорони праці. Під час роботи працюючі наражалися на небезпеку отримати травму, довічне каліцтво або тяжко захворіти. Такі випадки траплялися досить часто.

«...Життя моє... погане. Тому, що робота важка, та й ще до того жара невиносима, газ... Зразу робив 8 часів, а тепер робим 10 з половиною... Нема ні вихідного, нічого, тільки роби і роби. За всенький період в Німеччині я допіру пропустив 2 дні, не був на роботі, бо була впала цегла на голову»,⁵⁰ – повідомляв з Німеччини своїм батькам Петро Сторожук із с. Бричева Остропільського району.

...Тепер я вам напишу, що Колосову відбило на лівій руці 3 пальці і пом'яло руку...»⁵¹ – писав із каторги матері в с. Красноставці Ори-нинського району Микола Боронюк.

...Василю Петричковому одірвало руку. Лежить зараз в лазареті...»⁵² – немов би перегукувався з ним Михайло Валінчук із с. Гавришівки Вінницького району...

Ще декілька архівних документів:

«...Громадянка с. Маниковець [Михалпільський район] М. І. Олійник, народження 1916 року, у квітні 1942 р. насильно була вивезена у німецьке рабство. Попрацювавши на збройному заводі півтора місяця, від непосильної роботи дістала каліцтво лівої руки і ноги. Пролежавши п'ять місяців у лікарні, вона була повернута додому як нездатна до фізичної праці...»⁵³

«...Працювала я на військовому заводі на фрезерному верстаті. Досвіду не мала ніякого. Не було й захисних окулярів. Саме через це мені потрапила в око металева стружка. Згодом я стала сліпою на це око...»⁵⁴ (Із спогадів Василя Папуші, с. Халаїлово Монастирищенського району).

Рівень травматизму та кількість нещасних випадків були б меншими, якби для «остарбайтерів» (в основному не підготовлених до тих чи інших робіт) на підприємствах були організовані професійні курси чи щось подібне до них. Але керівництво рейхсміністерства східних окупованих територій, посилаючись на позицію А. Гітлера, заперечувало необхідність такого навчання. Рейхсміністр 23 грудня 1942 р. писав Е. Коху до Рівного: «Теоретичне навчання прибулих на роботу до Німеччини молодих людей не відповідає політичним намірам і навряд чи можливе практично. Депортована в Німеччину молодь повинна лише працювати».⁵⁵

Для багатьох каторжан такі умови виявилися непосильними.

«...Фашистські окупанти силоміць забрали понад 70 юнаків і дівчат із с. Лозова Волочиського району на каторжні роботи в Німеччину. Багато з них не витримали жадливих умов і загинули в німецькій неволі... Померли Ф. Бабій (25 років), В. Грабовський (19 років) та інші...»⁵⁶

Так на практиці виконувались вимоги ще однієї директиви – таємної угоди від 18 вересня 1942 р. між рейхсфюрером СС Гімлером та міністром юстиції рейху Тіраком про те, що *переміщенням у Німеччину людям повинні створюватись такі умови праці, які б «виснажували роботою до смерті»*.⁵⁷

Нормативним документом, що дозволив розширити застосування рабської праці в економіці Третього рейху, стала поправка від 9 квітня 1942 р. рейхсфюрера СС, котру він вніс до свого наказу, датованого 20 лютим того ж року. Згідно з нею знімалась заборона на трудову взаємодію між «вільними російськими робітниками» і місцевим німецьким населенням.⁵⁸ Цим було відкрито дорогу до *використання робочої сили зі Сходу в сільськогосподарському виробництві*, а також у ремісництві та лісовому господарстві. Поправка не означала радикальних змін на краще у долі «остарбайтерів», оскільки всі інші заборони залишалися в силі, в тому числі й для німців. Їм і надалі не дозволялись будь-які неслужбові контакти із східними робітниками. Так, «...під загрозою повідомлення в гестапо категорично заборонялось передавати «руссен» продукти, продуктові картки, спирт, предмети одягу і т. п. Більше того, окружні партійні фюрери отримали повноваження доручати будь-кому з місцевих «партайгенозе» стеження і за «остарбайтерами», і за їх німецькими господарями і про всі порушення расового та іншого регламенту повідомляти місцевій поліції».⁵⁹ Існувала навіть «...шкала покарань для тих, хто переступив через заборону спілкування: прогулянки, розмови, дарунки шоколаду карались шістьма, обмін фотокартками і... поцілунками – сімома, а товариські стосунки без статевого контакту – дев'ятьма місяцями тюрми...»⁶⁰ Діяли також інші заборони, що характеризувалися надмірною суворістю.

Поправка ССівського керівника хоч і дещо скорочувала існуюче коло обмежень, але в дійсності означала розширення діапазону застосування рабської праці в економіці нацистського рейху.

Однак серед «остарбайтерів», у тому числі з Поділля, вважалося за щастя потрапити саме в село. Більшість «остарбайтерів»-подолян були сільськими жителями, потомственними хліборобами, а тому їм не довелося б перекваліфіковуватися і освоювати невластиві професії, що складало додаткові труднощі і в без того екстремальній ситуації.

Але найголовніше – тут вважалося легше...

Дійсно, працюючи у бауера, «цивільні невільники» не перебували за колючим дротом, мали більше свободи у пересуванні. У ряді випадків були кращими умови їхнього мешкання, часом взагалі чудовими. Так, дочка Якова Рудюка із с. Личівки Базалійського району писала з Німеччини батькам: ...Хазяї добрі... Я живу одна в... кімнаті, в кімнаті моя постіль, шкаф для одежі, стіл і крісло...»⁶¹

Ще більше поталанило Євдокії Чернезі із с. Чернятки Джулинського району, яка повідомляла: «...Мамо, ви ще того на світі не бачили, що я зараз... Сплю на пиринах і пиринами вкриваюся... Робота нетяжка. Корові даю їсти сама, а свиням хазяйка... Ще обробляю бураки... Бураків дужи трошки. 10 сотих. Тут мені дужи добре...»⁶²

Можна навести деякі інші аналогічні приклади. Але усі вони лише епізодичні винятки із суворої, жорстокої, трагічної дійсності.

Разюче переважають документи протилежного змісту.

Уродженка с. Сандраків Хмільницького району Марія Поліщук на каторзі осліпла. Проте це не звільняло її від становища рабині. Хазяйка підводила її до корів і заставляла доїти, а за те, що нещасна через фізичну ваду не могла повноцінно працювати, – систематично біла її. Син хазяйки запуслав у невільницю камінці, обзиваючи при цьому російською свинею. Навіть 80-річна матір хазяйки і та всіляко намагалась принизити подолянку за те, що вона не знала німецької мови.⁶³

«Мамусю рідна! Криком кричу, так тяжко мені, – повідував із Німеччини Василь Добровольський (с. Гуків Орининського району). – Спасіння нема ніякого. У ярмі тяжкому всьо время... Хазяїн як би міг, з'їв би мене... Живу в хліві коло худоби. Обірвався чисто, одні лахи бумажні на мені, як на жебракові. В люстро боюся глипнути – одна тіль. Очі попідпухали. В грудях болить, дихнути не можу. А він показує мені нагайку, кричить «Русішен швайн!...»⁶⁴

Бондар Ліда, с. Михалківці Ярмолинецького району:

«...Хазяїн недобрий. Йшов поляк, сказав «Дзень добрий» й пішов, а хазяїн за косу, хотів зарізати нас, що ми відказали. Нам невольню ні до кого розмовляти. Ми з своєю робітницею розмовляємо, то хазяйка свариться, щоб не розмовляли... Ні всміхнутися не можна».⁶⁵

Сестра Танаса Семенюка, с. Єлисаветпіль Базалійського району:

«...Цілий день намерзнешся... Й вночі нема де погрітися, бо йдеш на гору спати на голі дошки. Так зимно, що можна дуба дати...»⁶⁶

Такою ж нестерпною, як і життя, була праця «сільськогосподарських» робітників.

«По приїзду в Німеччину я потрапив до господаря. Роботи було дуже багато... На ніч замикав мене, а вже о 4-й ранку будив. Я не витримав і втік. Проте невдало. Мене завезли в інше господарство... Тут було ще гірше... Робота воляча...»⁶⁷ (Із фільтраційної справи О. Є. Сердюка, с. Головеньки Немирівського району).

Шингелевич Володимир, м. Дунаївці:

«...Дуже мені тяжко робити. Роблю я коло корів, викидаю багато гною, дою 6 або 7 корів. Хазяйка хоче, щоб я доїв більше, а я не можу, бо болять руки, а вона мене б'є. Раз робив у стайні, вона каже мені, щоб я позамітав. Я не хотів. Вона мене як вдарила по писку, зразу кров пішла. Отаке моє життя...»⁶⁸

Дочка Клим'юка Олександра, с. Яворівці Красилівського району:

«Як я хазяюю? Вожу сіно, 15 гектарів берегів косити. І все на мої руки...»⁶⁹

Осипчук Ганна, с. Гута Кам'янець-Подільського району:

«...Я роблю у бауера... Робота, то нема що говорити. Устаю в 4.20, лягаю в 11 або 12. Дою худобу, зразу доїла 5, а тепер 7. Дуже тяжко. Ходжу косити, орати, усьо роблю...»⁷⁰

Трум Петро, с. Чернятка Джулинського району:

«...У хазія 5 гектарів землі... Є 4 корови, 2 телиці, 2 кабани, 2 коней і я обходю сам...»⁷¹

Дочка Стадника Фоки, с. Єлисаветпіль Базалійського району:

«...Сидіти нема коли... Устаєш в 4 часа ранку, то аж до 10–11 вечора робиш. Неділі тут нема. Цілий тиждень на роботі як той віл...»⁷²

Кармелюк Іван, с. Авратин Базалійського району:

«...Ой, мамо, щоб ви знали, як прийду ввечері, то не можу пригорнути до себе рук, крижі так болять, що не можна витримати. Копаєм картоплі... Німець весь час підганяє, щоб хуче копати. А як прийде інспектор, як найде ззаду картоплю, то як дасть нею в голову або під бік... Пекло наосяще... Йдем на роботу – невидко і приходим – невидко...»⁷³

Особливо виснажливим і «безконечним» (за висловом подолян) був трудовий день у жнива. Його тривалість у середньому складала 17 годин на добу. А «остарбайтер» М. М. Тарнавська із с. Конюшівки Липовецького району згадує про працю в бауера з 4–5-ї години ранку до 24-ї.⁷⁴

Проте, як відомо, в селі кожна пора року «гаряча»...

Багато каторжанок, особливо дівчата і жінки, не витримували такого життя, закінчували життя самогубством.

«Ганна Поліщук, наша землячка, – згадує мешканка Плисківського району М. М. Осовула, – скаржилась, що хазяйка її б'є, кормить об'їдками. А пошле доїти корову, сама вийде на ганок і дивиться, щоб Ганна не випила молока. Ганна не витримала побоїв та знущань і втопилась у річці.

Самогубства дуже часті і серед наших робітників, і серед робітників інших національностей, насильно забраних у Німеччину...»⁷⁵

Отже, не існувало порятунку «остарбайтерам» від принижень, знущань, нещадної експлуатації і в сільській місцевості. Тут вони теж були безправними рабами, каторжанами, людьми «нижчої раси», як і «промислові» робітники, – просто дешевою робочою силою.

* * *

Багатьом подолянам судилося провести роки рабства *домашньою прислугою*.

Поява цієї категорії цивільних невільників, вірніше, невільниць, стала результатом намагання політичного керівництва рейху вирішити за рахунок дармової робочої сили з окупованих східних територій не лише економічні, але й соціально-економічні проблеми. Бажаючи продемонструвати турботу нацистської держави про долю німецької жінки, над якою нависла реальна загроза трудової мобілізації, зменшити тягар труднощів, що ліг на її плечі, Заукель 8 вересня, а Гімmlер 10 вересня 1942 року видали розпорядження про вербування в Німеччину півмільйона східних робітниць для використання їх «у домашньому господарстві, насамперед, у багатодітних сім'ях». ⁷⁶

Проте отримати собі рабину могла далеко не кожна німецька сім'я, а лише політично благонадійна, яка після додаткової перевірки мала відповідний дозвіл на це нацистської партії. (Механізм тут був таким: відповідні заяви з поясненням причин, чому саме сім'я потребує помічниці, подавалися у місцеві арбайтеамти, в установлений термін там розглядалися, а потім, причому без права апеляції, затверджувалися місцевим партфюрером – керівником націонал-соціалістичної партії). Зрозуміло, той, хто не мав заслуг перед нею, не був її активістом чи не підтримував її, не поділяв поглядів нацистів, на подібний привілей розраховувати не міг.

Рабині ж мали бути віком від 15-и до 35-и років, без дітей, не вагітними, міцної статури, зовні схожими на німкенів. Причому зовнішності надавалось виключно важливого значення. Як проголошувалося у пункті другому «Расова селекція на Сході» «Вказівок рейхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу (східних робітниць) у домашньому господарстві Німеччини» (10 вересня 1942 року), «...Відбір покликаний визначити, наскільки близько завербовані східні робітники за своєю зовнішністю расово відповідають зовнішності німецьких жінок. Расовий відбір означає грубу селекцію. При цьому мова не йде про онімечення, а, наприклад, лише для того, щоб запобігти прийому в Німеччину осіб з расово чужою, примітивно-східною і східно-балтійською яскраво вираженою зовнішністю, а також повністю невитриманих расових сумішей...» ⁷⁷

Ті, хто пройшов таку селекцію, ставали власністю сімей після отримання останніми «партійного благословіння» та сплати у казну 15–18 рейхсмарок.

Становище цієї категорії «остарбайтерів» характеризувалось цілковитим безправ'ям. Як відмічалось далі у згадуваних «Вказівках рейхсфюрера СС і шефа поліції...», вони мали лише 3 години вільного часу на тиждень. Німецькі порядки, що стосувалися умов та охорони праці, на них не поширювались. Регламент їх робочого дня визначався самим господарем і дуже часто залежав від його примх, міри «усвідомлення» особистої «расової зверхності». Від невільниць беззастережно вимагалось виконання волі їх рабовласників, повна покора, виснажлива праця від зорі до зорі.

«...Жізнє наша дуже недобра, бо робить тре дуже крепко, а харчі не очінь хороші, – повідомляла на батьківщину з далекого рейху мешканка с. Волиця Вонсовича Базалійського району Марина Мозорук. – На взуття і на одяг не дають ніяких карточок, купить не мона, а може б хазяйка дала б з себе що старе, то тоже не можна вбратися, бо невольню вбратися в те, в що вберається їхній народ. Ходить до церкви тоже заборонено. В неділю маєш 2-3 години вільних, то без пропуску не мона навіть з двору вийти, бо за штраф не одробиш... Плачу по цілих днях, що очі не висихають... Побачитися, то ніхто не знає коли, бо роби, а не дадуть їсти або що тебе болить, то не мона поскаржитися нікому, бо зара замкнуть».⁷⁸

Кругляк Женя, м. Кам'янець-Подільський:

«...Мені жити, як гороху при дорозі... Робота моя: 3 дітей, 3 кімнати, 13 гектарів бураків..., 3 корови, 3 свині...»⁷⁹

Нестерук Ганна, с. Привороття Староушицького району:

«...Тяжко роблю цілий день. Підлоги мию щітками, чишу. Вечором по вечері помию посуду, тоді 10 годин, а я веду два пси в ліс. Досада мені. Лягаю. Плачу, лежу, захоче пес на двір, встаю і веду. В 4 години встаю. Якби я хоч єдину ніч виспалася...»⁸⁰

Отже, усі категорії «остарбайтерів» зазнавали знуцань та принижень із боку своїх «власників», піддавались нещадній експлуатації.

* * *

Зрозуміло, примусова праця не могла бути високопродуктивною – раб ніколи не прагнув до поліпшення особистих трудових результатів. За оцінкою Ф. Заукеля (березень 1943 року) середня продуктивність праці іноземних робітників у порівнянні з німецькими складала 65 %, «остарбайтерів» (на перших порах їх трудового визиску) – 20 відсотків.⁸¹

Разом з тим не сприяла її підвищенню державна політика рейху стосовно використання «остарбайтерів». Так, «східні» робітники не залучалися масово до виконання складних технічних та технологічних операцій, що були невід'ємними від подальшого технічного прогресу. Таке залучення вимагало їх ґрунтовної фахової підготовки, запровадження постійно діючих професійних курсів, які, до речі, пропонували організувати на промислових підприємствах окремі тверезомислячі чиновники з рейхсміністерства А. Розенберга – щоб «вільні російські робітники» широко оволодівали німецькою технічною термінологією, звикали до «німецького темпу роботи»,⁸² краще адаптовувались у виробничій сфері рейху, а головне – належно підвищували свій професійний рівень. Це було тим більш важливо, оскільки досить часто «остарбайтери», як уже відмічалось, виконували невластиву їм роботу: міські жителі працювали в сільськогосподарському виробництві, а вчорашні хлібороби – ставали за токарні верстати (виходячи з цього, щось подібне до короткотермінових курсів було організоване лише на окремих підприємствах). Однак, вище нацистське керівництво, посилаючись на позицію А. Гітлера, заперечувало очевидну необхідність. Вважалося, що то невиправдана трата коштів, що економічно вигідніше використовувати виробничий потенціал «остарбайтерів» на виконанні більш простіших, «чорнових» операцій, що для підвищення продуктивності праці достатньо посилити примус працюючих, збільшити тривалість робочого дня, що десятки робочих рук рівнозначні використанню дорогих машин, які, до того ж, можуть ще й поламатися...

Дійсно, «виявилось, що примусова праця була доцільною лише на простих операціях масового виробництва».⁸³ І саме кількістю робочих рук нацисти намагалися нівелювати низьку ефективність виробництва, отримати за рахунок цього необхідний валовий продукт. Тим більше, в один час здавалося, що така дармова робоча сила є невичерпною.

Тому не випадково повсюдно (особливо в сільській місцевості) машинна праця підмінялась ручною. Це було викликане ще й тим, що механічна заміна призваних в ряди вермахту німецьких кадрових робітників «остарбайтерами», у більшості випадків непередбаченими, зумовила різке погіршення експлуатації тих же машин і засобів виробництва, агротехніки тощо. Але ручна праця ніколи не відзначалась високою продуктивністю, сприяла гальмуванню розвитку виробництва, регресу, по великому рахунку – стагнації економіки, промислового спаду. Це в умовах війни загрожувало обернутись поразкою.

Власне, так воно й сталося. Економіка нацистського рейху, котра у досить значній мірі опиралася на примусову працю іноземних робітників,

систематично стикалася із труднощами (особливо, починаючи з другої половини 1944 року), так і не віднайшла в собі сил для вирішального поступу вперед, у той час, як радянська постійно нарощувала потужності.

Статистика свідчить, що продуктивність праці радянських робітників, зайнятих у промисловості, з травня 1942 р. по травень 1945 р. у цілому зросла на 43 відсотки, а в оборонних галузях – на 121 %, що в цей період середньорічне виробництво танків, самохідних артилерійських установок, гармат в СРСР було в 1,8 рази вищим, ніж у Німеччині, бойових літаків – в 1,4 рази.⁸⁴ Це дозволило Радянському Союзу здобути помітну перевагу у виробництві найважливіших видів озброєння (див. таблицю):

Виробництво найважливіших видів військової техніки в СРСР та в нацистській Німеччині з липня 1941 року по серпень 1945 року (тис. шт.)⁸⁵

	СРСР	Німеччина
Танки і САУ	102,8	46,3
Бойові літаки	112,1	89,5
Гармати всіх видів і калібрів	482,2	319,9
Міномети	351,8	78,8
Кулемети всіх видів	1515,9	1175,5
Пістолети-кулемети	6173,9	1256,8

Причому, що досить важливо, певні види військової техніки якісно вирізнялись над німецькими. Так, наприклад, середній танк Т-34 визнано кращим танком Другої світової війни. Досить ефективною була реактивна система БМ-31-12 («катюша»)...

Як бачимо, ставка на примусову працю дорого коштувала нацистській Німеччині. По великому рахунку «остарбайтери» виявилися гальмівним фактором розвитку її економіки. Це «гальмо» так і не дозволило їй стати надійною основою для силової реалізації планів гітлерівців запанувати над усім світом.

Проте, слід сказати, що в цілому ряді випадків все ж продуктивність праці «остарбайтерів» була не такою вже й низькою. Так, з метою визначення її рівня розташований у передмісті Берліна – Целендорфі науково-дослідний інститут психології та педагогіки праці організував серію експериментів. «На заводі фірми «Рейнметал-Борзінг» в м. Губен було відібрано 140 українських робітників, депортованих з Харкова, 136 з яких впоралися із завданням з оцінкою «дуже добре». Цей результат в багато разів перевершив результати роботи подібних груп робітників із Франції, Голландії і Польщі».⁸⁶

Резюмуючи висновки експертів, чиновники рейхсміністерства А. Ро-

зенберга констатували: «Загалом продуктивність праці як західних, так і східних українців може бути названа сприятливою.., в багатьох випадках її продуктивність була навіть вищою, ніж продуктивність фольксдойче».⁸⁷

Дослідження Імперської економічної палати (весна 1944 року) також фіксують високі показники в «остарбайтерів» – 60–80 % серед чоловіків (у порівнянні до німецьких робітників) і до 90 % серед жінок.⁸⁸

«До аналогічного результату прийшов і Інститут дослідження проблем праці Німецького Трудового Фронту, котрий проаналізував у першій половині 1943 р. працю 671 «остарбайтера» на 19 промислових підприємствах. Незважаючи на те, що більшості (до 4/5) робітників довелося професійно перебудуватись.., їх середня продуктивність досягала 80 % середньої продуктивності німця».⁸⁹

Однак слід відмітити, що досягалися такі результати, і то, як правило, в одиночних випадках, завдяки нещадному примусу «східних робітників»: шляхом побоїв, скорочення до мінімуму обідньої перерви та часу на перепочинок, погроз позбавлення харчування, збільшення тривалості робочого дня, застосування інших заходів, що ґрунтувались на свавіллі та насильстві. Так, мешканця с. Сосон Літинського району Арсена Коломійця і всіх, хто разом із ним працював у шахті м. Ліберкур, не випускали на поверхню по 2-3 дні, допоки каторжани не виконували встановленої норми.⁹⁰

Загальна ж трудова віддача «остарбайтерів» була далекою до тієї, якою їм бажали бачити експлуататори.

* * *

Проте, незважаючи на високу інтенсивність праці та велику тривалість робочого дня як в промисловості, так і в сільському господарстві, *заробітна плата «остарбайтерів»* була чисто символічною. І не тому, що їх фактичний заробіток справді виявився низьким. Збережені в архівах документи начисто спростовують таке припущення. Так, «остарбайтерка» Катерина Шевчук із села Польового Дашівського району, працюючи на фабриці, заробила у 1944 р. 376 рейхсмарок 88 пфенінгів, за кілька місяців 1945 р. ще 217 марок 88 пфенінгів, а отримувала за місяць лише 13 рейхсмарок.⁹¹

Сумарний заробіток Филимона Петровича Куліша із с. Юнашок Погребищенського району, котрий трудився в Німеччині на лісорозробках, за 9 місяців склав 1233 рейхсмарки (по 137 марок у місяць), однак на руки за місяць отримував не більше двадцяти марок.⁹²

Майже по 100 марок у місяць заробляла в Берліні на алюмінієвій фабриці «Отто Лінеман» Марія Кіндратівна Романько з села Омети-

нець Ситковецького району, а фактично отримувала не більше десяти.⁹³

Досить багато випадків, коли зарплата не виплачувалася взагалі. Це, в першу чергу, стосувалося підлітків. Так, колишня вихователька Дашівського дитячого будинку Ольга Крицька працювала в м. Фельтліген на фабриці по 12 годин на добу. Зарплати не отримувала, оскільки була неповнолітньою.⁹⁴ В аналогічному становищі опинилися і тисячі її ровесників, насильно вивезених у нацистське рабство.

Такі низькі заробітки чи їх відсутність – теж результат цілеспрямованої політики нацистської держави. Реальним її проявом, насамперед, було те, що на «остарбайтерів» не поширювалося німецьке трудове законодавство. Оплата їх праці регулювалася директивою Г Герінга від 7 листопада 1941 року, котра (про що уже згадувалося), прирівнювала робітників зі Сходу до військовополонених. *Зусилля влади зводились лише до того, щоб зиск від праці каторжан був якнайбільшим, а витрати на їх утримання – якнайменшими.* (Подібне можна сказати і про польських робітників, які також не підпадали під дію німецького трудового законодавства).

З цієї причини заробітки працюючих у Німеччині суворо диференціювались. За виконання однакового обсягу роботи найменшу плату отримували «остарбайтери», значно більшу – їх західні колеги, найбільшу – німці. Навіть теоретично не допускалось, щоб заробіток «остарбайтера» міг перевищувати оплату праці німецького робітника.

З метою відвертого пограбування східних робітників, із січня 1942 року в Німеччині було запроваджено спеціальний податок на «остарбайтерів» (Ostarbeiterabgabe). Він виявився настільки «прогресивним», що реально каторжанин зі Сходу міг отримати за свою важку працю не більше 5-и марок у тиждень.

«...Грошей получаю 5-6 марок на тиждень... Опшим, заробився, як голий у пазуху набрав...»⁹⁵ – писав матері на Батьківщину Іван Радецький із с. Козодавинець Староушицького району.

Та і це новітнім рабовласникам здалося недостатнім. 4 березня 1942 р. міністр праці рейху вніс нові поправки. У виданому ним наказі йшлося про те, що оплаті підлягав лише фактично відпрацьований час. Узаконювалось щоденне відрахування із заробітку східних робітників по 1,5 рейхсмарки за харчування та проживання.

Це мало негативні наслідки. І не лише для «остарбайтерів». У документі під грифом «Таємно» від 25 березня 1942 року «Пропозиції головного командування вермахту Генеральному уповноваже-

ному по використанню робочої сили Ф. Заукелю про поліпшення умов праці східних робітників», зокрема, відмічалось, що «теперішні умови, в яких доводиться працювати росіянам, не забезпечують ефективності російської робочої сили для німецької військової промисловості... Згідно з постановою від 20.01.42 р. російським цивільним робітникам встановлено настільки високий податок на зарплату, що в залежності від віку і взятих за основу німецьких тарифів від тижневого заробітку залишається лише від 10 до 17 німецьких марок, з яких ще керівник підприємства вираховує в день 1,5 німецької марки за харчування і житло. Чим вище продуктивність і відповідно основний заробіток росіянина, тим вищим автоматично стає податок. Тижневий заробіток, що перевищує 17 німецьких марок, знімається на податки. Таким чином, для росіянина не залишається ніякого стимулу для підвищення продуктивності своєї праці».⁹⁶

Аналогічне за змістом і повідомлення № 289 від 4 червня 1942 року поліції безпеки і СД про використання на роботах радянських цивільних робітників. У ньому констатується: «...Труднощі виникають у підприємств у зв'язку з низькою оплатою праці росіян. Судячи з повідомлень, необхідно якомога швидше здійснити намічене поліпшення заробітної плати, так як за існуючим до цих пір положенням майже весь заробіток утримується на податки, так що російським робітникам залишаються лише незначні кишенькові гроші. Росіяни часто говорять, що вони не знають навіщо вони працюють, оскільки їх праця майже не оплачується. До того ж керівники підприємств відмічають, що у зв'язку з такою оплатою праці у росіян, звичайно, не має ніякого стимулу до підвищення продуктивності. Це виражається в озлобленні, у відсутності зусиль до поліпшення праці...»⁹⁷

30 червня 1942 року з'явився черговий документ, «Постанова Ради міністрів по обороні рейху про умови використання східних робітників», котрий стосувався регулювання оплати праці «остарбайтерів». Зміни та доповнення, зафіксовані в ньому, спрямовувались на ще відвертіший визиск. Зокрема, не передбачалася виплата заробітної плати на період хвороби, а також будь-які надбавки за позаурочну працю, за роботу в неділю, свята та вночі. Заборонялась виплата коштів на відрядження, а «соціальні надбавки та соціальні платежі усіх видів, якими користуються німецькі робітники, не повинні [були] враховуватись при визначенні порівняльної оплати».⁹⁸

Особливо це стосувалося промислових робітників. Із загальної суми їх заробітку скрупульозно вираховувались також затрати на одяг, взуття, погашення накладених адміністративних штрафів.

Сама ж таблиця оплати праці східних робітників⁹⁹ мала такий вигляд:

Брутто-заробітна плата, порівняна з німецьким робітником (погодинна оплата, акордна оплата, преміальна оплата від більше, ніж – до)	Оплата праці східного робітника			Східний податок (\$10)
	Всього за робочий день (§ 3, абз.2)	З них належить утриманню за житло і харчування	Належить виплаті на руки	

В німецьких марках	В нім. марках	В нім. марках	В нім. марках	В німецьких марках
--------------------	---------------	---------------	---------------	--------------------

А. Таблиця денної оплати праці

До 1,40	1,60	1,50	0,10	–
2,00–2,15	1,85	1,50	0,35	0,20
4,10–4,25	2,55	1,50	1,05	1,60
6,00–6,20	3,05	1,50	1,55	3,00
10,00–10,25	3,20	1,50	2,40	6,05
12,75–13,00	4,45	1,50	2,95	8,25
		[...]		

Б. Розрахункова таблиця при тижневій оплаті праці

До 9,80	11,20	10,50	0,70	–
15,05–16,10	13,30	10,50	2,80	2,10
30,80–32,20	18,55	10,50	8,05	12,60
50,75–52,50	23,45	10,50	12,95	27,30
75,25–77,00	28,35	10,50	17,85	46,56
89,25–91,00	31,15	10,50	20,65	57,75
		[...]		

В. Розрахункова таблиця при місячній оплаті праці

До 42,00	48,-	45,-	3,-	–
60,00–64,50	55,50	45,00	10,50	6,00
100,57–105,00	69,00	45,00	24,00	33,30
150,00–156,00	84,00	45,00	39,00	67,50
240,00–247,50	105,00	45,00	60,00	33,50
300,00–307,50	117,00	45,00	72,00	181,50
382,50–390,00	133,50	45,00	88,50	247,50

Як бачимо, із зароблених 390 марок східний робітник міг отримати на руки лише 88 марок 50 пфенінгів – 22,5 % від заробленого.

У принципі, зарплата нараховувалась також «остарбайтерам», котрі працювали в сільській місцевості. Однак в аграрній сфері діяла складна система нарахувань, що приблизно відповідала таблицям заробітної плати в промисловості. Наголос робився на натуроплату (доречно сказати, що й німецькі робітники, котрі працювали в сільському господарстві, нерідко отримували свій заробіток «натурою»). ...І дійсно, якщо військовополонений чи остарбайтер потрапляв до селянина чи лісника, то фактичне забезпечення харчуванням та ночівлею лягало на них як на роботодавців». ¹⁰⁰ Крім того, на власника дешевої робочої сили покладалось забезпечення працюючих одягом та взуттям.

«...Я з фабрики утік і мене узяли до хазяїна. Мені тут добре. Дав мені 3 штанів, 3 рубашки, 3 піджачки... Я прийшов до нього голий, усе погоріло, тільки zostавсь ватний лейбик і робочі штани». ¹⁰¹ (З листа сина Лукерії Атаманюк, с. Богданівка Базалійського району).

Але таких схвальних відгуків про своїх господарів з боку «остарбайтерів» зовсім небагато. Бауери, подібно до промислових роботодавців, теж вперто не бажали розкошелюватись, хоч відомі випадки, коли поряд з «натуроплатою» вони платили східним робітникам й грішми. Той же син Лукерії Атаманюк повідомляв у листі, що хазяїн виплачував йому по 15 марок у місяць.

Інший «остарбайтер», Володимир Ганевич із с. Блажівки Самгородоцького району, працюючи на польових роботах, заробляв, як свідчать документи, ще більше – по 40 рейхсмарок у місяць. ¹⁰²

Біда тільки, що за зароблені гроші практично нічого не можна було купити, хіба що пляшку-дві лимонаду чи пива, невелику кількість моркви або брукви. На інше просто не вистачало коштів – «кусалися» ціни. Та й карткова система, запроваджена в рейху, не поширювалася на східних робітників – Німеччина не була зацікавленою в підвищенні їх купівельної спроможності, оскільки для цього у неї явно не доставало товарів.

«...Получаю у місяць 13,50 марок, але за них нема що купити, бо тут усьо на карту купують, а нам не дають картів». ¹⁰³ (Із листа Василя Радійчука, с. Козодавинці).

«...В город нас пускають, а хоч і пускають, то нічого нам не продають, навіть шпильки ніякої...» ¹⁰⁴ (Із листа Антоніни Харкової, с. Борсуки Староушицького району).

Для пограбування «остарбайтерів» (у трудових таборах) застосо-

увувався й інший ефективний засіб, успішно випробуваний у великих гетто, – зарплату виплачували «не рейхсмарками, а спеціальними «табірними марками»... їх приймали тільки в табірному ларку плюс, можливо, в деяких магазинах (де можна було купити нитки, голки, гребінця; із «їжі» – сіль, гірчицю, лимонад, пиво, а деінде й півбухінця хліба)». ¹⁰⁵ Такі гроші були ще більш обезцінененими, не підкріплювались ніякими банківськими активами.

Із листа Михайла Ставицького, с. Драганівка Чемеровецького району:

«...Получаю одну марку в день і то табірну, за неї можна купити тільки пива, а більше нічого... В городських магазинах є багато дечого, тільки продається на карточки, а карточок нам не дають». ¹⁰⁶

Із листа Федора Чемеча, м. Чемерівці:

«...Тут в нас 300 гр. хліба три марки коштує. Це табірна ціна, а в городі набагато менше, але на картки, то ми з города кооперації не можемо дістати... А по-друге, що немає грошей...». ¹⁰⁷

Ще одним дієвим методом пограбування стало так зване зберігання зароблених коштів на ощадних книжках. Про їх існування «остарбайтери» навіть не здогадувались, а, проте, вони, починаючи з середини 1942 р., заводились на більшість працюючих. Тільки «вклади» вносили не самі робітники, а їх власники.

Оформлення внесків здійснювалось за допомогою спеціальних знаків, схожих на поштові марки, що вклеювалися в книжку. Номінал такої «марки» червоного кольору прирівнювався до однієї рейхсмарки, синього – п'яти.

Офіційно книжка називалася «Ощадною карткою робітників зі Сходу». Всі надписи, зроблені в ній, були надруковані чотирма мовами: німецькою, українською, російською, білоруською. Про умови заощадження в ній повідувалося таке:

«Сума, яку являють поліплені в ощадній карточці значки, рахується вкладчикові його власністю у валюті його батьківщини. Кожен банк на батьківщині робітника виплачує йому, або особі, названій в ощадній карточці, заощаджені гроші разом з відсотками, які обраховуються на підставі окремих приписів. Повноважність на одержання грошей може бути провірена. Ощадну карточку треба подати задля виплати найпізніше 31 грудня 1950 року». ¹⁰⁸

Серед документів Державного архіву Вінницької області зберігається «Ощадна картка...» уродженки с. Будкова Хмільницького району Ксенії Вознюк, яка з березня 1942 року по березень 1945 р.

працювала в Німеччині в сільському господарстві. За цей час вона «заощадила» 161 рейхсмарку.¹⁰⁹

По суті, її заощадження, відкладені на книжку заощадження інших «остарбайтерів», були своєрідною позикою військового часу, взятою в поневоленого населення ворожої країни, повернення якої насправді не передбачалося фінансово-економічними службами нацистського рейху, хоч для годиться кінцевий термін повернення цієї позики і обумовлювався (наприклад, у згадуваній «Ощадній картці робітників зі Сходу» – до кінця 1950 р.).

В значній мірі можна вважати грабунком і запроваджене наказом міністра праці від 4 березня 1942 року соціальне страхування «остарбайтерів». Згідно з ним підприємці зобов'язувались виплачувати в місцеві чи заводські лікарняні каси по 4 рейхсмарки за кожного працюючого. Такі кошти вони дійсно платили. От тільки брали їх не з власної кишені, а із заробітку тих же «східних робітників».

Про відносну справедливість заробітків «остарбайтерів» заговорили лише в кінці війни, коли цінність робочих рук незрівнянно зростала. Тоді постановами Ради міністрів по обороні Німеччини від 25 березня та Генерального уповноваженого по використанню робочої сили від 26 березня 1944 р. «остарбайтерів» вперше офіційно зрівняли в питаннях зарплати та умов утримання з іншими іноземними робітниками,¹¹⁰ але ні в якому разі не з німцями. До того часу про ніяку «зрівнялівку» мова взагалі не йшла, якщо не брати до уваги окремі висловлювання та пропозиції з боку «розенбергівського» Міністерства у справах східних територій та «шпеєрівського» Міністерства військової економіки і озброєнь – обидва пропонували послабити дискримінацію «остарбайтерів», поліпшити харчування, підвищити зарплату, відмовитись від колючого дроту в таборах і т. д. Однак, ці, безумовно, слушні побажання нівелювались непоступливою позицією більш могутніх інституцій – націонал-соціалістичною партією та імперською службою безпеки.

Прийняті 25 та 26 березня 1944 року документи проголошували не лише «рівність» «остарбайтерів» з іноземними робітниками. Вони дозволяли відтепер доплату «остарбайтерам» за роботу «у святкові дні німецького народу».¹¹¹

Більше того, як йшлося у постанові Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, на східних робітників поширювалися положення «про оплату за вимушені простої, винагороду за роботу у несприятливих погодніх умовах, про відшкодування заробітку при втратах від повітряних нальотів» і, навіть, приписи «про

виплату премій за вдосконалення та раціоналізацію виробничих процесів». ¹¹²

Однак, ці нововведення у більшості випадків залишилися лише на папері. До конкретної реалізації справа так і не дійшла.

Як бачимо, грошові та соціально-страхові розрахунки з «остарбайтерами» виявились не чим іншим, як ефективним засобом тривалого зухвалого пограбування каторжан, в тому числі каторжан-подолян.

* * *

Та найбільше діймало «остарбайтерів» не безгрошів'я. Значно серйознішою і дуже гострою проблемою стало *відсутність належного харчування.*

Воно було вкрай незадовільним, а то й жахливим. Кількість калорій, що споживав східний робітник за день, дозволяла лише підтримувати життя, але не давала сил для праці. Про це навіть йшлося в одному з таємних німецьких документів – «Пропозиціях Головного командування вермахту Генеральному уповноваженому по використанню робочої сили Ф. Заукелю про поліпшення умов праці східних робітників», датованому 25 березнем 1942 року:

«...Із повідомлень інспекцій озброєння і земельних бірж праці випливає, що прибулі здоровими і міцними росіяни при таких умовах харчування вже через кілька тижнів обезсилюють і в подальшому не можуть працювати на повну силу... Мінімальні норми, що видаються, служать лише для підтримання життя...» ¹¹³

Стосовно норм харчування, то вони зафіксовані в іншому документі, прийнятому 12 березня того ж року, – «Розпорядженні німецького міністерства продовольства про забезпечення харчування радянських військовополонених та цивільної робочої сили в Німеччині».

«Продовольчі норми в таборах військовополонених і поза ними в робочих командах, включаючи сільське господарство, – констатувалося у ньому, – становлять: хліб у складі 72 % житнього борошна грубого помелу, 28 % повноцінного цукрового жому – 2600 грамів на 7 днів... М'ясо – 250 г на 7 днів (м'ясні порції по можливості видаються кониною та несортним м'ясом)... Масло – 130 г на 7 днів... Бруква – 16500 г на 7 днів... Картопля – 3000 г на 7 днів... Квашена капуста – 275 г на 7 днів...»

Вищезгадані норми для військовополонених діють як директивні і для продовольчого забезпечення **російських цивільних робітників...** ¹¹⁴

Отже, «остарбайтерів» постійно мучив голод, який виснажував організм подібно важким хворобам.

«Відносно харчів, то дуже погано... Нас кормлять раз на добу. Одну миску супу і 250 гр. хліба».¹¹⁵ (3 листа з Німеччини Дмитра Ткачука, с. Джулинка Джулинського району).

«...Нам тут... дають вдень баланду з кропиви, а ввечері також баланду і дають 200 грамів хліба на добу. Так мені добре..., як дяді Миколі в Умані [очевидно, військовополоненому Уманського концтабору. С. Г.]. Поправляюсь..., як моя бабуся перед своїм кінцем».¹¹⁶ (3 листа Домки Притуляк, с. Серединка Джулинського району).

«Працювала я на фабриці «Адольф Вольф», що виготовляла меблі, – згадує колишня «вільна російська робітниця» подолянка Г. Т. Лівіцька. – ...Харчували нас погано. Хліба на добу видавали 200 грамів, а гарячу страву – двічі на день: вранці каву без цукру, на обід – брукву... Одного разу мене побив табірний начальник за те, що я не хотіла їсти «суп», у якому плавали черв'яки...»¹¹⁷ (Із фільтраційної справи Г. Т. Лівіцької, с. Спичинці Плисківського району).

«...Я тут так жию, як жили люди в 33 році...»¹¹⁸ (3 листа Сімона Сивака, с. Борсуки Староушицького району).

«Шматок чорного, як земля, хліба, літр «гарячої брукви» – такою була щоденно наша їжа».¹¹⁹ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

А ось свідчення, так би мовити, стороннього спостерігача, колишнього старшого лікаря таборів для іноземних робітників концерну Круппа в м. Ессені доктора В. Єгера. Описуючи продовольче забезпечення східних робітників у таборах Зойманштрассе, Гіперштрассе, Германштрассе, Капітан-Леманштрассе, Лехеншуле, Кремерплац та інших, він відзначає, що харчування східних робітників було абсолютно недостатнім. Східні робітники отримували 1 тис. калорій на день, менше, чим мінімум для німців. У той час, як німецькі робітники, зайняті на важких роботах, отримували 5 тис. калорій, східним робітникам, котрі виконували ті ж роботи, видавалось на день тільки 2 тис. калорій і свою порцію хліба. У тому числі один раз їм видавався рідкий водянистий суп.

План забезпечення передбачав невелику кількість м'яса на тиждень. Замість нього дозволялось видавати тільки неповноцінне м'ясо, яке було або туберкульозним кінським, або ж забракованим ветеринаром. Саме таке м'ясо варилось у супі...»¹²⁰

При цьому німецький спеціаліст забув підкреслити, що таке «меню» було схвалене вищим нацистським керівництвом, зокрема, рейхс-

маршалом Герінгом, який, виступаючи на таємній нараді 7 листопада 1941 р., цинічно заявляв, що проблему харчування радянських робітників можна легко розв'язати за допомогою самої тільки капусти та брукви. Хто відмовлятиметься працювати, того слід позбавляти будь-якого харчування, а впертих – розстрілювати на місці.

Заради об'єктивності слід послатись і на дані досліджень німецького вченого У. Херберта, що містяться в його праці «Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у військовій економіці Третього рейху». Цей дослідник наводить дещо відмінні від вищеназваних норми харчування бранців зі Сходу (див. таблицю):

Норми харчування радянських військовополонених та цивільних робітників

(1941–1942, калорій/день)¹²¹

<i>Категорія праці</i>	<i>04.12.1941</i>	<i>17.04.1942</i>	<i>06.10.1942</i>
Легкі роботи	2540	2070	2283
Важкі роботи	Немає даних	2447	2673
Гірник у шахті	Немає даних	2993	3145

Не може не впадати у вічі, що дані У. Херберта помітно вищі за показники, про які говорить В. Єгер. Проте, інформація в обох джерелах відповідає істині. Тільки відомості, названі в таблиці, – це кількість калорій, яку мали споживати «остарбайтери» за день теоретично, а цифрові дані доктора В. Єгера – скільки вони споживали їх реально.

Із таблиці У. Херберта також видно, що найважче «остарбайтерам» доводилося у проміжок часу з 17 квітня по 6 жовтня 1942 р., коли раціони були найбільш бідними. Це пояснюється тим, що в той період були зменшені норми харчування і для самого німецького населення. Однак після 6 жовтня становище для німців поліпшилося – вони знову повернулися до показників, які діяли раніше. Раціони ж східних робітників підвищилися тільки на десять відсотків. Але це не вирішувало проблеми голоду, який ставав хронічним.

«...Вже більше як рік щодня голодний...»¹²² – писав у 1943 р. з Німеччини Степан Побережнюк із с. Борсуків Староушицького району.

«...Живем погано. Найгірше те, що дають дуже мало їсти. Сьо-

годні обід: пошті одна вода, пообідав і голодний, як собака... У нас в тюрмі лучше годували, як тут... Я зараз багато худіший, як з тюрми вийшов...»¹²³ – повідував звідти ж 10 січня 1943 року Павло Драгомерецький (с. Рункошів Староушицького району).

Примусова праця на голодному пайку вимотувала жили, постійне недоїдання забиравало останні сили. Це, врешті, змушувало висловлювати занепокоєння й самих німців. Але новітніх рабовласників не стільки турбувала доля їх рабів, як те, що через фізичне виснаження вони були не в змозі забезпечити очікувану продуктивність праці, що красномовно підтверджує лист представника акціонерного товариства Круппа (про крайній ступінь виснаження радянських людей, зайнятих в промисловості Німеччини).

«За останні дні ми констатуємо, – говорилося у ньому, – що постачання використовуваних тут росіян настільки мізерне, що люди слабшають день від дня. Нагляд показав, що окремі росіяни не в змозі, наприклад, бездоганно натягувати прокатну сталь внаслідок недостатньої фізичної сили. Точно таке ж явище спостерігається на решті робочих місць, на яких зайняті росіяни.

Якщо ми не подбаємо про поліпшення постачання в такому обсягу, щоб від людей можна було вимагати нормальної продуктивності, то залучення цих людей з усіма затратами, які впливають з цього, було даремним. Так само вони будуть вважатися за мною як продуктивні робітники, але я від них не зможу чекати ніякої продуктивності праці...»¹²⁴

Дещо кращим стосовно харчування було становище «остарбайтерів», які працювали у селі, але вони теж постійно недоїдали.

«...Мій хазяїн поганий... А хазяйка, то дуже погана. Нічого мені не дають...»¹²⁵ – повідомляла Софія Конопчук із с. Шатерників Славутського району.

«...Годує хазяїн нехорошо... Як цивільно-пленних... Мусимо і за тим робити...»¹²⁶ (3 листа Василя Середи, м. Шепетівка).

Та все ж у селі ще можна було якось вижити. Тому потрапити сюди прагнув чи не кожен «остарбайтер». Повернення назад на фабрику сприймалось «східними робітниками», в тому числі хліборобами-подолянами, як ще одна трагедія у їх житті:

«...Я з Оляною була в бауера тиждень, а тепер знов сюди забрали. Як сказали іти на фабрику, то так, як на смерть, не хотіла іти...»¹²⁷ (3 листа Параски Мельник, с. Вахнівці Староушицького району).

Рятуючись від голоду, бранці часто зверталися по допомогу до

рідних – з проханням вислати сухарів, круп, жиру, цукру тощо. Особливою пошаною користувався тютюн, що служив за своєрідну обмінну валюту. За нього можна було виміняти найнеобхідніші продукти харчування і, навіть, хліб.

«...Тут хто має тютюн, то їсть хліб...»¹²⁸ – писала батькам із робочого табору Ремшейд Франя Олійник (с. Бакота Староушицького району).

«...Якщо є можливість, висилай більше тютюну, так як моє життя залежить від нього...»¹²⁹ – благав дружину з далекого Гейнесдорфа Василь Крайчак (с. Калюс Новоушицького району).

Допомога з дому дійсно надходила, але вона не вирішувала проблеми. По-перше, вага посилки не могла перевищувати 250 грамів, по-друге, їх доставка була нерегулярною, по-третє: не кожен міг спорядити і відправити навіть таку посилку, особливо з тютюном. Тому проблему гострого дефіциту їжі «остарбайтерам» в основному доводилось вирішувати самотужки.

Щоб вижити, робітники їли навіть листя дерев. Крім того, жахливе харчування змушувало доведених до відчаю людей *красти*.

«Крали все-все, що можна з'їсти чи обміняти на їжу: картопляні лущайки, картоплю, хліб. Крали завжди – по дорозі на роботу, на роботі, по дорозі з роботи...»¹³⁰

«...Харчували нас дуже погано – два рази у день так званою «бандою», – читаємо у спогадах Д. Д. Галузинського. – Ми були дуже голодні. Коли проходили колоною мимо поля із посадженою бруквою, робітники не витримували і деякі, ризикуючи отримати по спині кілька ударів гумовим кийком охоронців, намагались вирвати хоч одну чи дві брукви, щоб тут же її спожити...»¹³¹

Кожен випадок крадіжки чи спроби на неї жорстоко карався німцями. Причому покарання завжди було неадекватним спричиненій «шкоді», надміру суворим.

«...Особливо нас потрясла доля Олександри Чоботок, моєї односельчанки, – писала мешканка с. Андрушівки Плисківського району М. М. Осовула. – Разом із подружками, вона взяла трішки брукви, що призначалася на корм худобі. Це помітили німці і заявили в поліцію. Олександрю побили до втрати свідомості. Вона розповідала, що один поліцай бив, доки не втомився, тоді взявся бити другий. Олександра занедужала і через півтора місяця померла».¹³²

Двічі арештовувався німцями за «незаконне привласнення картоплі» Іван Левчук із Старої Синяви.¹³³ За три вкрадених моркви місяць провів у тюрмі французького міста Бетюнь Михайло Кондратюк із

с. Рожени Жмеринського району.¹³⁴ За крадіжку картоплі став в'язнем концентраційного табору «Бухенвальд» вихованець Якушинецького дитячого будинку Вінницького району Станіслав Вишневський.¹³⁵ Згідно з розпорядженням керівника одного із заводів міста Лідізгайм було повішано 20 дівчат і одного хлопчика за те, що вони без дозволу взяли по жмені жита.¹³⁶

Та яким би жорстоким не було покарання – голод виявлявся сильнішим. Він підштовхував знесилених людей на дії, що принижували людську гідність, створював сприятливий фон для зловживань з боку тих, становище яких не було таким критичним.

«...Досить частими були випадки пограбування «остарбайтерами» продуктивних крамниць, пунктів громадського харчування та квартир німців. Траплялося, що робітники зі сходу жебракували, просячи у перехожих шматок хліба. Поганим продовольчим постачанням «остарбайтерів» користувалися інші іноземці. Так, французькі робітники спекулювали хлібом, продаючи його українцям та росіянам по 10 марок за фунт. За спробу купувати продукти в німецьких крамницях на «остарбайтера» чекали штраф і побиття».¹³⁷

Лише 26 січня 1945 року з'явився циркуляр Гімлера, в якому йшлося про те, щоб «зрівняти оствіців із «другою категорією» іноземних робітників (французи, бельгійці, голландці). Циркуляр гестапо погрожував начальникам таборів у випадку невиконання... рішень не тільки зміщенням із посади, але й запроторенням у концтабір (за крадіжку продуктів)...»¹³⁸ Проте, табірне начальство всіма правдами і неправдами все-таки зуміло не виконати його...

Отже, голод серед «остарбайтерів» був штучно організованим повсюдним явищем, одним із проявів нацистської людиноненавистницької політики. Він виявився чи не найважчим випробуванням для каторжан, спрямовувався на їх поступове фізичне і моральне знищення як представників «неповноцінної раси».

* * *

Іншою вкрай болючою проблемою була така ж катастрофічна нестача одягу та взуття. Про неї йдеться у більшості спогадів «остарбайтерів», їх листах із Німеччини, численних фільтраційних справах.

«...З цим вдяганням горе...»¹³⁹ – писала, зокрема, на Батьківщину подолянка Віра Ганчук.

«...На піджаку вже стільки лат, як в нашій селі хат...»¹⁴⁰ – немов би доповнювала її Ганна Буц (с. Ярославівка Меджибізького району).

Причому від даного дефіциту потерпали усі категорії «остарбайтерів», але в першу чергу – промислові робітники.

«...Дуже мені надоїла ця робота, усьо на фабриці. Навіть світа не бачу... Нема у що одягнутися... Нема блюзки, рубашка пірвалася...»¹⁴¹ (З листа з Німеччини Ліди Гарячої, с. Голосків Меджибізького району).

«...Я обірвався чисто... Чоботи вже дориваю і не знаю в чому ходити буду,»¹⁴² – повідомляв із Мюнхена Іван Пастух (с. Чернятка Джулинського району).

«...Одежі не видали ніякої, навіть фартухів не видали.»¹⁴³ (З листа з Німеччини Сяні Маципури, с. Губин Остопільського району).

...Щодо взуття і одежі, то в мене бідненько, тому що домашнє рветься, а нового не дають...»¹⁴⁴ – інформував батьків із Дюссельдорфа Іван Закренічний (с. Вовківці Шепетівського району).

«...З одягу за три роки мені видали один костюм, дві сорочки, чулки...»¹⁴⁵ (Із фільтраційної справи Г. Т. Лівіцької, с. Спичинці Плисківського району).

Проте цей мізер зовсім не вирішував проблеми, нагадував лише краплину в морі реальних потреб.

Аналогічним було становище «остарбайтерів», які працювали в сільській місцевості.

«...Що взяла з дому..., щент порвала. В стайні і біля дров – все в одному. І так налатаю і знов рветься. А чим латати? Хіба бумагою... Дід тут ходить краще, як я...»¹⁴⁶ (Із листа з нацистської каторги Фросини Коцюк, с. Волиця Йодко Красилівського району).

...Працюю я в бауера... Вдягнутись, вратись, то кров з носа ніде не дістанеш нічого... Дорогі родителі, я вас дуже і дуже прошу, вишліт мені... хоч одну спідницю і блюзку., бо домашнє дориваю і буду мабуть гола ходити...»¹⁴⁷ (З листа з Німеччини Ганни Данилович, с. Гавришівка Вінницького району).

«...Роблю я коло корів... Ходжу в таких штанах, що я не можу вам сказати...»¹⁴⁸ (З листа з Німеччини Володимира Шенелевича, м. Дунаївці).

«...Я роблю у пана... Чоботи подер і черевики. Ходжу босий...»¹⁴⁹ (З листа з Німеччини Василя Герасимюка, с. Авратин Базалійського району).

...Я робила в одного бауера год, то він мені дав одно плаття і сорочку, то коли я відходила до другого, то він і те забрав...»¹⁵⁰ (З листа німецької рабині Ганни Спеціальної, с. Нове Село Антонінського району).

«Одяг східних робітників був явно недостатнім, – свідчив уже згадуваний колишній старший лікар таборів для іноземних робітників концерну Круппа в м. Ессені В. Єгер. – Вони спали і працювали у тому ж вбранні, в якому прибули...»¹⁵¹

«Серйозною трудністю є забезпечення робочим одягом та взуттям російських робітників, – читаємо в одному з донесень поліції безпеки та СД про використання радянських цивільних робітників (донесення № 289, 4 червня 1942 р.). – Вони перебувають лише в тому, що одягнено на них, обірваному та брудному...»¹⁵²

Нерідко одяг робітників взагалі не відповідав порі року.

Як відомо, багато подолян були схоплені під час облав, засідок, каральних акцій. Вони не мали можливості навіть зібратись, насильно відправлялись в тому вбранні, що мали на собі під час арешту чи полонення. Ось чому багато хто прибув на каторгу босим, буквально в одній сорочці.

Чимало подолян їхали відпрацьовувати в Німеччину, як їм думалось, лише на півроку. А тому ті, котрі відправлялися в далеку дорогу навесні, навіть не вважали за потрібне заpastись шапкою, пальтом, чобітьми, валянками, з приводу чого пізніше гірко картали себе, небезпідставно тривожились:

«...Зима незабаром, вдягнутися і закутатися нема в шо. Виписала собі картку на одяг і завернули, сказали, що нема. Ну й тепер ходити голій... Ви знаєте, що я взяла із дому, а я їхала на 6 місяців. Вже прожила рік і 5 місяців. Так що вам звесно, що вже мені цієї одежі мало»,¹⁵³ – писала рідним із Гроссенгайна Ганна Шинкарук (с. Митківці Меджибізького району).

«...Умови життя не змінилися, но ще напевне буде гірше, бо підходить холодна зима, яка для нас буде дуже страшна. А це тому, що ми всі в літній одежі... Я тут не одна... Нас тут більше як 1000 і усі босі і голі... Туфлі вже пірвала. Синя хустка, то вона вже не синя, а аж біла, так облізла, а біленька вже пірвалась... Тут є такі, що не мають в що вратись...»¹⁵⁴ (З листа із руссентабору «Бранденбург» Паші Манкевич, с. Лажева Остропільського району).

Ще раз звернемось до свідчень доктора В. Єгера. Він констатує, що майже всі «остарбайтери» «...не мали пальт і тому вимушені в холодну та дощову погоду замість теплого одягу використовувати одіяло». ¹⁵⁵

Воно слугувало і за пальто, і за плащ. От тільки працювати в ньому було практично неможливо. Та й від холоду захищало далеко не так, як, скажімо, теплий піджак або кожух.

Проігнорувати проблему забезпечення «остарбайтерів» зимовим одягом нацистські власті все ж не змогли. Проте вирішення її покладалось не на німецькі інтендантські служби, а на рідних, насильно депортованих у рейх невільників.

У кінці 1942 року на Поділлі з'явилися численні розпорядження та оголошення подібного змісту:

«До голів і старост Іллінецької області.

Робітники, відправлені весною і літом в Німеччину, в більшості випадків не мають з собою зимового одягу...

Старости негайно повинні повідомити всім мешканцям слідує: хто з родичів хоче послати в Німеччину зимовий одяг, той зашиває все в мішок, прикріплює до нього правіску і передає цей мішок негайно старості. Староста складає список, який одяг кожний зокрема надсилає і яка придатність його.

Родичі за відправлений одяг одержують нагороду не більше 250 крб. Установлення суми, що підлягає виплаті, робить Уряд Праці...

Гєбітскомісар».¹⁵⁶

«Ваші родичі, які працюють у Рейху, є в більшості випадків незабезпечені відповідною одежею на зиму. Дається можливість вашим синам і дочкам, сестрам і братам, які працюють в Німеччині, доставити собі при вашій допомозі зимову одежу, яку вони залишили дома. Німецька влада та німецькі транспортні засоби ідуть вам великодушно назустріч. У вашому інтересі є вповні використати цю одноразову нагоду.

Поспішайте, бо зима перед порогом. Гєбітскомісар повідомить вас докладно про всі прописи, які торкаються упакування та роду одягу, а також про збірні пункти. Придержуйтеся їх докладно і поспішайте. Бо в цей спосіб ви дійсно станете в пригоді вашим родичам в Рейху».¹⁵⁷

Пересилка зимового одягу була винятком із суворого правила, адже надсилати посилки «остарбайтерам» дозволялося вагою не більше 250 грамів.

Та й далеко не весь надісланий теплий одяг дійшов до адресата. Більшість зібраних речей було переадресовано «для солдатів німецької армії, що замерзли на радянсько-німецькому фронті. Кращі ж речі осідали на руках німецьких чиновників».¹⁵⁸

Тому ті, хто із цих причин не дочекались життєво необхідної допомоги з дому, змушені були перебувати зиму в тому одязі, в якому приїхали.

«...Живем погано... У нас з нового року лежить сніг, холодно. Я почті що роздітий, на роботу ходжу в легенькім піджачку без вати. Ходить цілий кілометр...»¹⁵⁹ – повідував з ненависного рейху про своє горе Павло Драгомерецький (с. Рункошів Староушицького району).

«...Зима почалася, з 1 січня тримали тяжкі морози 17 днів... Я... ходив у ботах, бо черевики подер...»¹⁶⁰ (З листа з Німеччини Федора Гладонька, с. Вахнівці Староушицького району).

«...Я зиму перезимував в куфайці і в кашкеті. Правда, здоров'я пішло, що можна було б прожити 3-4 роки... Голова моя чогось боліє і мало залишилося волосся...»¹⁶¹ (З листа з Німеччини Миколи Золотарьова, с. Курники Волочиського району).

Як можна судити з даного документа, «випробування» негодою та холодом проходило зовсім небезслідно для тих, хто не з власної волі опинився в екстремальній ситуації.

Не бажаючи втратити через простудні захворювання значну кількість робочої сили (адже крім дефіциту одягу відчувалась така ж гостра нестача черевиків, чобіт, валянків, через що багатьом робітникам доводилося «йти босоніж на роботу навіть у зимовий час»),¹⁶² німецькі власті були змушені проявити певну турботу також про забезпечення «остарбайтерів» взуттям, хоч загалом катастрофічність становища насильно переміщених зі Сходу людей суттєво не змінилася.

Проблему знову ж таки вирішували в дусі нацистських традицій. Нещасним видавались (причому ще й не всім і зовсім небезкоштовно) так звані сабо – примітивні човгани на дерев'яній основі, що зовні нагадували черевики. За підошву у них слугувала дерев'яна колодка чи довбанка з прикріпленим до неї брезентовим або картонним каркасом, під котрий можна було просунути ступню ноги.

Вони були дуже незручними. У них «...не можна було швидко бігти: вони злітали з ніг на ходу. Швидко йти також не було ніякої можливості». ¹⁶³ Переміщуватись у них можна було лише двома способами: високо піднімати ноги і ступати ледь не вертикально, або ж «не відривати ніг від землі на зразок лижника». ¹⁶⁴ Через такі особливості дане взуття прозвали «звуковим». Як згадував колишній німецький каторжанин Ф. Черон, «коли колона в 76 чоловік йшла на роботу, то все село чуло. Наші колодки гриміли об бруківку». ¹⁶⁵ «Цокіт дерев'яних підошв попереджав місцевих мешканців про наближення раба». ¹⁶⁶

Подоляни називали такі «черевики» шугами (від слова «шугати», тобто тягнути ноги, човгати).

«...Видали нам шуги на дерев'яних підошвах...»¹⁶⁷ – повідувала,

зокрема, з Німеччини рідним у с. Волосківці Меджибізького району каторжанка Ганна Карнаух.

Крім того, взуття мало ще одну особливість. За свідченням згаданого доктора В. Єгера, «...ці черевики були влаштовані таким чином, що у їх власників боліли ноги. Багато робітників вважали за краще йти на роботу босими, аніж потерпати від болю, що спричинявся від носіння дерев'яних черевиків».¹⁶⁸

Становить інтерес і наступна фраза, що міститься в цитованому вище свідченні старшого лікаря для іноземних робітників концерну Круппа: «Крім цих дерев'яних черевик до кінця 1943 р. робітники [нічого іншого] не отримували».¹⁶⁹

Можна зробити висновок, що така скупість німецьких властей стосовно забезпечення «остарбайтерів» одягом та взуттям була зовсім не випадковою.

По-перше, у лахмітті та у дерев'яних «шугах» каторжани не мали жодних шансів на успіх при можливій втечі (такі обірванці дуже виділялись своєю зовнішністю).

По-друге, злиденність одягу та взуття, як ніщо, принижувала людину.

По-третє, існуючий катастрофічний дефіцит одягу та взуття для «остарбайтерів» не диктувався реальним економічним становищем Німеччини, а був результатом продуманої ціленаправленої дискримінаційної політики нацистської держави.

* * *

Та найбільшим лихом для «остарбайтерів» стали хвороби. Вони постійно переслідували невилічливих, були хронічним атрибутом їх безпросвітнього життя. Появі недуг зумовлював цілий ряд факторів: жахливі умови утримання бранців як за місцем проживання, так і роботи, вкрай незадовільне харчування, катастрофічна нестача одягу та взуття, перевтома, постійний психологічний стрес, антисанітарія, відсутність належної медичної допомоги. З цих причин масові епідемії спостерігались навіть у більш-менш благополучні літні періоди.

Загалом «...кількість захворювань серед східних робітників удвічі перевищувала число хворих німецьких робітників, – свідчив той же доктор В. Єгер. – Особливо поширеним був туберкульоз. У процентному відношенні серед східних робітників було в чотири рази більше випадків захворювання туберкульозом, ніж серед німців (німці – 0,5 %, східні робітники – 2 %)...

Висипний тиф також був поширений серед цих робітників. Воші,

розповсюджувачі цієї хвороби, незліченна кількість бліх, клопів та інші паразити мучили утримуваних у цих таборах. Через бруд, антисанітарію майже всі східні робітники потерпали від шкірних хвороб. Недостатність харчування призводила до серцевих хвороб, запалення нирок...»¹⁷⁰

Кількість хворих була такою великою, що в одній із інструкцій рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг навіть констатував: «При примусовому використанні на роботах з'явилося багато хворих, і десятки тисяч потрібно тепер відправляти назад на Україну».¹⁷¹

Тому так часто невільники-подоляни повідомляли рідним із нацистської каторги:

Ганна Гуцол, с. Смотрич Смотрицького району:

«...Зараз я дуже хвора, лежала два дні і мушу до роботи іти. Дуже мені тяжко, бік болить і всі плечі, голова часто болить, а в очах чорно. Дуже я малокровна, така жовта, як віск, люди мене страхаються, кажуть «Що з тобою, Ганно, робиється, що ти така нещасна?»»¹⁷²

Євдокія Бучок, с. Красноставці Орининського району:

«...По здоров'ю, то я в дуже поганім положенні, но я навіть негодна написати, яке воно... Простудилася я в бік лівий і груди, так що моє здоров'я пропало...»¹⁷³

Марія Осовула, с. Андрушівка Плисківського району:

«Від поганого харчування у нас почалися хвороби. В однієї дівчини з'явилися виразки на ногах, інша два місяці лежала в лікарні... Захворіла і я. У мене почалися сильні головні болі, кашель... Виявилось, що я захворіла на туберкульоз...»¹⁷⁴

Проте, незважаючи на явні ознаки хвороби, підприємці, бауери та інші власники рабів зі Сходу не поспішали надати нещасним медичну допомогу, продовжували експлуатувати їх.

«...Здоров'я моє очінь погане. Я больна цілий тиждень, но робити робила. Не робила, а мучилася. Болить мене в грудях і в плечах коле. Хазяйка вухом не веде, даже не дивиться, – писала, наприклад, рідним в с. Авратин Базалійського району Ганна Тереміда. – Удень я лежала, то вона ходить та буркоче. Каже: «Лягла спати», не вірить, що я больна. Хазяїнові сказала, він каже: «Ти в неділю не больна, а робити больна...»¹⁷⁵

«...Хазяїн злий, нікуди не пускає, тільки дає добрі габлі робити, а

не знає, що помру я до червня, бо доктор визнав больним і дуже, а хазяїн робить мною, як волон...»¹⁷⁶ (3 листа «остарбайтера» Андрія Волощука, с. Летава Чемеровецького району).

«...Три дні лежав в байраку, три дні лежав в лазареті і ката ман вигнав на роботу. Три дні поробив і послали мене на комісію за п'ятдесят кілометрів. Така комісія була, що взяв одного намордника, вигнали на двір. Така комісія: «Роби, рус, ти притворяєшся...»¹⁷⁷ – повідував дружині про наболіле земляк Ганни Тереміди Тимофій Григорчук із с. Колки Базалійського району.

«...Таня лежала слаба. І взяли її на комісію... Доктор признав, що вона нездорова і вже мали її одправити додому, але як вона переїхала в лагерь, то там в конторі перекрутили її списки і так Таня осталася робити...»¹⁷⁸ (3 листа з Німеччини Марії Батюшенко, с. Комарівка Славутського району).

Саме дармовою працею, а не здоров'ям невільників, були найбільше заклопотані експлуататори. Тому у випадку хвороби робітники повинні були ходити на роботу до тих пір, поки вони не отримували підтвердження табірному лікарю про непрацездатність (нерідко навіть отримавши його, не визнавались хворими спеціальними «комісіями» і примусово повертались до праці). Крім того, як відзначалося у згадуваній на початку даного підрозділу спеціальній пам'ятці про норми поведження з цивільними іноземними робітниками у Німеччині, східні робітники мали право «піти до лікаря лише у супроводі німця».¹⁷⁹ Кожного, хто ослурався, чекала неминуча кара.

«...Ви пишете, як получилось з Тодорою, – зверталась до рідних Галина Гусак (с. Ярославівка Меджибізького району). – Вона була слаба і ходила до доктора без хазяїв. То хозяйка по телефону почала, і Тодору поліцей спинив, то посадили туди, де ви знаєте».¹⁸⁰

Звичайно, відмахнутися від проблеми захворювань серед «остарбайтерів» нацистські власті теж не могли – занадто великих розмірів набуло це соціальне лихо (доля хворих східних робітників складала, як правило, від 12 до 14 відсотків).¹⁸¹ Тому-то час від часу в різних таборах нацистського рейху офіційно реєструвались епідемії, оголошувались і запроваджувались карантини, влаштовувались так звані «дезинфекції».

«...Була комісія.., – писав, зокрема, з Німеччини Степан Григорина (с. Борсуки Староушицького району). – Комендант купав у холодній воді за те, що нашли воші...»¹⁸²

(Власне, дезинфекції здійснювались як захід боротьби проти цих паразитів. Причому з помітним пропагандистським апломбом та

підтекстом расової неповноцінності слов'янських народів, адже про- водились вони під гаслом: «На території культурної Німеччини – жодного унтерменша з вошима». Тому-то позбавлених усяких прав людей купали в холодній воді, заставляли проходити через газові камери, стригли налісо, піддавали термічній та хімічній обробці їх одяг, котрий після цього декілька днів зберігав стійкий специфічний сморід, що забивав ніс і різав очі...).

Крім того, функціонували лікарні, існувала мережа спеціальних таборів (для хворих на туберкульоз, наприклад). «Були і «хайлаги» – табори-санаторії, і «ревіри» – табори для доходяг та непрацездатних».¹⁸³

Як правило, у «хайлаги» «остарбайтери» не направлялись, їх послугами користувались західні робітники, хоч це були далеко не санаторії у теперішньому розумінні даного виду медично-лікувальних закладів. Східні робітники могли потрапити до лікарні, але в основному «лікувались» у «ревірах».

Лікування ж, як стверджує у своїй праці «Жертви двох диктатур. Остарбайтери и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация» П. Полян, було «геніально простим і ефективним: лежанням».¹⁸⁴ Причому без застосування ліків, при чисто символічному харчуванні. На одужання відводилось не більше трьох днів, незалежно від захворювання.¹⁸⁵ Потім хворий вважався таким, що виздоровів.

«...В цьому лагері зразу було дуже багато народу, але багато визнали ще трохи здоровими і їх забрали по роботах...»¹⁸⁶ – писала з Берліна Домка Гудзь (с. Бичева Остропільського району).

Зрозуміло, серйозні недуги у визначений нацистами термін не відступали, тому дуже багатьом хворим доводилось проводити в лікарнях чи у спеціальних таборах не лише 3 дні, а й цілі тижні чи, навіть, місяці.

«...Признав дохтор – простужена. Вже 2 місяці не йду на роботу, лежу в лікарні... Як хто піднесе, то встану. Не сподівалась, щоб така стала... Самі подумайте, як я вдома важила 75 кіло., а тепер 45... Жалко, що такий молодий вік пропадає...»¹⁸⁷ – картала свою долю каторжанка із с. Івахнівцеь Чемеровецького району Мотря Гураль.

Потрапивши до лікувального закладу, кожен «остарбайтер» і сам намагався не затримуватися у ньому, адже крім небезпеки поглиблення хвороби, тут існувала ще й реальна загроза голодної смерті.

«...Я перебуваю в 24-у лагері больних і, напевне, тут прийдеться помирати з голоду. Лічити не лічать і дають 2 рази в сутки їсти – в 9 год кофе несолодкої, а в 3 часа – баланди півлітри... Тут хлопці вже

по 4 місяці, половина з них уже померли...»¹⁸⁸ – повідомляв з Брауншвейга Віктор Бурковський (с. Руда Горчичнянська Дунаєвецького району).

«...У таборі я провела півтора місяця. Там було близько тисячі чоловік. Тут людей буквально морили голодом. Один старик насмілювався на кухні зібрати крихти зі стола у свою кружку. Його схопили і так побили гумовими кийками, що він три дні лежав...»¹⁸⁹ – згадувала про своє перебування у таборі хворих на туберкульоз Марія Осовула (с. Андрушівка Плисківського району).

«...Я ще так дуже не був слабий, всього находився на больничному 2 дні з ногою, бо була впала сталь і гнило більше як півтора місяці, но ходив на роботу. А два дні таких було, що я не міг іти, то пішов в больницу, то мене записали на 6 днів, но я відбув 2 дні, бо давали їсти 1 раз в сутки, а на роботі 2 рази. І через те я пішов».¹⁹⁰ (3 листа з Німеччини «остарбайтера» Андрія Слободяна, с. Ярославівка Меджибізького району).

Через таке «лікування» хвороби не лише безжалісно підточували здоров'я невільників, але й досить часто супроводжувалися смертельними наслідками.

*З листів «остарбайтерів»-подолян із гітлерівської Німеччини:
Віра Коробчук, с. Малий Скнит Славутського району:*

«...Головеньська дівчина... померла в Ганновері. З дому здорова приїхала, а це захворіла на туберкульоз і пішла на той світ».¹⁹¹

Ірина Приведа, с. Вахнівці Староушицького району:

«...Сімон робив зразу на тяжких роботах і усе у ночну зміну і заболів, а харчі були дуже погані. Він заслаб на биркульоз і помало робив, а потому уже ляг і не міг ходити на роботу, а лежав... Потому трохи учуняв і пішов на роботу і як поробив 2 неділі у ночну, відразу ляг і пролежав 3 неділі і умер в табірному лазареті».¹⁹²

Леоніда Дубик, с. Буцневе Деражнянського району:

«...Повідомляю вас з своєю великою, великою печаллю і досадою і плачем ще об тім, що помер мій чоловік любий, а ваш зять... Розлучила нас сира земля навсїгда. Він дуже був больний і не переніс своїх болів... Дуже мені його жалко, що такий молодий і пішов у сиру землю...»¹⁹³

Найбільше хворі, в т. ч. подоляни, вмирили від туберкульозу. На нього, «згідно зі статистикою... припадало від 1/4 до 2/5 всіх смертних випадків. Іншою масовою причиною була загальна серцево-

судинна недостатність і виснаження, на які припадало 12–16 %, а в березні 43-го року – і всі 31,4 %. Від 6 до 12 % припадало на плеврит та запалення легенів..., від 2 до 4 % – на тиф...»¹⁹⁴

Певна статистична інформація (вибіркові дані за окремі місяці 1943, 1944 рр.) про смертність серед «остарбайтерів» та про її причини міститься в щоденнику бойових дій Економічного штабу «Ост» (див. таблицю):

Смертність серед «остарбайтерів»

(1943, 1944 рр.; вибіркові дані; чол./%)¹⁹⁵

Смертність (причини)	1943		1944				
	Березень	Травень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий
Туберкульоз	351 23,7	546 39,7	447 35,3	352 34,4	315 35,0	291 29,7	511 31,3
Загальна серцево-судинна недостатність і виснаження	465 31,4	117 12,9	152 12,0	125 13,2	142 15,7	154 15,7	269 16,5
Плеврит та запалення легенів	175 11,8	164 11,9	72 5,7	68 7,2	60 6,7	44 4,5	80 4,9
Виробничі травми	96 6,5	51 3,7	86 6,8	69 7,3	51 5,7	47 4,8	56 3,4
Шлунково-кишкові захворювання	82 5,5	57 4,1	62 4,9	51 5,4	62 6,9	65 6,6	110 6,7
Висипний та черевний тиф	37 2,5	109 7,9	34 2,7	26 2,8	26 2,9	41 4,2	60 3,7
Самогубства	26 1,8	н.д. 3,5	44 3,6	34 2,6	23 3,0	29 3,0	38 2,3
Інфаркти	21 1,4	н.д. 3,2	41 4,4	42 3,2	29 3,0	29 3,0	85 5,2
Застрелені при спробі втеч	16 1,2	н.д. 1,2	18 1,1	11 1,0	9 0,7	7 0,7	25 1,5
Інші причини	210 14,2	275 19,8	312 24,5	194 20,6	152 20,3	272 27,8	397 24,4
ВСЬОГО	1479 100	1376 100	1268 100	945 100	899 100	997 100	1631 100

У тому ж щоденнику повідомляється, що за 1943 р. офіційно за-реєстровано 14522 смертних випадки серед «остарбайтерів» (у середньому 1210 чол. за місяць).¹⁹⁶

При цьому слід мати на увазі, що 1943 р. характеризується як найбільш спокійний щодо смертності серед «остарбайтерів». Можна припустити, що аналогічні показники були значно вищими у 1942 році (через епідемії та вкрай незадовільне харчування і в 1944–1945 рр., коли до смертельних наслідків хвороб додалася ще й трагічність масованих бомбардувань населених пунктів рейху союзницькою авіацією).

Хворіти часто теж не дозволялось. Це видно хоч би з того, що потрапити до «ревіру» «...можна було не частіше разу на три місяці, і якщо трьох-чотирьох – а інколи й шести-восьми тижнів комусь все-таки не вистачало, щоб одужати, то назад у табір вже більше не брали. А оскільки смертність у ревірах вважалась небажаною, то хворих відправляли або додому [на перших порах, як відомо], або на «звалище» – наприклад, у туберкульозний табір».¹⁹⁷

Якщо непридатна для праці людина не помирала й там, її (за словами уже згадуваної Марії Осовули) «викидали із табору як непотрібну»,¹⁹⁸ або ж знищували фізично («у випадках важкого психічного розладу відомі сотні випадків застосування евтаназії – клінічного умертвління польських і радянських робітників»)¹⁹⁹

Існували навіть певні центри по ліквідації такої «безнадійно втраченої робочої сили». Один із них, наприклад, функціонував у Франкфурті (на Майні). Як згадує колишній «остарбайтер» К. І. Мосьонз із с. Орлівки Теплицького району, хворих тут систематично знищували у газових камерах і спалювали у крематорії. Причому крематорій часто працював цілодобово.²⁰⁰

Подібних центрів у Третьюму рейху було чимало...

Отже:

- через жahlivі умови, в яких доводилося жити і працювати східним робітникам, вкрай незадовільне харчування, забезпечення одягом та взуттям, значну фізичну перевтому, кричущу антисанітарію, нервово-психологічні стреси «остарбайтерів» постійно підстерігали і переслідували хвороби, що серйозно підривали здоров'я, складала реальну загрозу їх життю, особливо туберкульоз;

- оперативної, повноцінної медичної допомоги бранці зі Сходу, в тому числі подоляни, не отримували, що сприяло стрімкому поширенню небезпечних хвороб, високій смертності серед уражених недугами каторжан;

- проявами дискримінації були також експлуатація хворих «остарбайтерів» до їх повного фізичного виснаження, глум, якому вони піддавались під час процедур «визначення» їхнього захворювання та саме «лікування»;

- знесилених хворобами «остарбайтерів», котрі внаслідок недуги ставали працєнепридатними, нацисти або знищували, або ж ставили в умови, вижити в яких бранцям було практично неможливо.

* * *

Досить гостро стояла і проблема материнства, оскільки серед сотень тисяч рабинь зі Сходу було чимало молодих мам. Їхня поява у мілітаристській економіці Третього рейху зумовлювалася двома чинниками.

По-перше, здійснюючи повальну депортацію робочої сили, «вербувальники» часто переміщували в Німеччину цілі сім'ї, в тому числі з малолітніми дітьми (особливо після облав, каральних акцій, так званих «зачисток сіл від партизанів»).

«...Везуть людей... до нас, – писала брату Степану з остарбайтертабору «Меттман» Ганна Максимчук (с. Зелені Курилівці Староушицького району). – А сімейних, з дітьми такими, як твій Коля, тут у нашій таборі є уже штирнадцять...»²⁰¹

По-друге, крім депортованих, помітну кількість складала малюки «остарбайтерів», народжені в Німеччині. Якщо у початковому періоді «вербувальної кампанії» служби Заукеля виявляли поблажливість до вагітних жінок, то пізніше про їх відстрочку від «вербування» мова уже не йшла.

Окрім того, навіть за нелюдських умов, у яких опинилися східні робітники, тут створювалися нові сім'ї, члени подружжя ставали батьками. Проте жінки не могли користуватися жодним правом на захист. Закон про охорону материнства поширювався лише на робітниць, що прибули з Болгарії, Італії, Угорщини, Хорватії, Словаччини, Франції, Бельгії. На каторжанок зі Сходу, як і на полячок, він не поширювався.²⁰²

«...В 1944 р. я вийшла заміж... за українця, уродженця Волинської області, який працював у німця, і в 1944 році мене перевели до його господаря Епеля Агуста, – читаємо у фільтраційній справі Євгенії Войнаровської (с. Війтівці Хмільницького району). – Хоч я була вагітна, однак працювала на всіх важких роботах, до останнього дня. Після родів через три дні заставили мене піднятись і піти на роботу...»²⁰³

Аналогічним було ставлення до інших породіль.

Особливо в жахливому становищі опинилися їхні діти та депортовані зі Сходу малюки і підлітки. Незважаючи на поширювану в 1942 р. нацистською пропагандою чутку, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться «расово повноцінними», в дійсності вони зазнавали такої ж дискримінації, як і їхні батьки.

Зокрема, «немовлята робітниць зі Сходу мали одержувати на їжу і одяг удвічі менше, ніж німецькі діти».²⁰⁴ Так визначалося у директивних документах рейху. Насправді вони недоотримували й цього.

«Глибокоповажний фюрер! – читаємо в таємному документі, датованому 11 серпнем 1943 р., – листі головного керівника головного правління народної благодіяльності НСДАП рейхсфюреру СС і шефу німецької поліції Гімmlеру про харчування дітей іноземних робітників. – Декілька днів тому я разом із своїм керівником провінційного закладу, оберфюрером СС Лангетом, побував у госпіталі Пірн і подивився на грудних та малих дітей східних робітниць, що перебувають там...

Під час огляду я встановив, що всі грудні діти, які перебувають у будинку, потерпають від недоїдання. Як повідомив мені оберфюрер Лангет, на основі рішення земельного продовольчого відділу будинку щоденно відпускається лише 0,5 літра незбираного молока і 1,5 кусочка цукру на грудну дитину. При такому раціоні через декілька місяців грудні малюки повинні загинути...»²⁰⁵

У багатьох таборах дітей віком від 4 до 15 років розлучали з батьками. Нерідко траплялося, що діти, молодші від 14 років, працювали більше десяти годин на добу.

Не могло бути й мови про їхнє навчання. Так, наприклад, у розпорядженні управління державної поліції безпеки урядового округу Вісбаден прямо йшлося:

«Для дітей польських цивільних робітників та східних робітників правило про можливість відвідування ними німецької школи не діє; у відповідності з ним вони не можуть ходити в німецьку школу».²⁰⁶

Існували також спеціальні дитячі табори. Тут діти та підлітки повністю позбавлялися материнської ласки, страждали від голоду, їх привчали до злочинності.

Малюки віком до 4-х років залишалися з батьками, але через постійну зайнятість останніх каторжною працею належного піклування теж не відчували. Досить часто їх не було в що переодіти, чим нагодувати, де зігріти та скупати, не було навіть часу і сил приголубити теплим батьківським словом.

«...Як подивлюся.., що діти такі малесенькі страдають, то й серце розривається,»²⁰⁷ – повідувала про біль душі згадувана Ганна Максимчук.

Через незадовільні умови догляду, відсутність елементарного медичного забезпечення діти часто хворіли, серед них була високою смертність.

...Моя дочка Надя умерла. Прожила 4 місяці і умерла, 7 днів боліла... Я б тоже пішла сейчас до неї, щоб бог взяв...»²⁰⁸ – ділилась своїм непоправним горем із табору Вінкель, що в Канфенберзі, Горпина Кодима (с. Митківці Меджибізького району).

Були сім'ї, які за час перебування на нацистській каторзі похоронили по двоє дітей. Така трагедія, наприклад, спіткала сім'ю Трохимчуків (с. Вівсяники Козятинського району).²⁰⁹

Отже, відсутність охорони материнства східних робітниць, незадовільні умови догляду за дітьми, відсутність можливості їх навчання у школі цілком правомірно можна розглядати як складову частину дискримінаційної політики нацистської держави стосовно рабів, депортованих з України, з інших територій, захоплених гітлерівцями на Сході.

* * *

«Остарбайтери не мали права задовольняти свої культурні та духовні потреби. Якщо для західних робітників передбачалося влаштування у таборах спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови, інших зручностей (про що уже згадувалося), то наші співвітчизники про подібне могли лише мріяти. «...Піклування про російських та українських емігрантів заборонене»,²¹⁰ – безапеляційно проголошувалося в нацистському документі «Умови праці для іноземних робітників у Німеччині» (15 квітня 1943 р.). Тому каторжанам-східнякам категорично не дозволялося переступати поріг тієї ж бібліотеки, переглядати кінострічки, користуватись громадським транспортом. Практично не було змоги навіть знайомитись із свіжою пресою...

А між тим, як відмічалось у «Зауваженнях господарського штабу «Ост» по трудовому використанню радянських цивільних робітників у рейху» (25 червня 1942 р.), «у радянсько-російських робітників існує велика потреба в літературі і журналах. Оскільки належних російських і особливо українських книг немає, то необхідно максимально забезпечити їх газетами «Нове слово» і «Труд»..., завдяки чому виховна робота буде значно полегшена».²¹¹ Висловлювалася

навіть конкретна пропозиція: «В частині україномовних газет необхідно звернути увагу, щоб вони не друкувались на діалекті, який розуміє порівняно незначне коло читачів. Найбільш доцільним для цього є київський чи полтавський діалект».²¹²

Проте ці зауваження практично не реалізовувалися.

...Ти пишеш, чи дають нам читати газети. Не дають»,²¹³ – повідомляв батька в листі з Касселя Олександр Людь (с. Губин Остропільського району), хоч, загалом, окремі екземпляри часописів все ж зустрічалися в таборах, де перебували невільники з Поділля. В тому числі на рідній для них мові. Зокрема, в Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета «Голос» (не з метою розповсюдження правдивої інформації про становище на фронтах Другої світової війни, а для дезінформації своїх потенційних читачів, вихваляння військової могутності Німеччини, пропаганди нацистської ідеології). Видавались додатки «Українець», «За Нову Європу», «Хлібороб», «Вісті». Українською мовою друкувався також ілюстрований журнал «Дозвілля». Усі вони переслідували ту ж мету.

Самого ж дозвілля, як такого, в «остарбайтерів» не було. Існував лише невеликий проміжок часу між виснажливою роботою і сном, в який необхідно було і полатати та поштопати зношене «дрантя» (одяг), і попрати його, і підремонтувати взуття, і написати листа рідним, і щось приготувати із купленого чи вкраденого попоїсти, щоб не вмерти з голоду, і...

Досить часто цей короткий вечірній проміжок вільного часу займали табірні поліцаї, які заставляли «змучених людей, що ледве трималися на ногах, займатися стройовою муштрою, розучувати німецькі команди, котрі різали слух...»²¹⁴

«На частку вільного часу спокушались також пропагандисти..., що вмовляли записуватися в хіви, в національні батальйони, а пізніше – в РВА»²¹⁵ (Російську Визвольну Армію під командуванням генерала Власова). Слід відмітити, що їх «ужинок» серед подолян був зовсім незначним.

«У Німеччині я перебував у місті Ульм у таборі, працював на деревообробній фабриці... Були випадки, що приїжджали до нас у табір із власівської армії і займались вербуванням в армію. Пропонували нам добрі умови життя та інше, однак ніхто із табору не завербувався...»²¹⁶ (Із фільтраційної справи І. П. Винограда, с. Війтівці Липовецького району).

Невільники зі Сходу не могли провести своє «дозвілля» в громадському місці на зразок звичного для них на батьківщині клубу.

Такого просто не існувало. Тому, щоб розрадити душу, співали-плакали в своєму похмурому непривітному бараці.

«...Мамусю, яка досада! Як прийдем з роботи, посідаєм купкою, заспіваєм «Сидить Катя за решоткой», то так плачем...»²¹⁷ (3 листа з Німеччини Ганни Популяк, с. Лянцикорунь Чемеровецького району).

Іншою популярною серед подолян була «Пісня невільниці».

«Сиджу на чужині,
Дивлюся в віконце,
В тую стороньку,
Звідки сходить сонце.

Ой, вийду я рано,
Стану на порозі.
На рідну Україну
Видно три дороги.

По тих доріженьках
Поїзд проїжджає,
В мене молоді
Серце вимліває.

Сиджу на чужині
Та й думку гадаю,
Коли я вернуся
До рідного краю?

Не плач, моя мамцю.
Не плач, не журися.
Як буду щаслива,

Додому вернуся!»²¹⁸ – співалося у ній. Слова цієї пісні написали дівчата-подолянки в 1942 році, мелодію теж придумали самі. Текст пісні переправила в Україну Ганна Машталірі із с. Бублівки Чорноострівського району.

Днем відпочинку офіційно вважалася неділя, але важко працювати доводилося й тоді.

«...Мамо... Ви в неділю йдете до церкви, віддыхаєте, а я цілий день на ногах, двигаеш шпали і рейки носиш, – писав неньці з далекої Німеччини Григорій Малайдах (с. Брага Кам'янець-Подільського району). – Відколи я роблю тут до сьогоднішнього дня всього раз в неділю віддыхав...»²¹⁹

«Неділі мені тут нема, – повідувала дочка Фоки Стадника (с. Єлисаветпіль Базалійського району). – Цілий тиждень робиш, як той віл».²²⁰

За визначенням самих невільників, неділя була днем відробітку різноманітних штрафів, про які оголошувалося вранці цього довгоочікуваного дня. В результаті такий жаданий вихідний відразу ж петворювався у продовження сірих, нестерпних буднів.

Коли ж і траплявся певний проміжок часу для відпочинку, через численні адміністративні перепони каторжани теж не могли задовольнити своїх потреб.

...В неділю маєш 2-3 години вільних, то без пропуску не можна навіть з двору вийти, бо за штраф не одробиш...»²²¹ (3 листа «остарбайтерки» Марини Мазорук, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Вихідними, а також святковими днями німцями визнавалися деякі православні релігійні свята – Різдво, Паска. Від звичайної буденщини вони відрізнялися лише незначним поліпшенням раціону харчування каторжан. Проте, голодні і виснажені, бранці навіть не помічали «святковості» столу.

«...Напишу які я мала свята. Мені були свята такі, як були у 33 році, а ви знаєте, як і що я їла на Великдень. Дали нам 200 грам хліба і суп такий, як з пирогів юшка...»²²² (3 листа з Німеччини Марфи Яковчук, с. Кривчани Староушицького району).

«...Як святкували ми. Давали нам в неділю їсти на обід суп з гороху й по шість паляничок і по маленькій байдочці калача, но такі, що навіть не було що добре вкусити, і по 2 кружки якогось з яблук квасу – такий квасний, що в писк не можна взяти... То в неділю великодну так нас годували, а у... понеділок, то навіть половини того не було, що давали в неділю. В неділю не робили, вважається вихідний, а потому прийшов поїзд й ще мусив грузити вагони..., а в понеділок, то робили від рання до вечора. Вот такі наші свята були».²²³ (3 листа з нацистської каторги Миколи Беньковського, с. Драганівка Чемеровецького району).

Такі «свята» особливо ятрили душу каторжан. Адже кожен порівнював, як весело і добре було йому великодного чи різдвяного дня вдома, і як нестерпно важко тут. Гірких сліз тоді проливалось навіть більше, ніж у звичайні робочі дні.

Відомі поодинокі випадки, коли німці робили спроби (найвірогідніше, з певних пропагандистсько-популістських міркувань) дещо скрасити безпросвітню сірість буднів своїх рабів.

Зі згоди імперської служби безпеки від випадку до випадку дозволялися гастролі театральних груп із загарбаних радянських територій, котрі мали право виступати з концертами перед східними робітниками. Організовувались гастролі нацистським товариством «Сила через радість».²²⁴ Однак артистам категорично заборонялось вступати в безпосередній контакт з «остарбайтерами», виступати в громадських залах, а лише в таборах чи виробничих приміщеннях. Концерти не мали права відвідувати німецькі та іноземні робітники.²²⁵

Про такі гастролі, зокрема, йдеться у листах «остарбайтерок» Ніни Хуторної (з Касселя) та Фросини Заярнюк з (Вупперталя). У них повідомляється, що навесні 1943 року в цих містах побували і дали концерти київські бандуристи.

Ніна Хуторна, с. Коржівка Остропільського району:

«...Уже з дому не чули голосу 9 місяців і думали, що і не почуємо, але коли бог дав, почули – приїхали до нас з України київські бандуристи. Як почали співати українську пісню, то всі дівчата сльозами залилися і спом'янули свою дорогу Україну. І вони так співали і мало самі не плакали. Оце тільки за дев'ять місяців побачили своїх людей і почули свою пісню...»²²⁶

Фросина Заярнюк, с. Вахнівці Староушицького району:

«...Нас водили 19 числа [19 квітня 1943 р.] на концерт. Дуже усі плакали. Артисти, київські українці, співали, грали, як ми жили, усіх піснів українських. То ми як виходили, то і вони дуже плакали, а ми усі завивали...»²²⁷

Інших прикладів аналогічного культурного забезпечення «остарбайтерів» у документах державних архівів Вінницької та Хмельницької областей не виявлено.

Абсолютна більшість бранців, згадуючи своє перебування у нацистській Німеччині, стверджує, що ніяких культурних заходів з боку їх рабовласників не організовувалось. Не дали зітліти серцю від постійної туги лише молодість, а також віра в те, що силам зла врешті-решт прийде кінець.

Не могли «остарбайтери» і поспілкуватися з Богом, до якої б релігійної конфесії не належали. «...Відвідування церкви східним робітникам заборонене. Духовне опікунство з боку німців не дозволяється»,²²⁸ – суворо застерігалось у спеціальній пам'ятці про норми поведіння з цивільними іноземними робітниками в Німеччині.

Заборона йшла, очевидно, від безбожництва самого Гітлера, який під час застільних промов на обідах і вечерях у ставках «Вольфс-

шанце» та «Вервольф» неодноразово негативно висловлювався про релігію, зокрема, християнство, служителів культу. Так, під час обіду 13.12.1941 р. у «Вовчому лігві» («Вольфшанці») він заявив: «...Наша релігійність – це взагалі наша ганьба... Світ просто не може так довго триматися на брехні. Тільки в VII, VIII і IX століттях князі, котрі були заодно з попами, нав'язали нашим народам християнство. Раніше вони жили без цієї релігії. У мене шість дивізій СС, жоден із їх солдатів не ходить до церкви, і тим більше вони із спокійною душею ідуть на смерть... Християнство... прагне заставити повірити нас у «диво перевтілення», нічого більш безглузлого людський мозок... й вдумати не міг...»²²⁹

«Партія добре робить, не вступаючи ні в які відносини з церквою. У нас ніколи не влаштовувалися молебні у військах... Дружба з церквою може обійтись дуже дорого. Бо ж, якщо я досяг чогось, мені доведеться оголосити на весь голос: я домогся цього лише з благословіння церкви. Так я краще зроблю це без її благословіння, і мені ніхто не виставить рахунку... Я із задоволенням вишикував би усіх попів в одну шеренгу і заставив потурбуватись про те, щоб у небі не з'явилися англійські чи російські літаки. В даний час більше користі державі приносить той, хто виготовляє протитанкові гармати, аніж той, хто махає кропилом...»²³⁰ (Із застільної розмови А. Гітлера під час вечері у «Вовчому лігві» 11.11.1941 р.).

Враховуючи позицію фюрера, німецькі власті вважали, що час, який робітник потратить на молитви, доцільніше використати на роботу. Ось чому подоляни писали своїм рідним із Німеччини:

«...Ходить до церкви... заборонено».²³¹ (З листа Марини Мазорук, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Існуючу заборону було знято лише навесні 1944 року (та й то в інтересах підвищення продуктивності праці «остарбайтерів»). Для цього місцеві власті «почали залучати православних священиків із числа прибулих зі сходу разом з відступаючою німецькою армією «біженців» та «евакуйованих», оскільки інших у Німеччині вже не було. Священиків прикріплювали до певних районів, їх маршрути погоджувались із гестапо, будь-яка агітація під час богослужіння заборонялась».²³²

«...Батьку, для нас, українців, прибув сюди в Німеччину з Західної України піп, – інформувала гайсинчанка Марія Вітюк, – і от він їздить по городах і служить у церквах, куди з'їжджаються багато українців. І от учора він приїхав сюди в цей город, що за 5 км від нас, і нам

було об'явлено на 7 год. вечора всім бути там. І ми майже всі ходили туди. Були самі тільки українці, було стільки, що не сиділи, а стояли (бо тут в церквах сидять на довгих партах). Правив піп з слов'янської книжки але за німецькою модою. А як саме, то писати не буду, бо нема місця. Певчі (тільки чоловіки) тоже були, але співають так, що ніяк не можна навести. Просто на такий голос, що нам дивно. Піп молодий під 30–35 років. І взагалі ці їхні обряди нам не подобаються...»²³³

Проте дозвіл на відвідування храмів зовсім не означав повного задоволення релігійних потреб віруючих-«остарбайтерів». Богослужіння здійснювались лише при наявності православних священників, на яких відчувався гострий дефіцит. Та й саме відвідування повністю залежало від примх рабовласників, для яких найголовнішим було не проголошення молитв підлеглими, а їх беззастережна праця.

«...Духівники приступають до своєї діяльності лише після настійливої вимоги східних робітників, яку вони передають через начальника табору у відповідний заклад ДАФ, відповідальний за округ діяльності церковників... З причини дотримання трудової дисципліни і табірному режиму всяка поява духівників у таборі без особливої на те вимоги, а також будь-яка діяльність на користь проведення конфесійних заходів забороняється, – застерігалось у розпорядженні головного управління імперської служби безпеки всім управлінням поліції про конфесійне обслуговування східних робітників у рейху (березень 1944 р.). – Конфесійні заходи повинні проводитися в скромних рамках... З метою дотримання трудового розпорядку проведення спеціальних церковних служб у робочий час суворо забороняється...»²³⁴

Як бачимо, помимо матеріальних благ, «остарбайтери» були позбавлені й духовних. Вони не мали дозвілля, повноцінних вихідних, досить тривалий час не могли задовольняти свої релігійні потреби. Це теж слід розглядати як складові дискримінаційної політики Третього рейху стосовно насильно переміщеного українського населення.

* * *

«Остарбайтери» також позбавлялись нормальних умов листування, що служило єдиною формою спілкування з рідними та близькими, котрі залишились на Батьківщині.

А між тим, їхні листи містили найоб'єктивнішу інформацію про

жахливе становище, в якому опинилися каторжани в нацистському рейху.

Перші листи з Німеччини прийшли на Поділля в другій половині 1942 року, коли пропагандистські зусилля окупантів у «вербувальній» кампанії зазнали в краї цілковитого провалу і про добровільний від'їзд на роботу до рейху мова уже не велася. До цього гітлерівці, обереігаючись витоку інформації про реальне становище «остарбайтерів» у Німеччині, листування просто забороняли.

Дозвіл було дано лише в кінці червня 1942 року. Але згідно з наказом Верховного командування збройних сил Німеччини від 22.06.42 р. вся кореспонденція мала проходити цензуру в Берліні в Центрі по перевірці листування із закордоном (Auslandsbrieprüfstell).²³⁵ Причому дозволялось відправляти лише 2 листи на місяць. На листи в Німеччину, як і на листування в самій Німеччині, обмеження не встановлювалось.

Проте, очевидно, потрошити заклеєні конверти і переглядати «довгі» листи співробітникам Центру виявилось обтяжливо, а тому 20 листопада 1942 р. з'явилося розпорядження рейхсміністра пошт про запровадження з 25 листопада того ж року особливого регулювання поштового обміну східних робітників із рідними на батьківщині: з цього часу вони могли писати лише виключно на відкритих поштових листівках і теж не більше двічі на місяць. При цьому «остарбайтер» мав виділяти із своєї чисто символічної зарплати не менше 6 пфенінгів, оскільки таким був номінал поштових марок із зображенням фюрера, що друкувалися безпосередньо на листівці.

Судячи з листів подолян, на такі поштові картки відчувався дефіцит:

«...Рада б писати, та не дають. Всього дві откритки на місяць і не дістанеш... Я дістаю, як можу... Нам можна писати всього 15 строчок...»²³⁶ (Із листа Антоніни Харкової, с. Борсуки Староушицького району, 8 грудня 1942 р.).

Написані «остарбайтерами» листівки не вкидалися у поштові скриньки, а віддавалися табірній поліції, звідки вони надходили у польову цензуру, де ретельно перевірялись. Опрацьована цензорами кореспонденція завірялась відповідним знаком: на листівках, що адресувалися на Поділля, найчастіше зустрічаємо зеленого кольору римську цифру «VII», латинські букви «Av» в колі діаметром 2 см, а також від руки написане слово «Geprüft», завірене гербовою печаткою. Рядки небажаного змісту ретельно заляпувалися спеціальною чорною фарбою.

За зміст листа цензор міг притягнути його автора до адміністративної відповідальності і навіть заслати у концтабір. Так, 19-річну українську швачку Софію Задорожну засудили до тижневого ув'язнення за такі слова в листі на батьківщину: «...Одне те, що бомбить без перестанку день і ніч. Удень буває разів три-чотири тривога, вночі не спимо, а цілу ніч сидимо у підвалі. Тоді заснемо годин дві, встаємо і йдемо на фабрику. Отаке наше життя у ці бл...цькі Німеччині. Дівчата нам пишуть, що виробляють літаки, котрі бомблять нашу Батьківщину, а ми шиємо фуфайки тим людям, котрі вбивають наших дорогих батьків та кавалерів».²³⁷

Та попри усю пильність цензури, на Поділля все ж доходили вісті про дійсний стан у нацистському рабстві.

Щоб обійти цензурні перепони, сказати правду про своє безпросвітне життя, багатьом авторам листів доводилось використовувати умовні вислови, порівняння, не цілком логічно вживати епітети «добре», «легко» та інші, їм подібні.

У німецьких архівах існує навіть документ, який свідчить, що подільські «остарбайтери» спілкувались з тими, хто ще залишався вдома, при допомозі заздалегідь домовленого коду:

«Начальник поліції безпеки і СД.

Житомир. Філіал Вінниця.

Вінниця, 29 червня 1942 р.

Зміст: Про шифровані листи, що надсилаються із рейху українськими робітниками своїм родичам.

Начальнику поліції безпеки і СД в Житомирі.

У додатку передано ключ для розшифрування листів із рейху українською мовою. Ключ знайдено в результаті обшуку. Осіб, серед яких він повинен був використаний, слід шукати серед колишніх комуністів. Кореспонденти, котрі належать до цієї групи, затримуються головним чином в районі Гайсина. Введено рішучий цензурний контроль.

Фон Нордхайм, оберштурмфюрер.

(Додаток)

Написано

Слід читати

1. Привіт з Великої Німеччини
2. Добрий день, Женя
3. Живу добре
4. Живу я дуже добре

1. Читати цей лист із ключем
2. Читай тільки так
3. Добре
4. Погано

5. По можливості приходь до нас
6. Ми оточені тут великою культурою
7. Старі і малі стараються навчити нас німецькій мові
8. У нас є також жінки
9. Вільного часу в нас також багато
10. Я тут не нудьгую
11. Я також дуже добре тут розважаюсь
12. Погано тільки, що я не вмію розмовляти по-німецьки
13. Життя молоді прекрасне
14. Молодь дуже освічена
15. Населення тут набагато культурніше, ніж українське
16. Земля тут в основному обробляється машинами
17. Види на врожай добрі
18. Сільське господарство тут передове
19. Наші хлопці поїхали на курси навчатися різним професіям
20. Я купив собі дешево ручний годинник із браслетом
21. Я купив нову сорочку
22. Тут чудова погода, часом іде дощ
5. Постарайся сюди не потрапляти
6. Час від часу нас б'ють
7. Тут дуже багато роботи, важко
8. Ми від них відокремлені
9. Ніякого вільного часу
10. Нас стережуть, ми не можемо вільно ходити
11. З німецькими жінками спілкування заборонене
12. Тут абсолютно не можна знайомитись, оскільки нас охороняють
13. Настрій населення тут дуже поганий. Дуже незадоволене фашистами
14. Нас тероризують
15. У нас є зв'язок з нашими людьми і ми працюєм
16. Наші люди активно допомагають нам
17. Гестапо суворо охороняє нас, деякі арештовані
18. Молодь дезертує і переховується від війни
19. Нас готують до війни
20. Нас готують до війни з Англією
21. Нас готують воювати проти росіян
22. Часті нальоти

23. Міцно тисну твою руку

24. Цілую твої червоні губи

23. Становище на фронті

для нас дуже сприятливе

24. На фронті справи

погані, сподіватись ні на що

*Примітка: читай правий бік і не дозволяй збити себе з пантелику лівим».*²³⁸

Чимало листів, писаних різними людьми і в різних куточках Німеччини, мають однотипну інформацію. Але це зайвий раз підкреслює, що наведені факти не випадкові. Вони в цілому характеризують систему, створену нацистськими рабовласниками. Без перебільшення, кожен лист писаний кров'ю і сльозами рабів ХХ століття.

Насамперед, у листах висловлюється затаєний біль, невимовна туга за рідними, близькими, милою серцю Україною, жагуча печаль з приводу свого нещасного становища.

Незгода Настасія, с. Соболівка Теплицького району:

«Ой, щєбече соловейко в лузі на калині, спом'яніте мене, рідні, бо я на чужині... Ой, матінко-вишня, чи я у вас лишня, що ви мене сюди дали, де я не привишня? Ой, матінко моя, тепер я не твоя. Аж тоді я твоя буду, як строку добуду. Ви думаєте, мамо, що я тут не плачу. Та за вами, рідненькими, стежини не бачу...

Я із своїми дівчатами роблю на шахті. На поверхні вибираю з вугілля каміння. Роблю по 10 годин. Заким відроблю, голова закрутиться. Мамочко, їсти дають 2 рази на день та 300 гр. хліба... Та хустина, що я вдома ходила, вже дуже блаґенька... Але нам видали рушники, то ми в них ходим... Ночуем в байраках...»²³⁹

Куцюруба Ганна, с. Росоша Липовецького району (28.03.1943 р.):

«...Може ви мене і забули, бо як не є, а вже 9 місяців, як я з дому. О, боже, як же це хочеться побачитися з вами усіма, дорогенькі мої. Мамусю, мені ніколи удома не снилося, щоб я так довго не бачилася з вами, не чула слова рідної мами, татка, бабуні та сестричок своїх. Дорогенькі мої, живу я, як вам відомо, по-старому... Я як сяду за верстатом, то цілий день думки мої про вас... Мамусю рідненькі, ви мені цієї ночі так гарно приснилися. Давали мені їсти... Яка у вас погода, бо у нас весна, всі дерева розвиваються, травичка зеленіє. О, боже, щоб це у себе, на своїй любій Україні, у своєму селі, коло своїх рідних! Матусю, напишіть мені чи вам хоч скучно за мною...»²⁴⁰

Іванченко Ганна, с. Бубнівка Гайсинського району (19.10.1943 р.):

«...Пишіть. Не забувайте, бо я не маю до кого притулитись. Ні родини, ні матусі. Гірко нарабляюсь, ні спочити не дають. Ох, матусю, нащо зросла я на муку таку? Гірко заплачу. Усе згадую свою родину. Коли побачу її? Ох, боже, допоможи мені вернутись на свою рідну Україну».²⁴¹

Герцун Марія, с. Малі Крушлинці Вінницького району (27.09.1943 р.):

«...Ми всі укупі крушлинські дівчата... Усі ми то плачимо, то співаємо, а то такий жаль надходить, що дівчата умлівають. Мамочко, щоб ви почули як щовечора похорон у таборі дівчат. Нас тут 70. Кацапки і українки...»²⁴²

Про «географію» полонянок йдеться й в листі Марії Тещук із с. Сальниці Уланівського району (10.03.1943 р.):

«...Татуню... Ви запитуєте які є зо мною дівчата? Дівчат багато. З різних областей. Є з Вінницької області з Оратівського району, які вже тут по 9 місяців. А то харківські, кіровоградські, полтавські, кам'янець-подільські, кримські, краснодарські. Дівчат багато...»²⁴³

Пастух Марія, с. Чернятка Джулинського району (11.02.1943 року):

«...Сестричко, щоб ти побачила скільки тут усяких людей. І французи, і поляки, українці. Усім горе...»²⁴⁴

В ряді листів, крім «географічних відомостей», також є інформація про вікові дані жертв нацизму:

Буж Ольга, с. Михалпіль Михалпільського району (08.01.1944 року):

«...В нас новості такі. Привезли з Одеської області старих мужчин по 70 – 75 років...»²⁴⁵

Осадчук Віра, с. Ріпчинці Смотрицького району (30.09.1943 року):

«...В наш лагерь привезли 170 душ людей з України, з Могильова з дуже маленькими дітьми, і старі чоловіки і жінки, аж жалко дивитись на ті діти...»²⁴⁶

Та найбільше в листах йшлося про безправне становище, каторжну працю, голодне існування, гостру нестачу одягу та взуття.

Кирницький Іван, с. Тернівка Джулинського району:

«...Вони нас усіх зі східних областей не мають за людей, а мають за собак. Ми всі носимо значки. Такі: білий квадрат, а в ньому написано чорними літерами Ost, що означає з осточних областей, тобто рускі. А раз рускі, то собаки... Може витримаю це собаче життя...»²⁴⁷

Кипанівський Франц, с. Малі Крушлинці Вінницького району (20.03.1943 р.):

«...Я... роблю тут саме в шахті. Новостей таких не має. Тут 20 числа у нас печатували пальці...»²⁴⁸

Галушинський Михайло, м. Кам'янець-Подільський (29.04.1943 р.):

«...В кімнаті 16 чоловік з Оринина й чоловіки з Великої Мікші й Голоскова... Бараки всі обгороджені сіткою і зверху проволка. На роботу і з роботи водять поліцаї...»²⁴⁹

Олянська Ганна, с. Каскада Новоушицького району (20.09.1943 р.):

«Життя моє... чим день, то... хуже. Одежі не дають... Мені видали тепер кофту, що добре горшки витирати і це все, що заробила за год і 4 місяці... Нам навіть не дали ніякої фрукти ні крихти, щоб хоть покушати, тільки сидимо за решоткою та дивимось як люди ходять...»²⁵⁰

Мотронюк Іван, с. Куманів Сатанівського району (21.12.1942 року):

«...Живеться мені хорошо, аж дуже добре... Я, дедушка, як пороблю ще з місяць, то буде капут мені...»²⁵¹

Липник Онися, с. Борсуки Гайсинського району (26.07.1943 року):

«...Тут робота легка, і до роботи дають харчі легкі... Самі спробуйте: візьміть рано випийте одну кварту чаю та й до 12 годин, а в 12 год. суп і ввечері суп... А пообідали, то йдемо на фабрику. Та дороги не бачимо. Ідемо з обіду, а їсти хочемо, наче нічого не їли. Тату, як можна, вишліть сухарів... Жаль, що нами в Німеччині всі дири позатикали... Якнайчастіше пишійть п'єсьма, може мені не так буде скучно додому. Бо як нагадаю, що я так далеко, та ще й це місто між горами, що навіть не бачиш, де те наше рідне сонечко сходить... Спимо мало, тому що встаємо пів'ятого, а лягаємо у 10–11 вечора, бо треба всьо своє дран-

тя полатати та попати... На роботу ідемо вночі і з роботи вночі. Ото тільки бачимо світла, як ідемо в 12 год на обід. А на роботі вам ізвесно, що робити мусиш. Хоч і легка робота, але надоість за 12 годин... А як будеш оглядатися на всі боки, то на другий день і хліба не одержиш...»²⁵²

Харчук Сава, с. Севрюки Антонінського району (29.05.1943 р.):

«...Життя моє вже вам ізвесне. Наросла вже зелень, а в Німеччині її хватає, накришать так, як свиням, спарять її і такий наш обід і вечеря. А хліба мало...»²⁵³

Авузяк Мотя, с. Лоївці Староушицького району (04.07.1943 р.):

«...Життя моє дуже «хороше», слава богу бур'ян уродив, любисток, коло-рабін та шпінат. Може бачили літом, як хочеться землю в хаті посвятити коро-в'ячим гім...ком, то такі точні в нас харчі. І давали 3 рази равлики, ті, що в лісі лазять...»²⁵⁴

Ішук Віра, с. Гальчинці Базалійського району (27.05.1943 р.):

«...10 місяців живемо, по одному разові в сутки їмо, тобто завжди їсти хочемо».²⁵⁵

Кравчук Ліза, м. Калинівка (20.07.1943 р.):

«...Повідомляю я вам, що мені вже два дні на другий рік. Приїхала 18 юля, а сьогодні вже двадцятого. Пока ще жива і здорова... Робила легко... Вже на руках за рік кожну жилу бачу...»²⁵⁶

Лебідь Микола, хутір Мрачківський Липовецького району (06.10.1943 р.):

«...В той день день ми грузили цілі сосни на вагони... Тату і мамо, я ніколи не надіявся, що нам таким молодим таку роботу дадуть важку. Але зате нам дуже добре. Мамо, щоб ви мене забачили, то ви мене б не впізнали... Як будете висилати посилку, то вишліть сахар, то я хоч рано нап'юся гарячої води...»²⁵⁷

Михальчук Володимир, с. Сальник Калинівського району (13.05.1943 р.):

«...Мені живеться на отлічно на другий бік. Працюю я в ливарному заводі 10 год. Грошей отримую 30 марок, але за них нічого купити... Хоч були свята, але нам нічого доброго не дали крім баланди...»²⁵⁸

Степанець Марія, с. Стадниця Вінницького району (26.07.1943 р.):

«...Мамочко і таточко, не гнівайтесь на мене, що я так довго не писала, бо я

була 2 тижні в таборі у Штаргарті, 2 тижні у дорозі... Мені дозволяється писати 2 откритки на місяць, а ви пишть якнайбільше. І дуже прошу, щоб ви вислали сахаріну. Я роблю на фабриці... Нам тут дуже добре. Нам дають один раз їсти в сутки... Повій, вітре, на Україну, де покинула родину, повій звідси у хатину, де покинула родину...²⁵⁹

Дочка Танаса Деркача із с. Нападівки Липовецького району:

«...Дорогі мої сестрички і братіки. Бажаю вам хорошо жить і не стикатися по чужій стороні так, як я. Дорогі і рідні, сповіщаю, що я жива... Вишліть мені хоть дві голівки часнику... Мамусю, було б добре жить, щоб бруква не ридила...»²⁶⁰

Коцюбняк Ліда, с. Березівка Калинівського району (02.08.1942 р.):

«...Нехай дядько Сидір вишле посилку солодких коржиків, бо п'ю чай із сіллю...»²⁶¹

Капшук Марія, с. Бубнівка Гайсинського району (07.09.1943 р.):

«...Передаю вам свій скучний, жалкий, плачевний привіт. Я, слава богу, до котрого часу жива і здорова, а життя вам свого не жилаю... Мамо, мені Гафійка вислала пальтішко і 2 посилочки яблук, бо я, мамо, не кушала ні помідори, ні грушки, нічого з фрукти, крім брукви вареної і моркви... Мамо, мені дуже добре, елі по світу ходю. Як піду на нічну зміну, то так змучусь, так зів'яну, як розсада неполита. Удома одну ніч не доспиш, та й то нудишся, а це цілий тиждень. Як змучишся, нічого не миле. Мамо, жила я коло вас 17 років і ще хотіла б 100 жити, а тут 17 неділь – і готова на все... Нічого не миле».²⁶²

Черніченко Ганна, с. Бубнівка Гайсинського району (22.06.1943 р.):

«...Мамо, я зараз роблю на заводі. Мені добре. Є що їсти, так як було у нас у 33 році... Я роблю 12 год. Робота моя легка...»²⁶³

Вознюк Іван, с. Котюжани Мурованоктуриловецького району:

«...Я радий тому, що курити ще є, а от їсти, то так добре, як у 33-у...»²⁶⁴

Мудрий Петро, с. Івахнівці Чемеровецького району (08.06.1943 р.):

«...Роблю на тім самім заводі коло станків... Дуже пиль, аж легені заболіли. І того, мені, татусю, біда, бо то не вдома, щобим лічився, то все хуже і хуже зі мною... Ця пиль з руди жилізної...»²⁶⁵

Мельник Олексій, с. Корделівка Калинівського району (26.06.1943 р.):

«...Робота не важка. Робимо по 10 год. Отримуємо за місяць 20 марок, а заробляю 100 марок і більше, але вираховує інспектор на харчі. На харчах я тут усі гроші проїв...»²⁶⁶

Головенко Федір, с. Малі Крушлинці Вінницького району (10.06.1943 р.):

«...Все дороге. Місяць робив, получив 25 марок. Купив за 20 марок буханку хліба, і по грошак...»²⁶⁷

Сабодаш Ганна, с. Стадниця Вінницького району:

«...Я отримала гроші вже за другий місяць. 37 марок. Але за них нічого не купиш, бо все на картки... Ходжу на роботу в дерев'яшках...»²⁶⁸

Драч Ганна, с. Росоша Липовецького району (03.01.1943 р.):

«...Тут вже холодно. 29 грудня випав сніг, але нема в чому ходити. Ходим в туфлях і нічого не дають взуватися...»²⁶⁹

Ганчук Віра, с. Меджибіж Меджибізького району (10.01.1943 р.):

«...Холодно, зима. Но я пошила з одіяла 2 рубашки і вдягаю, то нічого...»²⁷⁰

У некращому становищі опинялись подоляни, які працювали у сільській місцевості.

Добровольський Василь, с. Гуків Орининського району (10.10.1943 р.):

«...Може цим листом я зроблю для себе гірше, туди мені й дорога, але, повір, негоден більше терпіти таку каторгу, таку кару. Вчора хазяїн мене побив нагайкою і сам не знаю за що. Щось він казав, а я не розумів, так він мене нагайкою, все тіло посік. З того, що він кричав, я зрозумів тільки одне слово «більшовик». І се вже не перший раз. Б'є по чому попало. І кому що скажеш? А після того він мене замкнув на ніч в холодний льох. І нині цілий день не дав нічого їсти, всьо поглядував на мене як на звіра і підганяв нагайкою, аби скоро робив... Листа передаю через знакового з Скали...»²⁷¹

Радомська Гелена, с. Вільховець Новоушицького району (15.02.1943 р.):

«...Дуже моя пані добра. Я тут роблю і сама не знаю за що, за 6 марок у

місяць, а чоботи так пірвала, щоб случайно додому, то не маю у чім, бо позав'язувала мотузками і так ходю...»²⁷²

Богачук Марія, с. Корделівка Калинівського району (10.07.1943 р.):

«...Живу я на острові Неделіц, який обмивається Балтійським морем, за 35 км від Швеції, на краю світу. Живемо в 6-х. Робим, мамочко, в полі в одного пана. Ми живем добре, так, як я ще ніколи не жила, лише десять років назад. Робим так, що рук і ніг не чуємо, а їсти – хай бог дасть. Проклинаю той час і годину, коли я родилась... Ще одна біда, мамочко, не дивлячись, що зараз жнива, тут холодно. Дощі, тумани, холодні вітри...»²⁷³

Юрець Петро, с. Кусиківці Літинського району:

«...Живу я у того ж жуліка. Раз тікав. Але як ще буду тікати, то уже не вернусь назад. Тому, що робити дуже багато, від п'яти ранку до десяти вечора, а їсти так, як котів... Хазяї дуже і дуже погані...»²⁷⁴

Та чи не найяскравіше про нелюдське ставлення бауера розповідається в листі Карпенка Анатолія з с. Бубнівки Гайсинського району (22.09.1943 р.):

«...Ви мені написали, що ви дуже тужите за нами. Я вас дуже прошу, не тужіть і не плачте, бо плач не допоможе. Як буду живий, то ще приїду додому... А от сестрички моєї не ждіть... Я отримав звістку, що вона померла 5/IX.43 в неділю... Я сказав своєму хазяїнові, що отаке діло, у мене сестра померла, випишіть мені пропуск, щоб поїхати до неї, а він каже, щоб я дав робочого на своє місце. Каже, що нема куди роз'їжджати...»²⁷⁵

Обминаючи цензуру, доходили на Поділля звістки й про *незадовільне медичне обслуговування, високий травматизм, захворюваність та смертність серед «завербованих» у Німеччину.*

Данильчук Яків, с. Борсуки Староушицького району (18.03.1943 р.):

«...Постігло нещастя, появився у мене апендицит і уже другий раз звалив з ніг. Первий раз мучив 4 дні, а зараз уже 8 днів лежу больний. Нужна операція і я прошу, щоби зробили і не хотять. Говорять, що уже старий...»²⁷⁶

Бондарчук Іван, с. Красноставці Орининського району (21.05.1943 р.):

«...Я лежав у больниці 5 неділь... Болять мене ноги від тяжкої роботи...»²⁷⁷

Цезенко Михайло, с. Фридрівці Орининського району (27.08.1943 р.):

«...Робив на роботі ще 21 травня 1943 р. Цього дня мені на ногу впало жезло. З цього числа я пролежав в госпіталі по 3 серпня ц. р. Робили операцію. З 3/VIII знаходжусь в лагері... На роботу не хожу, бо не можу робити. З госпітала бумажки не дали на руки ніякої, крім в лагері...»²⁷⁸

Коцюбняк Ліда, с. Березівка Калинівського району (26.04.1943 р.):

«...У цій откритці немає стільки букв, скільки у мене допіру упало сліз... У нас на заводі... із Житомира дівчина обпеклася і полячка обпеклася – запалюється порох...»²⁷⁹

Басоцький Василь, с. Гораївка Староушицького району (14.08.1943 р.):

«...Лишився навіки калікою, мені... поламало ліву ногу. Я робив у шахті і порода упала на мене і привалила...»²⁸⁰

Кушнірук Люся, с. Вербівка Базалійського району (20.12.1942 р.):

«...Я на лівій руці відрізала 2 пальця. Осталась калікою. Робити мушу...»²⁸¹

Осадчук Віра, с. Сирватинці Смотрицького району (27.08.1943 р.):

«...З Орининського району з села Коцюбіїв дівчині відірвало руку по лікоть в моєму цеху...»²⁸²

Ліщишин Андрій, с. Редвинці Меджибізького району (14.02.1943 р.):

«...Робота в мене небезпечна. Двом хлопцям одбило по пальцеві. Відколи я роблю, то двох вбило...»²⁸³

Коломієць Генка, с. Січинці Дунаєвецького району (18.02.1943 р.):

«...Я думала, що вже не буду жити, така була слаба. В нас було слабих 250 хлопців і 30 дівчат. Це таку вечерю дали чи обід... То доктор сказав, що були строєні...»²⁸⁴

Розповідалося в листах й про нальоти англійської та американської авіації, спустошливі бомбардування, про зміни у настроях німців.

Харевич Василь, с. Мала Клітна Базалійського району (22.08.1943 р.):

«...2/VII-ц. р. ночью через Нюрнберг проходила великої сили буря, яка все поперевертала і погромила на своєму шляху... Таких, як ми, пішло багато в цю ніч в царство небесне. І тепер з того часу часто повівають днем і ночью західні неспокійні холодні вітри і люди при їх поривах із страху в землю лізуть».²⁸⁵

Романенко Сергій, с. Стадниця Вінницького району (28.05.1943 р.):

«...Напишу які тут новості є. Наше місто трохи розкльовали англійські ворони і десь трохи далі... розкльовали якість укріплення води, то вода була розлилась на зодва кілометри, на сім метрів глибини... Деякі міста так позаливало, що все попливло...»²⁸⁶

«...Напиши, Мітя, які новості на Україні. Чи є банди, чи нема? Чи ще там не бомблять, бо тут, де ми, то ви ще не чули такого звуку ніколи, скільки прожили на білому світі. Наше місто маленьке, то його три рази бомбили. А більші міста, то горять усі. Тут коло нас є місто Ессен. Воно тягнеться на 60 км. Його збили, що стоять одні стіни».²⁸⁷

Сверίδα Олександра, с. Борсуки Староушицького району (07.08.1943 р.):

«...Хочу хоч одну нічку переночувати спокійно... а то таке наше спання... Щоночі весілля. В тім лагері, де я була перше, тільки один плац став. В тій кімнаті, де я жила 9 місяців, було 20 дівчат, лишилося тільки 8 живих і то поранені...»²⁸⁸

Данильчук Ганна, с. Борсуки Староушицького району (01.03.1943 р.):

«...Чи щебечуть у вас пташки, бо тут так щебечуть, що сплю узута і вдягнена, слухаю їх...»²⁸⁹

Солонина Стах, с. Слобідка Михалпільського району (11.05.1943 р.):

«...Був великий нальот на город... Но ми пока живі... Мене ранило в голову, не знаю, чи я видужаю...»²⁹⁰

Барткова Галина, с. Янчинці Деражнянського району (10.07.1943 р.):

«...Живу дуже погано, безвихідне положення... Фабрику розбомбило... Я була в такому огні, що не знаю, як зосталася жива і не знаю чи надовго...»²⁹¹

Бажан Іван, с. Вахнівці Староушицького району (31.12.1942 року):

«...Передай Степану, що його сестри Дукії нема на світі і Кифора Луцикового дівчини. Той город дуже бомбили і вони погинули. Розбило їх табір...»²⁹²

Бажан Ольга, с. Вахнівці Староушицького району (05.07.1943 року):

«...Татку, тут був залив, то багато погинуло людей... Тут щоночі грають музики, то всі ідуть у ліс, то ви повинні знати, що грає... Получила [листа] від Петра Григорового, то пише, що погинуло багато людей від цих музик, вісім навіть тисяч...»²⁹³

Михальчук Володимир, с. Сальник Калинівського району (25.08.1943 р.):

«...Птиці літають і день і ніч, кидають гостинці... Тут по великих городах тільки порох став, людей евакуюють...»²⁹⁴

Липник Онися, с. Борсуки Гайсинського району (26.07.1943 року):

«...Тату, ми чуємо такі чутки, що німці відступають назад, то нам, мабуть, тут прийдеться і погинути на чужині... Навіть ми самі замічаємо в німцях: такі стали люті, що навіть не можна і слова сказати чи щось запитати. Аж страшно до них підходити... Не обіжайся, що так мало написала, тому, що я дуже хочу спати, а їсти ще лучше...»²⁹⁵

Не всі витримували такі умови. Дехто втрачав розсудок, кінчав свій життєвий шлях самогубством:

Антимонюк Наталя, с. Козодавинці Староушицького району (01.09.1943 р.):

«...Тут колодіївська дівчина померла із жури...»²⁹⁶

«Васінович Федорі. Джулинка.

Люба таварішко Васінович!

З великою жалостью мушу Вам написати, що ваша люба дочка Ганна 19.2.1943 р. в шпіталі в Гіршбергу померла та й 22.2 там погребана. Вона була 2 місяці глувата, вона 16.2 під один потяг поляжилась, та й ранена була...

Іда Бін...»²⁹⁷

Багато подолян намагалися звільнитися від каторги втечею.

Васільцов Борис, с. Вища Кропивна Ситковецького району:

«...Пишу вам із Східної Пруссії з города Кенігсберга, куди нас вже 2 місяці, як приставили із Новоград-Волинська. Перший місяць я був тут сам, нікого з наших хлопців не було, бо з Петром і Семеном я ще розлучився в Новограді, як втікв додому. Я весь час думав, що вони давно вдома. Про мене вони теж

так думали. Але мені погана доля судилась: пройшовши 50 км, мене затримали і приставили назад, у штрафкомпанію, де я пробув півтора місяця, не маючи змоги сповістити про себе ні вас, ні хлопців. Потім мене і інших відправили сюди. Через місяць сюди приставили і інших хлопців, в тім числі Петра і Семена...»²⁹⁸

Чубатюк Іван, с. Славна Липовецького району (23.03.1943 р.):

«...Йван і Петька, і Юхим втекли в Польщі, а ми не могли втекти, бо сиділо 2 лобурі...»²⁹⁹

*А такі листи були особливо небажаними для окупантів:
Лапенко Ніна, с. Бубнівка Гайсинського району:*

«...Ті усі дівчата, що повтікали, дома. Скажи Колі, що нехай нікуди не йде, і ти не попадайся, бо мені тут так добре, як було у 33-у році...»³⁰⁰

Кондратюк Олександра, с. Росоша Липовецького району:

«...Я зараз більше журусь за вас, ніж за себе. Бо як погибну, то так і буде, а вас дуже шкода. Щоб моєї сестрички Малвінки не забрали у цю прокляту Германію...»³⁰¹

*Купчинська Дуся, с. Сатанів Сатанівського району
(27.07.1943 р.):*

«...Спасайте Толю, щоб не попав сюди, боже борони, бо пропаде...»³⁰²

Тимчишин Юрій, с. Буцневе Деражнянського району (19.04.1943 р.):

«...Мотя, може схотять случай тебе забрать, то ти... як можеш, так і виривайся і спасайся...»³⁰³

*Чорніта Іван, с. Кривчани Староушицького району
(29.06.1943 р.):*

«...Привіт Павлуші. Хай тримається хати і лісу...»³⁰⁴

Було б не зовсім об'єктивно стверджувати, що всім українцям у Німеччині доводилося терпіти пекельні муки, знуцання та голод, переносити принизливе ставлення господарів. Часом *траплялося, що господарі поводитися з ними гідно, забезпечуючи пристойне утримання та належні умови праці. Особливо це стосується тих німців, яким була чужа расова теорія нацизму, котрі в нестерпних умовах гітлерівського тоталітарного режиму зуміли зберегти високі людські моральні якості. Для прикладу пошлемось хоч би на такий документ:*

«У квітні 1944 р. фрау Креттен із Ессена, запідозрена в зв'язках із східними робітниками, постала перед особливим судом. В ході судового слідства встановлено, що під час денного повітряного нальоту на Ессен у кінці березня два східних робітники врятували шестирічну Ірмгард Креттен. Перші бомби впали одночасно з сигналами повітряної тривоги. Маленька Ірмгард, яка гралася на вулиці, побігла у підвал. Два східних робітники також шукали у ньому сховища.

Підвал був завалений уламками будинку, що зазнав руйнування. Лише через 11 годин східні робітники, доклавши всіх сил, пробились з-під завалу і тим самим врятували Ірмгард Креттен. У знак вдячності фрау Креттен, зі згоди чоловіка, часто запрошувала рятувальників її доньки до столу.

Суд засудив фрау Креттен до шести, а її чоловіка до чотирьох місяців тюремного ув'язнення».³⁰⁵

За даними поліції і гестапо, лише в січні-травні 1944 р. за допомоги іноземним робітникам було репресовано 6,2 тис. німецьких громадян.³⁰⁶

Тому серед листів були і такі:

О. Л., с. Блажіївка Самгородоцького району:

«Здрастуйте, дорогі, мамо і тату! Повідомляю вам, що я жива і здорова і почуваю себе теж добре, якщо не рахувати того, що закохалась. Що ви скажете мені, коли я тут одружусь?.. Живу я зовсім непогано... Якби ви були зі мною, то більше нічого й не потрібно».³⁰⁷

Мельник Параска, с. Вахнівці Староушицького району (27.09.1943 р.):

«...Сьогодні субота і я ходила з Ірисью до одного німця картоплі вибрати... Добрі ці люди, що ми у них робили. Ми лиш прийшли, то нам дали їсти і як ішли, то теж дали їсти – хліба і кофій і ще у байрак дали по два кусочки, по троє яблук і по 5 сливок...»³⁰⁸

Інколи траплялися й такі:

А. В., с. Лісова Слобідка Іллінецького району:

«...Тут живеш, а всі думки про дому, про родину та про свій край, якого забути не можна, хоч й в злобі жив. Але ще одні думки мене мучать: як то мені прийдеться повертатись додому? Так що я вам, мої рідні мамо, пишу відкрито. Якщо на Україні пройдуть якісь зміни, або ви останетесь по той бік фронту, тобто в руках большевиків, то мене не чекайте, бо як я повернусь, то так загину, як загинув мій батько. Досвідання! Цілую вас безліч раз. Може й в останнє. Не знаю...»³⁰⁹

Однак подібних листів було одиниці. Абсолютна ж більшість їх у тій чи іншій мірі розповідала про жахи нацистського рабства, була віддзеркаленням стану душі насильно вивезених на каторгу подолан. Гірку правду про страху дійсність не могли зупинити ні віддаль, ні адміністративно-територіальні кордони, ні цензура, ні інші потуги окупаційної влади.

Ось чому в таємних донесеннях була тривога окупантів з приводу того, що населення було вражене методами «вербування», умовами транспортування та праці в Німеччині, що в листах, які приходили з рейху, йшлося про роз'єднання сімей, про біди, про страх ніколи не побачити сім'ю і Україну, про тяжкі умови життя і праці в Німеччині,³¹⁰ про те, що їх погано годують і вони носять клеймо «Ост», що робить з них людей другого сорту і це дає козир для більшовицької пропаганди, що їм дуже мало платять, їх постійно б'ють і принижують, що багато з цих робітників писали рідним на Україну таке: «Радянська пропаганда має рацію. З нами поводяться, як із рабами. Моліться за перемогу червоних».³¹¹

Ось чому в спеціальній інструкції рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга від 14 грудня 1942 р. наголошувалося, що «вигнання робочої сили пробуджує почуття страху бути висланим і підданим абсолютній сваволі, ...може захитати довір'я до справедливості німецького режиму і відкрити двері для впливу більшовицької пропаганди... Слід... встановити, щоб якась кількість українців і українок перебувала в хороших умовах в домашньому господарстві і на заводах у німців і вони посилали додому листи з подякою...»³¹²

Але замість подяк бранці у своїх листах настійливо рекомендували «не потрапляти в лапи фашистів...»

Отже, листування, котре служило єдиною формою хоч якогось зв'язку «остарбайтерів» із близькими та рідними, обмежувалося нацистами до мінімуму. В той же час листи з неволі, незважаючи на всі старання гітлерівської цензури, були:

- потужним джерелом правди про дійсне становище, в якому опинилися бранці (і не лише подільські) в Німеччині;
- суттєво підірвали пропагандистські зусилля по здійсненню «вербувальної» кампанії;
- сприяли недовірі до окупаційного режиму, розчистили ґрунт для ефективного впливу на поневолене населення радянсько-більшовицької пропаганди;

- своєю правдивістю вберегли тисячі потенційних жертв від каторжної праці в Німеччині;
  - сприяли розгортанню підпільно-партизанської боротьби на окупованому ворогом Поділлі;
  - відображали дійсний стан душі та помисли рабів ХХ століття.
- Крім того, листи «остарбайтерів» із нацистської каторги – це неспростовні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців, у роки Другої світової війни.

* * *

Щоб створити враження, що німці все-таки піклуються про соціальні потреби працюючих у рейху українців, нацистське керівництво запровадило для них *відпустки*. Проте, цей захід, на який так сподівалися сотні тисяч «остарбайтерів», був більше порожнім звуком, аніж реальністю, неприхованим знущенням над вимученими каторжною працею і хворобами людьми.

«...Я мала їхати 1/IV-43 р. додому в отпуск. Вже злагодилася... Коли мені сказали, що я не поїду, бо кажуть, що зайняті поїзда, і то наче ножа в серце всадили, відразу почало мене серце боліти»,³¹³ – виливала свій біль і гіркоту розчарування в листі додому Ганна Гуцол (с. Смотрич Смотрицького району).

«...Все ждала транспорту, але транспорту того і не чуť...»³¹⁴ (Із листа з Німеччини Домки Гузь, с. Бичева Остропільського району).

Не щастило провідати рідну домівку навіть тим, хто уже опинився в поїзді.

«...У вересні місяці 1943 р. мене привезли в місто Альтерхен і віддали хазяїну робітницею, де я пропрацювала до грудня місяця 1943 р., а потім по хворобі мене відправили додому, але в дорозі мене затримало гестапо, документи мої порвали і мене відправили в місто Берген на легку роботу, де я пропрацювала до травня місяця 1945 року, де була звільнена РСЧА».³¹⁵ (Із фільтраційної справи Ганни Душенківської, с. Левківка Погребищенського району).

Зрозуміло, відпустка надавалася лише «остарбайтерам», які з точки зору їх господарів найбільше заслужили на такий привілей – своєю працею, поведінкою, слухняністю. Тому вона більше була інструментом приборкання непокірності, прищеплення слухняності, стимулювання до праці понад силу, аніж справедливим соціальним благом. Але ті, котрим, врешті-решт, посміхнулося щастя (побувати у відпустці

хотілося всім без винятку), додому не їхали, а вимушено проводили її в спеціальних таборах, створених тут же.³¹⁶

Це регламентувалося постановою Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля «Про втілення в життя і доповнення постанови про умови праці східних робітників» (26 березня 1944 р.). У документі, зокрема, йшлося:

«...Східні робітники отримують відпустку після відробітку 12 місяців та території Німеччини і в генерал-губернаторстві протягом наступних 12 місяців. До 1 січня 1943 року час роботи не враховується.

[...]

...Якщо відпустка не пов'язана з сімейною поїздкою, то вона може бути проведена у спеціально обладнаних для східних робітників таборах. Це особливо стосується східних робітників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві і в домашньому господарстві...»³¹⁷

Стосувалося це й тих, хто трудився на підприємствах:

«Оскільки східні робітники розміщуються і харчуються у таборі, то в таборі можуть проводити і відпустку...»³¹⁸

В такому випадку відпадала необхідність загроможувати і так переповнений потребами війни залізничний транспорт, виділяти кошти на дорогу, потерпати від усвідомлення того, що каторжанин добровільно назад не повернеться, організувати його поїздки до місця роботи (не виключено, що знову із застосуванням сили). Раб був поруч. Під рукою...

У тому ж 1944 р. нацисти почали говорити уже не про тривалі, а короткочасні відпустки на батьківщину. Слід відмітити, що певний час вони надавались більш благонадійним уродженцям Західної України. Проте досить часто назад не поверталися і вони.³¹⁹

«...За отпуск я просила, но не хотят пустить, – писала та ж Ганна Гуцол. – В нас уже з Западної так пішли додому 4 дівчини, а ті, що поїхали в отпуск, то не приїхали і того нас не хотят пускати...»³²⁰

Фактично невдовзі абсолютній більшості «остарбайтерів» про відпустки довелося забути взагалі, не кажучи уже про організоване повернення на Батьківщину.

Більш відвертими були нацисти з населенням окупованих територій. Так, ще 21 листопада 1943 р. з'явилось повідомлення дунанєвецького гебітскомісара про те, що населенню нема чого розраховувати на повернення відправлених на роботу в Німеччину. «Згідно розпорядження пана рейхскомісара України, – говорилося в ньому, –

в сучасний момент неможливо розраховувати на поворот додому робітників, направлених в Німеччину на працю. Вони можуть повернутися додому лише в тому разі, коли їх замінить будь-хто з членів сім'ї.

Звертається по цьому питанню до відділу праці безцільно.

Гебітскомісар Еггерс».³²¹

Якби «остарбайтери» мали можливість ознайомитись із постановою Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля «Про втілення в життя і доповнення постанови про умови праці східних робітників» від 26 березня 1944 р., то вони довідалися б, що:

«...1. Тривалість трудових відносин східних робітників у рейху складає два роки. Цей строк нараховується із дня прибуття на перше німецьке підприємство чи домашнє господарство, однак не раніше 1 серпня 1942 року. Зворотнє транспортування східних робітників здійснюється після закінчення трудових відносин з урахуванням трудових обставин, інтересів, впорядкування транспортного сполучення і військового стану.

2. Трудові відносини східних робітників можуть бути продовжені ще на один рік, якщо цього вимагає необхідність роботи під час війни...»³²²

Як образно писала в листі з Німеччини Євгенія Рибко (с. Мончинці Красилівського району), «сюди ворота широкі, а назад, то вузьенькі...»³²³

Отже, запроваджені у рейху відпустки «остарбайтерів» насправді були фікцією – мало хто із невільників справді міг побувати на батьківщині. За задумом нацистів, вони мали лише стимулювати рабів до праці та покірності, аніж виконувати пряму соціальну роль. Відмова під будь-яким приводом у наданні відпустки, як і підміна реальної поїздки додому, дуже боляче ранили серця каторжан, перекреслювали їх найзаповітніші сподівання, були витонченим засобом знущання над беззахисними людьми.

* * *

Особливе місце в житті рейху займали *концентраційні табори* (через них пройшли чимало насильно депортованих подолян). Створені в Німеччині в момент захоплення влади нацистами для забезпечення своєї безпеки, вони невдовзі перетворились у місця організованого систематичного вбивства. Проте війна внесла корективи у їх завдання.

По-перше, концтабори стали невичерпним *джерелом робочої сили для економіки рейху*. З появою у них значної кількості невольників на порядок денний була висунута ідея «знищення працею», тобто використання в'язнів як робочої сили до їх повного фізичного виснаження.

«...Це використання повинне бути вичерпним у повному розумінні цього слова, – наголошувалося в наказі від 30 квітня 1942 р. начальника головного господарського управління СС Поля начальникам робочих груп і комендантам концентраційних таборів про максимальне використання робочої сили в'язнів. – ...Робочий час не підлягає ніяким обмеженням. Його тривалість залежить від виробничої структури табору та характеру виконуваної роботи і визначається лише комендантом табору...»³²⁴

Концтабори перебували у віданні служби СС, а тому вона була найкрупнішим власником робочої сили. Зокрема, організацією праці в'язнів займалось Головне адміністративно-господарське управління СС. Саме це управління здійснювало крупні фінансові операції з Рейхсбанком В. Функа.

Наявність значної кількості робочих рук призвело до створення власної промисловості таборів.

Використовувалася безкоштовна праця в'язнів також концернами «ІГ Фарбеніндустрі АГ», «Герман Герінг», «Крупп», «Гуго Шнайдер АГ» («Хасач»), «Барабаг» («Браунколе-бензин АГ»), різноманітними фірмами авіаційної промисловості. Причому робоча сила з концтаборів не просто направлялась за вимогою, за замовленням, вона продавалась. Була встановлена спеціальна такса: спочатку 5, а потім 6 марок у день за кваліфікованого робітника. Належна за в'язнів плата перераховувалась підприємствами адміністративному бюро інспекції концтаборів, а звітди – в імперську державну казну. Частина цих надходжень йшла на потреби концтаборів.

«В 1943–1944 роках у промисловості Німеччини одночасно працювали близько 500 тис. в'язнів. Щомісячний прибуток від них складав 50 млн. рейхсмарок. Так, «ІГ Фарбеніндустрі АГ» був наданий пріоритет у використанні в'язнів концтаборів. В'язні «Освенціма» працювали на будівництві заводу по виробництву буни. На експериментальних установках по переробці горючих сланців у Шемберзі (Вютемберг) працювало 10 тис. ув'язнених із табору «Дахау». Стільки ж невольників працювало в концерні «Гуго Шнайдер» («Хасач»). Поблизу концтаборів будувались підземні заводи для Хейнкеля і Мессершміта. В «Освенцімі» працював крупнівський завод вибухових пристроїв.

Використовували працю в'язнів концтаборів заводи «Маузер», ряд будівельних фірм...»³²⁵

Розпоряджаючись тисячними масами в'язнів, нацистські чиновники зі служби СС скрупульозно стежили, щоб зиск від праці невільників був максимальним. Зокрема, вони виходили з таких розрахунків: «денний заробіток в'язня на підприємстві – 6 марок за день, мінус 0,6 марки на його харчування і 0,1 марки на амортизацію одягу. Чистий прибуток складав 5,3 марки. За дев'ять місяців (саме стільки найбільше в'язень був здатний працювати) – 1431 марка. До того ж, після смерті в'язня нічого не пропадало – все йшло в діло. Одяг мертвих і сабо (дерев'яне взуття) переходили ще живим, подрібнені кістки і попіл ставали добривами, золоті коронки (дві тонни на рік) передавались до Рейхсбанку... Тільки праця радянських військовополонених дала скарбниці гітлерівської Німеччини більш ніж 500 млн. марок (у цінах воєнного часу)».³²⁶

По-друге, концтабори виконували свою пряму функцію – *покарання, знищення сотень тисяч людей.*

Умови життя в них були винятково нестерпними, жахливими. Для ілюстрації зішлемось на розповідь мешканки с. Залісців Дунаєвецького району П. С. Дзюбій про знущання гітлерівців над в'язнями табору Кенігсгут та лист з Німеччини Василя Добровольського із с. Гукова Орининського району:

«...Їх зігнали у табір понад 10 тисяч чоловік... Висока дротяна огорожа відокремила їх від зовнішнього світу... Їх пригнали сюди звідусіль, начепили на груди знаки «Ост»..., дали в руки кирку або лопату і коротко сказали: «арбайт». 16 годин на добу змушували носити залізо, каміння, і коли хтось падав від знемоги, його били. А якщо людина захворювала – знову били і позбавляли останнього – голодного пайка: 250 грамів хліба із суміші каштанового борошна і дерев'яної тирси та літра бурякової «баланди».

Люди ходили, як тіні – страшенні, худі. Допікав голод, мучили морози...»³²⁷

«Пишу цього листа з тяжкої неволі з Германії... Я нахожусь в лагері. Нас тут б'ють резиновою нагайкою поліцаї. Огорожено колючою проводкою і пущено по проводці електричний ток. Німці нас обзивають, що ми свині і різними словами, що нам капут. Нахожусь в лагері в м. Бреслау. Дають нам по 100 грам хліба деревесного на сутки з піском і брукву. Стаємо в очерідь... Я тримаю миску, щоб дістати черпак супу з брукви, стоять поліцаї і б'ють по руках. Якщо не втримав миски, то б'ють, де попало, по голові...

Людей катують, спляють в електричних печах... Я прошу бога, щоб наші радянські війська освободили нас від тяжкої неволі, де люди гинуть, як солома, від фашистських катів...»³²⁸

Потрапити до концтабору було зовсім неважко. Найчастіше туди відправляли за самостійне залишення робочого місця, втечу та переховування під фальшивим прізвищем.

Так, подолянин Я. В. Семенишин, якого направили на вугільну шахту неподалік від Катовіц, пропрацював на ній лише один день. Наступного дня він утік. У м. Бойтині його спіймала поліція. Там 3 дні просидів у тюрмі. Звідти доставлений у концтабір «Аушвіц». Потім йому довелось відмучитись ще у двох концтаборах – «Бухенвальді» та «Дорі». Визволений з неволі військами союзників.³²⁹ (Фільтраційна справа Я. В. Семенишина, с. Зятківці Гайсинського району).

За вчинений саботаж на «довічний строк» був доставлений у концтабір «Освенцім» уродженець Іллінець В. М. Вус. Однак, провівши там у нелюдських умовах майже рік, переведений у концтабір у Нойгамі, звідки в 1945 р. направлений у табір смерті 10 «Б». Та і тут не судилося загинути – був визволений англійськими військами...

Потрапити у концтабір можна було й взагалі через несуттєву «провину». Як свідчить Г. Т. Казмірчук із с. Яструбинець Дашівського району, яка відбувала каторгу на військовому заводі в Гамбурзі, «умови тут існували жорстокі. За найменше порушення робітників били і відправляли у концтабір. Наприклад, у нас працювала С. Шевчук. Трудячись з 3-х годин ночі до 7-и вечора, вона весь цей час була дуже голодна. Одного разу дівчина не витримала і взяла кусочок хліба, що лежав у столі в конторі німця. За це її побили до неприємності й відправили у концентраційний табір».³³⁰ (Фільтраційна справа Г. Т. Казмірчук, с. Яструбинці Дашівського району).

Існували також *чимало інших видів покарань*. Досить красномовно повідується про них, зокрема, в службовій поліцейській інструкції по охороні таборів, де утримувалися «східні робітники»:

«...б. а) До найменшого прояву непослушності та недисциплінованості ставитись жорстоко і при опорі безпощадно застосовувати зброю.

б) У росіян, що намагаються втекти, потрібно стріляти з твердим наміром вцілити в утікача. Охороні необхідно постійно пам'ятати про свою відповідальність за спостереження над ув'язненими.

7. Покарання:

а) У таборі і на виробничому майданчику повинні підтримуватись суворий порядок і дисципліна. Робітники зобов'язані виконувати накази охорони, а

коли вони перебувають у таборі, то табірному персоналу. Робітник, який відмовляється підкорятись наказам і виконувати роботу, буде покараний.

Дозволені такі види покарань:

- 1) додаткова робота після кінця зміни,
- 2) направлення на штрафну роботу,
- 3) позбавлення гарячої їжі на три дні,
- 4) тюремне ув'язнення на три дні.

б) Робітники, що нехтують обов'язками чи просто працюють повільно, повинні направлятись на штрафні роботи. Вони будуть позбавлені всіх прав. З ними потрібно поводитись особливо суворо. Вибір типу штрафної роботи залишається за заводською адміністрацією.

в) Тюремне ув'язнення передбачає: карцер, заборону працювати, виходити на свіже повітря, позбавлення ліжка і замість звичного харчування – хліб та воду...»³³¹

Цілий перелік покарань мали так звані заводські інструкції. Так, на заводі боєприпасів біля с. Логано невихід на роботу навіть через незадовільний фізичний стан вважався прогулом, що в умовах військового часу розцінювалось як саботаж. За це той, хто «провинився», першого разу отримував 25 різок, на другий раз – його відсилали в тюрму, звідки майже ніхто не повертався. За найменше порушення встановлених правил адміністрація підприємств часто передавала винних в руки гестапо. Тут їх били різками, виривали нігті, саджали у підвали, які заливались крижаною водою, і люди протягом багатьох годин простоювали у ній (нерідко занурені по груди, а то й по горло).³³²

Тих же, кого після тортур відправляли назад у табір, досить часто гітлерівці намагалися примусити до злочину, тобто *схилити на бік зради*, доносити на своїх:

«...Після кривавого допиту в тюрмі мене посадили в одиночну камеру, де я просидів більше двох діб. Потім знову викликали на допит, але цього разу не били. «Простивши» провину, гестапівець дав завдання, щоб я серед росіян і українців виявляв на фабриці хто комуністи, комсомольці, хто проводить агітацію проти німецької влади, хто готується до втечі, і всі ці факти... передавати шефу табору через перекладача в усній формі...»³³³ (Із фільтраційної справи Г. Д. Кіленчука, с. Яструбинці Дашівського району).

Як правило, пообіцявши катам «співробітництво», абсолютна більшість покараних сексотством не займалася, а тому нацистам доводилось вдаватись до інших підлих прийомів:

«Був у нас перекладач..., який систематично крутився серед наших людей, прислухався до їхніх розмов, вивідував їхню думку, а потім усе почуте доносив господарям. За це багато наших людей повісили. Вішали вночі, а вдень гонили нас дивитись...»³³⁴ (Фільтраційна справа Т. Г. Кудіної, с. Завалля Дашівського району).

Досить поширеним видом покарання були штрафи, арешти на вихідні дні. А «у таборі поблизу Катовіце стріляли в кожного робітника, який наближався до огорожі... Спійманих утікачів, як звичайно, кидали в домни».³³⁵ Тобто спалювали живцем...

За визначенням обвинувача від США Роберта Джексона на Нюрнберзькому процесі, «Німеччина стала величезною катівнею. Волання її жертв чув увесь світ, вони примушували здригатися всі цивілізовані держави...»³³⁶

Як бачимо, своєрідною вершиною презирства до людської гідності, пограбування бранців зі Сходу, в тому числі «остарбайтерів», які за різні «провини» карались німецькими рабовласниками, були концентраційні табори. Тут з людини витискалось максимально усе, чого можна було домогтись у процесі знищення працею. У той же час жажливі злочини, що творилися у концтаборах, – це чи не найяскравіший вияв людиноненависницької сутності нацизму, реальної політики гітлерівського рейху.

Отже, і у військовій промисловості Німеччини, і в її сільськогосподарському виробництві, і як домашня прислуга «остарбайтери» розглядались нацистами як дармова робоча сила. Вони постійно піддавались нещадній експлуатації та пограбуванню. Їхня праця була каторжною, рабською, виснажливою до смерті, а плата за неї – чисто символічною, що зовсім не могла задовольнити бодай мінімальні потреби каторжан. Трудова участь в економіці Німеччини насильно депортованих невільників не захищалась ніякими законами, визначалась як обов'язкова і найголовніша умова їх перебування на території рейху. В разі втрати працездатності внаслідок каліцтва чи хвороби нещасні або ж знищувались фізично, або ж відправлялися додому як відпрацьований матеріал, або ж віддавалися на поталу долі.

Нещадною, по-єзуїтськи вишуканою була дискримінація «східних робітників». За своїм соціальним статусом вони прирівнювалися до військовополонених, вважалися індивідуумами нижчої раси. Ставлення

до них було підкреслено зневажливим, жорстоким. Вони надміру потерпали від постійного штучно організованого голоду, відсутності одягу та взуття, холоду, вкрай незадовільних умов життя. Серед інших форм дискримінації – обов'язкове носіння принизливого клейма «Ost», відсутність охорони здоров'я та медичної допомоги, права на захист материнства і дитинства, цілковите позбавлення особистої свободи пересування, можливостей задовольняти культурні та духовні потреби, жорстокі покарання за найменшу провину тощо.

Виходячи з аналізу фактажу, вміщеного в третьому розділі, найсуттєвішими бачаться такі аспекти:

- зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи рабовласництва. Єдина відмінність полягала в тому, що в дофеодальний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у гітлерівській же Німеччині коло рабовласників розширилось. Ними виступали як окремі фізичні особи, так і концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними власниками, споживачами робочої сили;

- «остарбайтери» (як і військовополонені) складали досить значний контингент робочої сили і стали важливими чинниками у створеній нацистами системі примусової праці;

- масове використання праці «остарбайтерів» на примусових роботах в Німеччині під час Другої світової війни диктувалося зростаючими потребами нацистської військової економіки;

- «східні робітники» розглядалися претендентами на світове панування як дармова робоча сила, засіб заповнення робочих місць мобілізованих на фронт німецьких робітників та селян, завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності використовувались у Німеччині в основному недоцільно і нерационально, їх масова присутність в економіці рейху була одним із факторів її регресу;

- у військовій промисловості Німеччини, в сільськогосподарському виробництві, як домашня прислуга «остарбайтери» розглядалися нацистами не більш як робоча худоба. Вони постійно піддавались нещадній експлуатації, тотальному пограбуванню;

- «східні робітники» за своїм соціальним статусом прирівнювались до військовополонених, піддавались вишуканій дис-

кримінації, основними проявами якої були цілковите безправ'я, повне нехтування людською гідністю, фізичні знущання над невольниками;

- безперервне катування працею та нещадна дискримінація «остарбайтерів», що спостерігались на всій території Третього рейху, переслідували мету не лише максимального визиску і приниження гідності поневолених рабів, а й їх планомірне знищення самою працею, комплексом репресивних заходів, штучно створеними нелюдськими умовами, в яких доводилося існувати невольникам із окупованих східних територій, були тяжким злочином гітлерівців проти слов'ян, інших народів Європи, конкретним проявом на практиці людиноненависницької політики нацизму.

¹Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 8-и т. – Т. 4. – С. 524.

²Безсмертя... – С. 218.

³International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militargerichtskof. – 381. – USSR.

⁴Преступные цели – преступные средства. – С. 194 – 195.

⁵Нюрнбергский процесс. – Т. III. – М., 1966. – С. 717.

⁶За счастье Родины (газета 38-ї армії). – 1944. – 30 березня; ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.

⁷Weischer H. O. Russenlager. Russische Kriegsgefangene in Hessen (Hamm) 1942 – 1945. / Vorwort von L. Kopelew. – Essen: Klartext Verlag, 1992. – S. 190.

⁸Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 56.

⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4453, арк. 3 зв.

¹⁰Україна сниться... – С. 73.

¹¹**Німецький Трудовий Фронт** (нім., Deutsche Arbeitsfront, DAF) – організація гітлерівської націонал-соціалістичної партії, створена замість ліквідованих профспілок, покликана регулювати взаємовідносини праці і капіталу, підтримувати «соціальний мир» в німецькій нації, мобілізувати її для досягнення мети нацистського керівництва Німеччини. ДАФ охоплював усіх німецьких робітників. Членами його могли бути також й іноземні робітники. Керівник – Роберт Лей, після війни арештований і незадовго до початку Нюрнберзького процесу, 25 жовтня 1945 року, покінчив у тюрмі життя самогубством.

¹²ДАРФ, Ф. 9401, оп. 1, спр. 2208.

¹³Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 52.

¹⁴ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 95.

¹⁵Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 14.

- ¹⁶ДАВО, Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45.
- ¹⁷Роговий О. Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – С. 11.
- ¹⁸Там само; – С. 12.
- ¹⁹Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 29; з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29 – 30.
- ²⁰ДАВО, Ф. Р – 4370, оп. 1, спр. 1, од. збер. № 163.
- ²¹Україна сниться... – С. 20.
- ²²Там само; – С. 92.
- ²³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 4.
- ²⁴Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 29 – 30; з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
- ²⁵Там само; – С. 34.
- ²⁶Загорулько М., Юденков К. Крах плану «Ольденбург»... – С. 343.
- ²⁷Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 31.
- ²⁸Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 137.
- ²⁹Україна сниться... – С. 35.
- ³⁰Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 137.
- ³¹Україна сниться... – С. 117.
- ³²Там само; – С. 70.
- ³³Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 137.
- ³⁴Там само.
- ³⁵Україна сниться... – С. 35.
- ³⁶Там само; – С. 57.
- ³⁷ДАВО, Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 479.
- ³⁸Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 342.
- ³⁹Retlinger G. The House Build on Sand. – London, 1960. – P. 271.
- ⁴⁰ДАХО, Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.
- ⁴¹Україна сниться; – С. 130.
- ⁴²Там само; – С. 101.
- ⁴³Там само; – С. 62.
- ⁴⁴Там само; – С. 113.
- ⁴⁵Там само; – С. 120.
- ⁴⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 67439, арк. 2.
- ⁴⁷ДАВО, Ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.
- ⁴⁸Bundesarchiv, Koblenz, РВ 19 / 2148, f. 224.
- ⁴⁹Національний архів Республіки Білорусь (далі: НАРБ), Ф. 379, оп. 1, спр. 25, арк. 2.

- ⁵⁰Україна сниться... – С. 65 – 66.
- ⁵¹Там само; – С. 62.
- ⁵²ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 7.
- ⁵³ДАХО, Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20.
- ⁵⁴ДАВО, Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 480.
- ⁵⁵ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 12, арк. 11.
- ⁵⁶Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)... – С. 84.
- ⁵⁷Першина Т. Фашистський геноцид на Україні. – С. 98.
- ⁵⁸Полян П. Жертви двух диктатур... – С. 54.
- ⁵⁹Там само; – С. 173: 3 посиланням на лист шефа гестапо Мюллера «Про участь партії у спостереженні за іноземною робочою силою» від 05.09.1942. – Центр зберігання історико-документальних колекцій, Москва (далі: ЦЗІДК), ф. 1232, оп. 1, спр. 191.
- ⁶⁰Там само; – С. 174.
- ⁶¹Україна сниться... – С. 19.
- ⁶²ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1911.
- ⁶³ДАВО, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 127.
- ⁶⁴Україна сниться... – С. 55.
- ⁶⁵Там само; – С. 129.
- ⁶⁶Там само; – С. 14.
- ⁶⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5518, арк. 3.
- ⁶⁸Україна сниться... – С. 29.
- ⁶⁹Там само; – С. 40.
- ⁷⁰Там само; – С. 34 – 35.
- ⁷¹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1886.
- ⁷²Україна сниться... – С. 15.
- ⁷³Там само; – С. 10 – 11.
- ⁷⁴Роговий О. Соб у вогні. – С. 16.
- ⁷⁵ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ⁷⁶Полян П. Жертви двух диктатур... – С. 95.
- ⁷⁷Bundesarchiv, Koblenz, РВ 19 / 2148, f. 166.
- ⁷⁸Україна сниться... – С. 13.
- ⁷⁹Там само; – С. 35 – 36.
- ⁸⁰Там само; – С. 110.
- ⁸¹Полян П. Жертви двух диктатур... – С. 154.
- ⁸²ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 38 – 39.
- ⁸³Полян П. Жертви двух диктатур... – С. 29.
- ⁸⁴Великая Отечественная война 1941–1945 / Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 816.
- ⁸⁵Там само; – С. 815.

- ⁸⁶Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 31.
- ⁸⁷ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 40.
- ⁸⁸Homze Ed. L. Foreign Labor in Nazi Germany. – P. 259 – 261.
- ⁸⁹Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 154.
- ⁹⁰ДАВО, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 89.
- ⁹¹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58782, арк. 1 – 5.
- ⁹²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 7125, арк. 1 – 3.
- ⁹³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1199, арк. 1 – 6.
- ⁹⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1 – 4.
- ⁹⁵Україна сниться... – С. 104.
- ⁹⁶Bundesarchiv, Koblenz, РВ 19 / 2148, f. 291 – 292.
- ⁹⁷Bundesarchiv, Koblenz, Р 58 / 158, f. 208.
- ⁹⁸НАРБ, Ф. 370, оп. 1, спр. 460, арк. 11.
- ⁹⁹Там само; – Арк. 12 – 14.
- ¹⁰⁰Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 154.
- ¹⁰¹Україна сниться... – С. 11.
- ¹⁰²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2052, арк. 1 – 4.
- ¹⁰³Україна сниться... – С. 104.
- ¹⁰⁴Там само; – С. 86.
- ¹⁰⁵Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 155.
- ¹⁰⁶Україна сниться... – С. 118.
- ¹⁰⁷Там само; – С. 123.
- ¹⁰⁸ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8430, арк. 1 – 6.
- ¹⁰⁹Там само.
- ¹¹⁰Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 55.
- ¹¹¹Bundesarchiv, Koblenz, РХ 36 / 348, f. 109 – 110.
- ¹¹²Там само.
- ¹¹³Bundesarchiv, Koblenz, РВ 19 / 2148, f. 292.
- ¹¹⁴Bundesarchiv, Koblenz, РВ 19 / 2148, f. 48 – 50.
- ¹¹⁵ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1951.
- ¹¹⁶ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1929.
- ¹¹⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2.
- ¹¹⁸Україна сниться... – С. 89.
- ¹¹⁹ДАХО, Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.
- ¹²⁰Преступные цели – преступные средства. – С. 226.
- ¹²¹Herbert U. Fremarbeiter Politik und Praxis des «Ausländer – Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – 171.
- ¹²²Україна сниться... – С. 90.
- ¹²³Там само; – С. 114 – 115.

- ¹²⁴ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 402.
- ¹²⁵Україна сниться... – С. 76.
- ¹²⁶Там само; – С. 127.
- ¹²⁷Там само; – С. 93.
- ¹²⁸Там само; – С. 82.
- ¹²⁹Там само; – С. 53.
- ¹³⁰Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 141.
- ¹³¹ДАВО, ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.
- ¹³²За счастье Родины. – 1944. – 30 березня; ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ¹³³ДАХО, ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9408, арк. 3.
- ¹³⁴ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24514, арк. 2 зв.
- ¹³⁵ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24225, арк. 2.
- ¹³⁶ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 353, арк. 155.
- ¹³⁷Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остар-байтерів» з України... – С. 32 – 33.
- ¹³⁸Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 61.
- ¹³⁹Україна сниться... – С. 45.
- ¹⁴⁰Там само; – С. 48.
- ¹⁴¹Там само; – С. 45.
- ¹⁴²ДАВО, ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1833.
- ¹⁴³Україна сниться... – С. 67.
- ¹⁴⁴Там само; – С. 127.
- ¹⁴⁵ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2.
- ¹⁴⁶Україна сниться... – С. 38.
- ¹⁴⁷ДАВО, ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 22.
- ¹⁴⁸Україна сниться... – С. 29.
- ¹⁴⁹Там само; – С. 11.
- ¹⁵⁰Там само; – С. 7.
- ¹⁵¹Преступные цели – преступные средства... – С. 227.
- ¹⁵²Bundesarchiv, Koblenz, Р 58 / 158, f. 209.
- ¹⁵³Україна сниться... – С. 46.
- ¹⁵⁴Там само; – С. 68.
- ¹⁵⁵Преступные цели – преступные средства... – С. 227.
- ¹⁵⁶ДАВО, ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 2, арк. 111.
- ¹⁵⁷Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 1 листопада.
- ¹⁵⁸ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
- ¹⁵⁹Україна сниться... – С. 114 – 115.
- ¹⁶⁰Там само; – С. 93.
- ¹⁶¹Там само; – С. 24.
- ¹⁶²Преступные цели – преступные средства... – С. 227.

- ¹⁶³Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение / Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA – Press, 1987. – Вып. 6. – С. 52.
- ¹⁶⁴Семин В. Нагрудный знак «Ost»: Роман, повесть, рассказы / Библиотека «Дружбы народов»; Послесловие И. Дедкова. – М.: Известия, 1978. – С. 148.
- ¹⁶⁵Черон Ф. Немецкий плен... – С. 52.
- ¹⁶⁶Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 138.
- ¹⁶⁷Україна сниться... – С. 44.
- ¹⁶⁸Преступные цели – преступные средства... – С. 227.
- ¹⁶⁹Там само.
- ¹⁷⁰Преступные цели – преступные средства... – С. 228.
- ¹⁷¹ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 398.
- ¹⁷²Україна сниться... – С. 79.
- ¹⁷³Там само; – С. 61.
- ¹⁷⁴ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ¹⁷⁵Україна сниться... – С. 10.
- ¹⁷⁶Там само; – С. 121.
- ¹⁷⁷Там само; – С. 18.
- ¹⁷⁸Там само; – С. 75.
- ¹⁷⁹Преступные цели – преступные средства... – С. 194.
- ¹⁸⁰Україна сниться... – С. 47.
- ¹⁸¹Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 147.
- ¹⁸²Україна сниться... – С. 87.
- ¹⁸³Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 147.
- ¹⁸⁴Там само.
- ¹⁸⁵Там само.
- ¹⁸⁶Україна сниться... – С. 65.
- ¹⁸⁷Там само; – С. 120.
- ¹⁸⁸Там само; – С. 31.
- ¹⁸⁹За счастье Родины. – 1944. – 30 марта; ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ¹⁹⁰Україна сниться... – С. 47.
- ¹⁹¹Там само; – С. 75.
- ¹⁹²Там само; – С. 94.
- ¹⁹³Там само; – С. 27.
- ¹⁹⁴Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 145.
- ¹⁹⁵Там само; – С. 146 / З посиланням на щоденник бойових дій Економічного штабу «Ост» за 1943, 1944 рр.
- ¹⁹⁶Там само; – С. 145.
- ¹⁹⁷Там само; – С. 147.

- ¹⁹⁸ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ¹⁹⁹Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 145.
- ²⁰⁰ДАВО, Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 481.
- ²⁰¹Україна сниться... – С. 101 – 102.
- ²⁰²Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 342.
- ²⁰³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4479, арк. 2.
- ²⁰⁴Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 343.
- ²⁰⁵Bundesarchiv, Koblenz, PX 36 / 348, f. 316 – 317.
- ²⁰⁶Bundesarchiv, Koblenz, PX 36 / 348, f. 238.
- ²⁰⁷Україна сниться... – С. 102.
- ²⁰⁸Там само; – С. 46.
- ²⁰⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43048, арк. 1 – 5.
- ²¹⁰ЦДАВО України, Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
- ²¹¹Bundesarchiv, Koblenz, PV 19 / 2148, f. 224 – 225.
- ²¹²Там само.
- ²¹³Україна сниться... – С. 66.
- ²¹⁴Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 160.
- ²¹⁵Там само; – С. 163.
- ²¹⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3.
- ²¹⁷Україна сниться... – С. 122.
- ²¹⁸Там само; – С. 136.
- ²¹⁹Там само; – С. 33 – 34.
- ²²⁰Там само; – С. 15.
- ²²¹Там само; – С. 13.
- ²²²Там само; – С. 106.
- ²²³Там само; – С. 117.
- ²²⁴**«Сила через радість»** (НІМ, Kraft durch Freude) – нацистська організація у складі Німецького Трудового Фронту, яка займалась питаннями дозвілля, відпочинку та розваг робітників. Керувала «будинками німецької праці», організовувала любительські театри, давала дешеві спектаклі тощо. Існувала за рахунок урядових субсидій. Перебувала під повним контролем націонал-соціалістичної партії.
- ²²⁵Bundesarchiv, Koblenz, PX 36 / 348, f. 238 – 249.
- ²²⁶Україна сниться... – С. 67.
- ²²⁷Там само; – С. 94.
- ²²⁸Преступные цели – преступные средства... – С. 194.
- ²²⁹Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 51.
- ²³⁰Там само; – С. 45.
- ²³¹Україна сниться... – С. 13.

- ²³²Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 163.
- ²³³ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 333.
- ²³⁴НАРБ, – Мікрофільм. – Арх. № 247. – К. 000022 – 000025.
- ²³⁵ДАРФ, Ф. 7021, оп. 148, спр. 87, арк. 62 – 63.
- ²³⁶Україна сниться... – С. 85.
- ²³⁷Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 165 / З посиланням на Центр зберігання історико-документальних колекцій, Ф. 1164, оп. 1, спр. 27 (постановою № 283 від 15 березня 1999 року уряду Російської Федерації даний Центр приєднано до Російського державного військового архіву).
- ²³⁸Muller N. Wehrmacht und Okkupation 1941 – 1944. – S. 373 – 375.
- ²³⁹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 3.
- ²⁴⁰ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 303.
- ²⁴¹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 219.
- ²⁴²ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 380.
- ²⁴³ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1576.
- ²⁴⁴ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1770.
- ²⁴⁵Україна сниться... – С. 50.
- ²⁴⁶Там само; – С. 78.
- ²⁴⁷ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 14.
- ²⁴⁸ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 420.
- ²⁴⁹Україна сниться... – С. 35.
- ²⁵⁰Там само; – С. 53.
- ²⁵¹Там само; – С. 73.
- ²⁵²ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 157.
- ²⁵³Україна сниться... – С. 9.
- ²⁵⁴Там само; – С. 108.
- ²⁵⁵Там само; – С. 13.
- ²⁵⁶ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1600.
- ²⁵⁷ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 40.
- ²⁵⁸ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1565.
- ²⁵⁹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 272.
- ²⁶⁰ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 267.
- ²⁶¹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 12.
- ²⁶²ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 228.
- ²⁶³ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 303.
- ²⁶⁴ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 12.
- ²⁶⁵Україна сниться... – С. 120.
- ²⁶⁶ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1446.
- ²⁶⁷ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 2, спр. 2, од. збер. № 389.
- ²⁶⁸ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 220.

- ²⁶⁹ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 290.
- ²⁷⁰ Україна сниться... – С. 45.
- ²⁷¹ Там само; – С. 54 – 55.
- ²⁷² Там само; – С. 52.
- ²⁷³ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1413.
- ²⁷⁴ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 4, од. збер. № 2.
- ²⁷⁵ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 234.
- ²⁷⁶ Україна сниться... – С. 89.
- ²⁷⁷ Там само; – С. 61.
- ²⁷⁸ Там само; – С. 63 – 64.
- ²⁷⁹ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 11.
- ²⁸⁰ Україна сниться... – С. 99.
- ²⁸¹ Там само; – С. 12.
- ²⁸² Там само; – С. 78.
- ²⁸³ Там само; – С. 47.
- ²⁸⁴ Україна сниться... – С. 31.
- ²⁸⁵ Там само; – С. 17.
- ²⁸⁶ ДАВО, ф. Р – 4277, оп.1, спр. 2, од. збер. № 263.
- ²⁸⁷ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 267.
- ²⁸⁸ Україна сниться... – С. 85.
- ²⁸⁹ Там само; – С. 88.
- ²⁹⁰ Там само; – С. 50.
- ²⁹¹ Там само; – С. 27.
- ²⁹² Там само; – С. 92.
- ²⁹³ Там само; – С. 91.
- ²⁹⁴ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1564.
- ²⁹⁵ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 157.
- ²⁹⁶ Україна сниться... – С. 103.
- ²⁹⁷ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 11.
- ²⁹⁸ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 1.
- ²⁹⁹ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 257.
- ³⁰⁰ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 258.
- ³⁰¹ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 301.
- ³⁰² Україна сниться... – С. 73.
- ³⁰³ Там само; – С. 26.
- ³⁰⁴ Там само; – С. 106.
- ³⁰⁵ Сильнее смерти: Воспоминания, письма, документы. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 24.
- ³⁰⁶ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України... – С. 35.

- ³⁰⁷ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 1.
- ³⁰⁸Україна сниться... – С. 96.
- ³⁰⁹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1.
- ³¹⁰Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RH 22 / 39, f. 87.
- ³¹¹Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RH 2 / V. 2558, f. 34 – 35.
- ³¹²ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 399.
- ³¹³Україна сниться... – С. 79.
- ³¹⁴Там само; – С. 65.
- ³¹⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4205, арк. 1 – 3.
- ³¹⁶ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 36.
- ³¹⁷Bundesarchiv, Koblenz, PX 36 / 348, f. 110.
- ³¹⁸Там само.
- ³¹⁹ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 107, арк. 288 – 289.
- ³²⁰Україна сниться... – С. 79.
- ³²¹Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 21 листопада.
- ³²²Bundesarchiv, Koblenz, PX 36 / 348, f. 109.
- ³²³Україна сниться... – С. 40.
- ³²⁴Преступные цели – преступные средства... – С. 186.
- ³²⁵Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944): Документы и материалы. – В 2 кн. – Кн. 1 (1941–1942) / Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. – Минск: НАРБ, 1996. – С. 21.
- ³²⁶Безсмертя. – С. 349.
- ³²⁷ДАХО, Ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 22, арк. 65.
- ³²⁸Україна сниться... – С. 55.
- ³²⁹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 46168, арк. 3.
- ³³⁰ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22006, арк. 2.
- ³³¹Преступные цели – преступные средства... – С. 204.
- ³³²Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). – С. 228 – 229.
- ³³⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22054, арк. 4-5.
- ³³⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22088, арк. 5.
- ³³⁵Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... – С. 271.
- ³³⁸Безсмертя... – С. 348.

IV. Протидія подолян окупаційній адміністрації використанню трудових ресурсів з окупованої території краю

4.1. Саботаж населенням Поділля заходів по насильницькому «вербуванню» робочої сили в Німеччину

Подоляни завжди любили свою землю, хоч і доводилось їм гнути спину не на одного гнобителя. Завжди боронили її від ворогів, різних посіпак. Не стала винятком і Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років.

Як свідчать документи, незважаючи на голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії, інші соціальні потрясіння, що, здавалося б, мали до крайнощів озлобити народ, не так уже й багато мешканців Поділля зустрічали нацистських агресорів із хлібом-сіллю, ставали при-служниками загарбників (хоч загалом кількість колабораціоністів складала не один десяток чоловік; є темою окремого наукового дослідження). Абсолютна ж більшість населення Подільського краю не по-бажала схилитися перед новітніми варварами, котрі замахнулись підкорити весь світ, піднялася на боротьбу з нацизмом. У цій народній боротьбі подоляни захищали не соціалізм сталінського зразка, хоч багато їх свято вірили в революцію, проголошені більшовиками гасла, вважали неосяжні простори Радянського Союзу своєю Батьківщиною, а Україну – рідним батьківським куточком у ній. Перш за все вони захищали власне життя, життя своєї родини, домівку, рідну землю, над котрими нависла смертельна небезпека. Тому після віроломного нападу гітлерівців на СРСР стали на захист рідної Вітчизни – як і мільйони українців, громадян інших союзних республік СРСР.

Уже з перших годин війни у Київському особливому військовому окрузі, до якого територіально входило Поділля, почалася напружена робота по мобілізації військовозобов'язаних до лав Червоної армії. За неповними даними, до кінця червня 1941 року військкоматами Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської та Київської областей було мобілізовано до діючої армії 622615 чоловік. На Вінниччині та Кам'янець-Подільщині мобілізація військовозобов'язаних пройшла організовано й швидко. Наприклад, по м. Проскурову вона була закінчена уже 25 червня 1941 року.¹

Всього із Вінниччини в період з 23 червня по 21 липня 1941 року було мобілізовано 136866 чол.²

Документи архівів розповідають, що повсюдно відбувалися масові мітинги населення, на яких висловлювалося обурення робітників, службовців та селян зухвалим нападом нацистів на СРСР, заявлялося про готовність із зброєю в руках боронити від ворога рідну землю, примножити трудові зусилля. Мобілізовані горіли бажанням якнайшвидше потрапити на фронт. Вони відмовлялися проходити медичну комісію і вимагали термінової відправки до армії. Наприклад, колгоспник Максим Сандул із с. Підлісівки Ямпільського району на Вінниччині в своєму виступі на мітингу заявив: «У моїй сім'ї 7 чоловік. Щоб їх захистити від німецько-фашистських загарбників, я йду до Червоної Армії і вимагаю негайної відправки на фронт».³

Або ось такі документи:

«У Вінницький райвійськкомат надійшло вже чимало заяв від вірних дочок радянського народу. Дружини, сестри, дочки висловлюють своє палке бажання добровільно піти в ряди Червоної Армії, пліч-о-пліч з чоловіками, братами, батьками самовіддано боротися за повний розгром ворога.

Марія Слободян у своїй заяві пише: «Хочу добровільно поступити санітаркою в Червону Армію. На цій посаді працюю вже два роки. Я даю клятву самовіддано боротись за перемогу над ворогом, не шкодуючи життя».

Неля Федорова, висловлюючи своє бажання піти санітаркою на фронт, додає: «Я відчуваю, що в бою не відстану від свого батька, який також пішов виконувати священний обов'язок перед Батьківщиною. Я вірю в перемогу, бо справа, за яку ми боремося, – справедлива».

Сара Орайовська також проситься санітаркою на фронт і заявляє, що вона пліч-о-пліч з своїм братом, який тепер перебуває на фронті, нещадно битиме фашистських псів.

Жінки, які подають заяви про зарахування їх добровольцями в ряди Червоної Армії, готові до оборони Батьківщини...»⁴

«...У перший день мобілізації в [Солобковецький] райвійськкомат надійшло десятки заяв від комуністів, комсомольців, колгоспників із проханням відправити їх на фронт.

Вчитель с. Удрієвець А. І. Яворський у заяві пише: «Прошу прийняти мене до лав Червоної Армії добровільно і послати на фронт для захисту Батьківщини.»

Селянин з с. Томашівки В. І. Рощепоринський звернувся до райвійськкомату з проханням послати його на фронт добровільно разом з призваними по мобілізації...»⁵

«Звістка про зухвалий напад фашистських розбійників на радянську країну боляче вразила мене. Фашистські шакали загрожують моїй Батьківщині, за яку я в роки громадянської війни бився з ворогами. Тепер я пенсіонер, але ще можу бути корисним країні соціалізму.

В рядах Червоної Армії служать два моїх сини. Хочу і я зайняти своє місце серед захисників Вітчизни»,⁶ – заявив пенсіонер К. Назарчук.

Та стрімке просування фронту не дозволило задовольнити заяви усіх бажаючих, здійснити евакуацію тих, хто через свій вік міг прислужитися Батьківщині дещо пізніше, як і, взагалі, вивезти на незайману ворогом територію основну масу цивільного населення, створити дієве народне ополчення, яке в інших регіонах України, СРСР відіграло помітну роль у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Після прориву гітлерівцями оборонної лінії Південно-Західного фронту в районі Новоград-Волинського, коли появилася загроза виходу німецьких танкових і механізованих дивізій через Білу Церкву до Умані, радянське командування змушене було дати директиву про відведення військ, які оборонялися на лінії Любар – Старокостянтинів – Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільська область була окупована німецькими загарбниками 2–18 липня 1941 р. 19 липня ворог зайняв Вінницю, а до кінця місяця – всю Вінниччину.

Хто не встиг відійти, змушений був опинитися під владою загарбників, зазнати жаху окупації. Багатьом із них судилася доля «остарбайтерів». Але ніхто не хотів ставати ні рабом, ні зрадником, ні слухняним виконавцем чужої волі.

Реалізації людиноненависницьких планів загарбників подоляти протиставили *непокору*: прихований та відкритий саботаж, а дещо пізніше – й збройну боротьбу.

Небажання українців їхати «в чужу країну і розлучитися з своїми рідними та Батьківщиною», як доповідав із самого «Вервольфу» уже згадуваний начальник служби охоронної групи «Схід» таємної польової поліції унтерштурмфюрер СС К. Даннер, було дійсно великим. Про це йдеться також в ряді інших донесень гітлерівців, у спогадах і, особливо, у фільтраційних справах «остарбайтерів». Лише в окремих із них зустрічаємо записи: «В Німеччину виїхав добровільно». Переважають інші формулювання: «Мене спіймали...», «Мене арештували...», «Мене відправили насильно...», «Під загрозою застосування зброї змушений був скоритися...»

Це небажання ще більше зросло, коли з Німеччини повернулися

перші каліки, важко хворі, прийшли перші листи, з яких люди довідалися про справжні умови життя та праці тих, хто опинився далеко від дому в нацистському рабстві.

Усвідомлюючи, що їх чекає на чужині, тисячі молодих подолян намагалися уникнути такої жакливої перспективи, не бажали випробувати свою долю у невідомих краях, звідки до них прийшла страшна біда.

Зрозуміло, була їх тривога за невтішне майбутнє, що не обіцяло нічого доброго, були розуміння трагізму ситуації і навіть природний страх як прояв інстинкту самозбереження. Були також нелегкі моральні роздуми з приводу свого місця в житті. Чи не кожному мешканцеві Поділля, котрий в силу трагічних обставин, що склалися, опинився на окупованій ворогом території, довелося пройти через важкі *душевні терзання*.

Чи не кожен, хто потенційно, хоч і не з власної волі, міг поповнити ряди каторжан, усвідомлював, що працювати в Німеччині, – значить трудитись на ворога, котрий прийшов сюди не визволителем і рятівником, а грабіжником та вбивцею, зміцнювати його сили, чим самим наближати трагічну розв'язку війни; значить, хай і без зброї в руках, – виступити проти свого народу, нести смерть рідним: адже хто дасть гарантію, що виготовлена власними руками куля не вб'є брата чи батька, які на фронті протистоять ворогові, а бомба не впаде на домівку, де залишилась наодинці з бідою матір? Це значить, що Батьківщина, любити і захищати яку так наполегливо закликала в усі передвоєнні роки радянсько-більшовицька пропаганда (і не без успіху), не може розраховувати на тебе у таку лиху годину (це найстрашніше!), відчути власне безсилля перед дійсністю, що, подібно петлі, затисла з усіх боків, перекреслила життєві плани, які ще недавно бачились зовсім не такими... Ці терзання душі можна порівняти хіба що з муками самої каторги.

Найпершим проявом непокори тисяч юнаків і дівчат, над якими нависла загроза насильницького вивезення в Німеччину, було прагнення десь *переховатись*, зникнути з поля зору окупантів та їхніх холуїв.

«Навесні та влітку 1942 року з нашої місцевості стали масово насильно відправляти молодь у Німеччину, їхати туди я категорично не хотіла. Від перших наборів мені вдалося заховатися. А от в листопаді не пощастило. Я прийшла додому, щоб зігрітися, а вночі в хутір з'їхалися барські поліцаї. Вони увірвалися в хату, арештували мене, загнали у Вовковинці на станцію і відправили товарняком у

Німеччину».⁷ (Із фільтраційної справи Н. В. Матвієнко, хутір Чеме-риський Барського району).

Валентині Воронівській із с. Синарної Іллінецького району пере-ховуватись вдавалось більше року. Стільки ж часу, незважаючи на всі старання, поліцаї не могли впіймати Петра Александровича із с. Сьомаків Жмеринського району. А от Анастасії Душник та її подругам (с. Дубина Комсомольського району) бути непоміченими пощастило всього місяць – «вербувальники» спіймали їх у полі в скирті соломи, де дівчата обладнали для себе схованку.

Дехто намагався пересидіти «вербування» на горищі, в льоху, хліві, в ретельно замаскованій ямі, інших потайних місцях. Причому, це характерно не лише для 1942 року, а й для наступних 1943, 1944 рр., тобто всього періоду окупації.

Про те, що кількість осіб, які переховувались від каторги, була значною, свідчить хоч би такий приклад. Не в силах фізично натра-пити на слід «саботажників», 16 травня 1943 року окупаційні власті опублікували в газеті «Подільнин» поіменний список мешканців міста Кам'янець-Подільського та Кам'янець-Подільського району, яким належало до 20 травня 1943 року з'явитися до місцевої управи праці. У списку значилося 164 чол.»⁸

Використовувалися так звані *легальні можливості*, тобто винятки, які існували в суворих правилах насильницької мобілізації.

Спершу німці не брали людей сімейних, поліцаїв. «Населення ви-користало і це. Укладались передчасні або фіктивні шлюби у віці 14–15 років».⁹

Дівчата намагались вийти заміж та завагітніти, тому що в такому випадку вони звільнялися від відправки.¹⁰ Врешті, окупаційна влада розпочала «вербовку» цілими сім'ями.

«Частина молоді віком 16–17 років, рятуючись від вивезення в Німеччину, йшла на службу в поліцію та інші німецькі заклади. Проте невдовзі і з цим німці перестали рахуватися...»¹¹

В окремих випадках практикувався *відкуп*. Але він був лише тим-часовим гарантом від насильницької депортації.

«Староста села... три рази визначав мене в Німеччину, однак батько мене викупляв, не знаю чи то в лікарів, чи то в поліцаїв. І четвертий раз мене староста визначив... Батько вже був не в силах викупи-ти...»¹² (Із фільтраційної справи Марії Устименко, с. Порубинці Хмельницького району).

Серед інших проявів бойкотування заходів окупантів були *ухилен-ня від повісток на біржу праці, приховування своєї спеціальності,*

уникнення реєстрації тощо. Поступово у цю пасивну форму опору втягувалися не тільки ті, хто підлягав мобілізації, а й їхні батьки, родичі, друзі, знайомі, усі, кому не була байдужа доля молоді.

Особливо масовим проявом непокори стали *втечі* – з-під варти, з поїздів, збірних пунктів та таборів.

«...Коли почали визначати кого посилати на фашистську каторгу, то староста Кметь Гнат у першому наборі визначив мене, але я втік. І другий раз втік, а коли визначили втретє, то прийшов староста з поліцаями, зв'язали мене і забрали на станцію Хмільник, де посадили в товарний вагон і під вартою повезли у м. Найсе, звідти на шахту міста Гінденбург...»¹³ (Із фільтраційної справи Михайла Рехлецького, с. Соломірка Хмільницького району).

...У червні місяці я була визначена для відправки в Німеччину. Я втекла. Потім ще тричі тікала і переховувалась...»¹⁴ (Із фільтраційної справи Віри Біди, с. Непедівка Козятинського району)...

«Тікати!» – стало гаслом в усіх населених пунктах Поділля.¹⁵

Дев'ять разів вороги вивозили у Німеччину А. А. Будяка із села Воловодівців Вороновицького району.¹⁶ Але так і не довели. Дев'ять разів він тікав у дорозі, причому часто звільняючи з неволі по декількох бранців... Нескорений подолянин лише трохи не «дотягнув» до своєрідного рекорду полтавчанина Є. Чекая, котрий тікав з «транспорту» 12 разів.¹⁷

Щоб не потрапити у нацистське рабство, подоляни старалися роздобути *фальшиві довідки про незадовільний стан здоров'я, свідомо розладнували його, йшли навіть на навмисне каліцтво*. Так, «...громадянка с. Маниковець [Михалпільський район] О. О. Олійник, народження 1924 року, у березні 1943 р. насильно була вивезена в містечко Ярмолинці для відправки до Німеччини. У Ярмолинцях утримувалася під вартою на другому поверсі будинку. Не бажаючи йти на каторгу, вона вискочила з вікна, поламала ліву руку, внаслідок чого залишилася калікою. Громадянка Л. Л. Кисіль з с. Маниковець, народження 1925 року, наслідувала приклад вищеназваної, пошкодивши собі праву ногу, і також залишилася калікою...»¹⁸

Дехто навмисно обливав частину свого тіла окропом, самозаражався висипним тифом, малярією, туберкульозом, іншими небезпечними інфекційними хворобами. Нині не можливо підрахувати, скільки людей померло в муках, намагаючись зробити себе непридатним для рейху. Одне незаперечно – чимало.

Отже:

- і в пору суворих випробувань Другої світової війни подоляни не зрадили своєму патріотизму, масово піднялись на захист рідної Вітчизни;

- мешканці Поділля, які вимушено опинились на тимчасово окупованій території, не побажали ставати рабами, слухняними виконавцями чужої волі;

- насильницькій депортації гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу подоляни протиставили прихований та відкритий саботаж, основними формами якого були невиконання розпоряджень окупаційної влади, переховування від ворогів та їх посіпак, втечі, роздобуття фальшивих довідок про незадовільний стан здоров'я, навмисні каліцтва, а також використання легальних можливостей, що не заперечувалися юридично-правовими актами окупаційної влади.

¹ДАХО, Ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40.

²ДАВО, Ф. Р – 6011, оп. 1, спр. 114, арк. 2.

³ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 1, арк. 164.

⁴Більшовицька правда (Вінниця). – 1941. – 24 червня.

⁵Соціалістичне село (Солобківці). – 1941. – 27 червня.

⁶Шлях Жовтня (Шепетівка). – 1941. – 25 червня.

⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.

⁸Подолянин. – 1943. – 16 травня.

⁹ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹⁰ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41 – 42.

¹¹ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3.

¹³ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2.

¹⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1.

¹⁵ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 12.

¹⁶ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 33.

¹⁷Безсмертя... – С. 216.

¹⁸ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20.

4.2. Боротьба патріотичного підпілля та радянських партизанів проти здійснення окупантами масової депортації населення Поділля

Та найчастіше молодь тікала в ліси, де заявляли про себе радянські партизани, ставала на шлях відкритої збройної боротьби з ворогом, йшла в більшовицько-комсомольське патріотичне підпілля. Той же А. А. Будяк брав найактивнішу участь у діяльності Обіднянської підпільної групи (Немирівський район), а в травні 1943 року став бійцем партизанського загону «За Родину» другої партизанської бригади ім. Сталіна.

З навалою гітлерівців на подільську землю юнаки та дівчата с. Слободища Іллінецького району утворили підпільну комсомольсько-молодіжну організацію «Нескорена юність». Як згадує колишній її член Е. Дубина, організація була досить діяльною. «Навесні 1942 року, коли німці стали виганяти на каторгу молодь, ми почали поширювати листівки із закликом не їхати до Німеччини. Мені особисто довелось тікати разом із Ковальчуком Трохимом з вагона біля станції Славу-та... П'ять днів ми добирались до свого села. В період окупації це було дуже важко. Наша втеча відіграла позитивну роль. Після неї багато хто ухилився від поїздки в Німеччину і розпочав боротьбу з ворогами...»¹

Став після втечі з поїзда партизаном загону ім. Щорса мешканець с. Талалаїв Погребищенського району А. М. Гарнага... В ряди підпільників, народних месників влилися сотні його ровесників, котрі не побажали бути «вільними російськими робітниками» на каторжних роботах у нацистській Німеччині. Причому це явище набувало повсюдного й масового характеру. Ось чому *гітлерівці, вивозячи з України все боєздатне населення, прагнули не лише поповнити величезну нестачу робочої сили в промисловості та сільському господарстві Німеччини, а й позбавити його можливості вести активну визвольну боротьбу.*

Такий настрої молоді, як відзначав унтерштурмфюрер СС К. Даннер у повідомленні від 27.05.1943 року начальнику особистої охорони А. Гітлера Й. Раттенхуберу, активно намагалися використати «українські комуністи і бандерівці. Ці обидві ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якому разі не їхати в Німеччину».²

Досить важлива інформація знаходиться в подальшому тексті цитованого документа (з колекції матеріалів «Вервольфу»):

«...Цими днями із своїми службовцями з даного питання я провів нараду, а також обговорив його з начальником охоронної поліції і СД у м. Вінниці паном унтерштурмбанфіурером Мерітенсом. Мерітенс також отримав відомості, що зараз відмічається пожвавлення серед населення пропагандистської діяльності обох вищезгаданих політичних партій.

Поки ми обговорювали дане питання, то за цей час 10 % працездатного населення не виконало наказу їхати на роботу в Німеччину, а перейшло до партизанів.

У зв'язку з посиленням переходом населення до партизанів, партизанське населення також посилиться і ще більше пожвавиться діяльність бандитських груп...

За встановленими даними та повідомленнями СД м. Вінниці в 20 км від споруди «Вервольф» бандити здійснюють напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу. Бандитські групи діють також і в районі Янева, Турбова, Медвідки, Калинівки».³

Та крім неординарної інформації про настрої населення, документ висвітлює ще дві суттєві деталі.

Перше: *існування партизанського руху там, де теоретично він був неможливим, а саме, у Північній Вінниччині.*

Цей куточок на захоплених гітлерівцями східних територіях після розміщення тут ставок Гітлера та Герінга став особливою зоною, а порядки встановленого у ньому нацистського окупаційного режиму, без перебільшення, – еталонними людиноненависницькими. Вся місцевість була буквально нашпигована військами вермахта, частинами таємної польової поліції, СС, СД, української допоміжної поліції, підрозділами колабораціоністів. Кожна силова структура крім відкритого чи прихованого грабежу при першій же нагоді, а то й безпричинно, застосовувала проти місцевого населення «метод залякування», що на практиці означав шаленіючий терор, відвертий геноцид. Крім того, у селах Гушинцях та Вороновиці існували спеціальні шпигунські школи, метою яких була боротьба з патріотично настроєними подолянами. Виняткова насиченість ворожих збройних формувань, постійні каральні заходи з їх боку становили досить серйозну перешкоду для створення в даному регіоні партизанських загонів, мережі патріотичного підпілля.

Та все ж, незважаючи на крайню складність реальних обставин,

стихійно чи організовано, вони виникали. За таких умов, учасникам підпілля, партизанам доводилося дуже нелегко. Через нестачу досвіду боротьби, зброї, проникнення в їх ряди зрадників, провокаторів, агентів гестапо подоляни-патріоти часто зазнавали важких втрат. Так, лише влітку 1942 року у Вінниці окупанти замордували 300 підпільників. У тому ж та в наступному 1943 році були розгромлені Вінницький підпільний центр на чолі з І. В. Бевзом, удостоєним по смертно звання Героя Радянського Союзу, Комаровецька підпільна організація «За соціалістичну Вітчизну» Вінницького району, Калинівська підпільна організація, Немирівська, Погребищенська, Ситковецька, Кіблицька (Гайсинський район), Бродецько-Комсомольська (Комсомольський район), Берестівська (Липовецький район), Кіровська та Новогребельська (Турбівський район), Сальницька (Уланівський район) підпільні групи, підпільна організація с. Білки Дашівського району та ін. У нерівних боях з ворогом гинули невеликі партизанські загони. Але на місце полеглих ставали нові борці. Боротьба продовжувалася, що мимоволі підтверджує начальник служби охоронної групи «Схід» таємної польової поліції. Навіть наподалик від самого «Вервольфу»...

Друге: невідготовленість Радянської держави до партизанських дій та підпільної боротьби на випадок військових невдач.

Вона була наслідком стратегічної концепції війни на чужій території і перемоги «малою кров'ю та мінімальними затратами сил і засобів», прийнятої Сталіним та його найближчим оточенням у другій половині 30-х років. Цілком очевидно, вище керівництво країни напередодні гітлерівської навали перебувало в полоні ілюзій стосовно справжньої сили та використання «непереможної Червоної армії», повністю виключало її відступ, навіть, локальну поразку. А раз так, то партизанська боротьба вважалася недоцільною чи просто безглуздою. Виходячи з цієї міфічної концепції, яка абсолютно не відображала реального стану справ, не враховувала фактичного співвідношення сил та можливостей сторін на випадок цілком реального конфлікту з гітлерівською Німеччиною, сталінське керівництво не вжило далекосяжних запобіжних заходів.

Саме слово «партизанщина» стало напередодні війни синонімом неорганізованості чи, навіть, зради. Праці, в яких розглядалися проблеми «особливих форм боротьби», оцінювались як поразницькі.

«Якби навіть 20 червня 1941 року, – зазначав пізніше Тимофій Строкач (у червні 1942 р. призначений начальником Українського штабу партизанського руху), – хтось заікнувся про те, що підпільну

боротьбу в разі нападу гітлерівської Німеччини доведеться вести в Україні, Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, його б назвали панікером... Наш народ не був морально підготовлений до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання».⁴

Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з «армійською змовою» існує добре законспірована озброєна мережа «ворогів народу», яка прагне, особливо в Україні, повалити сталінський режим, примусила «вождя народів» взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни. У 1937–1938 рр. було припинено підбір і навчання партизанських і підпільних кадрів для можливої боротьби в тилу ворога, тисячі керівників і рядових виконавців цієї роботи зазнали жорстоких переслідувань, багато з них було репресовано. Було згорнуто розробку, виробництво й випробування технічних засобів спеціального призначення. Але найголовніше, не було закладено в прикордонних регіонах, у тому числі й на Поділлі, спеціальних баз і сховищ із зброєю, запасами харчів та спеціальною амуніцією на випадок партизанської боротьби. Їх відсутність першими дуже гостро відчували солдати та офіцери-червоноармійці, які потрапили в оточення і були змушені голодними, без боєприпасів пробиватися до лінії фронту.

Обмеженість зброї вкрай негативно позначилась на діяльності та життєвості перших партизанських загонів і груп. Але належних висновків не було зроблено. Навіть дещо пізніше партійне керівництво, наркомант внутрішніх справ, армійське командування орієнтували партизанських командирів на поновлення боєприпасів та озброєння лише за рахунок трофеїв. Тому й змушені вони були, як писав К. Даннер, здійснювати «напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу», що призводило до зростання невиправданих жертв, відво-лікало від основного у партизанській боротьбі – максимальної дезорганізації ворожого тилу.

Це стосується не лише партизан Вінниччини, а й народних месників Кам'янець-Подільщини, де загалом умови для розгортання всенародної боротьби через наявність стратегічно важливих транспортних комунікацій у цьому регіоні та значну концентрацію у зв'язку з цим ворожих гарнізонів були нелегшими. «Так, в Шепетівці гарнізони противника по чисельності ніколи не були меншими 5 тис. чол. В Славуті, Кривині, Острозі, Шумському, Плужному, Ізяславі також стояли крупні німецькі гарнізони. До цього ще слід додати угорські

частини, що охороняли залізниці, а також крупні козацькі та полицейські гарнізони. Велика концентрація противника складала постійну загрозу для партизанських загонів...»⁵

На першому етапі народного опору в тилу ворога, та й не лише тоді, основні сили мужніх синів і дочок Поділля зосереджувались у патріотичному підпіллі. Підпільники вчилися конспірації, збирали медикаменти, організовували втечі військовополонених, переховували їх від кривавої розправи, з великим ризиком для життя роздобували зброю, здійснювали окремі терористичні акти, виготовляли і розповсюджували листівки, доносили до людей інформацію про дійсне становище на фронтах.

Важливим аспектом їх діяльності (причому протягом всього періоду окупації) була протидія злочинному вивезенню гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу.

Не маючи можливості переговорити з кожним юнаком чи дівчиною зокрема, підпільники через листівки зверталися до усіх, над ким нависла небезпека бути «завербованим», із правдивим словом, закликком не слухати гітлерівських прислужників, не потрапляти в лапи нацистських людоловів.

«Брати і сестри! – зверталися підпільники з Вороновиці. – Не їдьте в Німеччину. Наших людей там мають за тварин. Ночують наші люди в оборі під відкритим небом, годують їх вареним листям, хліб печуть з дерев'яного грису і то дають не щоденно, а коли німцям схочеться. Хворому ніякого лікування не дають. Він валяється в оборі поки з холоду і голоду не помре. Щоденно тисячами мре наш народ в Німеччині. Дівчат наших німці гвалтують, а хлопців за маленьку провину вішають.

Втікачі з німецької неволі

Панасюк М. Р., Гай О. С., Драч Я. В.»⁶

...Перед своєю неминучою смертю фашистська гадина хоче знищити український народ голодом і терором, – наголошували проскурівські патріоти. – У своїй передсмертній агонії гітлерівці поспішно вивозять вас до Німеччини для поступового знищення непосильною працею і голодом.

Ми закликаємо вас – не їдьте до Німеччини, саботуйте всі міроприємства німецької влади...

Озбройтесь, товариші! Об'єднуйтеся у партизанські загоны!..»⁷

До молоді Поділля звертались кам'янець-подільські підпільники:

«Молоді радянські патріоти!

Німецько-фашистські загарбники на фронтах зазнають поразку за поразкою. Кожен день вони втрачають тисячі і десятки тисяч убитими і пораненими. Для поповнення своїх втрат Гітлер оголосив тотальну мобілізацію, мобілізувавши на фронт інвалідів і стариків. Гітлер забирає до армії і робітників з воєнної промисловості, а на їх місце гонять радянську молодь.

Товариші! Вас насильно хочуть забрати, щоб ви там у каторжних умовах виготовляли зброю проти своїх батьків, братів, сестер – проти Радянської Вітчизни.

Жодна людина не повинна поїхати в німецьке рабство!

Смерть німецьким загарбникам!»⁸

Слід сказати, що такі звернення підпільників мали належний ефект. Молодь дійсно задумувалась над своїм місцем у житті, ставала на шлях непокори.

Поряд з друкованим було й *живе слово*. Так, барські підпільники «...виїжджали в села, де таємно збирали невеликі групи людей і вели з ними бесіди... Внаслідок проведеної роботи в ряді сіл люди відкрито виступали проти направлення молоді в Німеччину. В селі Борщі тов. Гапонов у присутності великої кількості місцевого населення агітував не посилати молодь у Німеччину, за що був схоплений жандармами і розстріляний».⁹

Завдяки своєчасно донесеній правді від каторги було застережено десятки подолян, особливо тих, які схилились повірити підступній ворожій пропаганді.

Ще більш зримішою постає діяльність підпільників по забезпеченню значної кількості подільської молоді *фальшивими довідками про дійсний стан здоров'я*, що дозволило багатьом юнакам і дівчатам уникнути нацистського рабства. Насамперед, тут справжній подвиг здійснили підпільники-медики.

Окремо слід відзначити патріотичну діяльність лікаря Андрія Олексійовича Ровнікова та його дружини Ніни Миколаївни із підпільної організації с. Пикова Калинівського району. Вони активно саботували заходи окупантів по відправці людей в Німеччину, оголошуючи штучні карантини та оформляючи різноманітні довідки про інфекційні захворювання. Крім того, подружжя Ровнікових систематично постачало медикаментами партизанів. У січні 1944 р. окупантам вдалося викрити його приналежність до більшовицького підпілля. Андрій Олексійович та Ніна Миколаївна були заарештовані гітлерівцями і розстріляні.¹⁰

Аналогічне можна сказати і про керівника Цибулівської підпільної

організації Монастирищенського району лікаря-комуніста Б. М. Марковича та військового лікаря В. С. Устінова. Вирвавшись із Уманського табору військовополонених і організувавши підпільну організацію, вони видали багатьом цибулівчанам медичні довідки про непридатність до фізичної праці, чим вберегли їх від насильницького вивезення в Німеччину. А от самому Б. М. Марковичу уберегтись не вдалося. 7 грудня 1942 р. він був заарештований нацистами і на другий день по-звірячому замучений.¹¹

Понад 1000 чол. звільнили від вигнання в Німеччину лікарі-підпільники Літинського району.¹²

600 довідок про звільнення від роботи в рейху видано Проскурівською підпільно-партизанською організацією.¹³ 61 чол. вдалося звільнити від нацистського рабства за фальшивими довідками в Меджибізькому районі.¹⁴

Використовувалися й інші методи. Так, керівник барського підпілля О. С. Колос, який легально працював у місцевій районній споживчій кооперації і був поза підозрою у гітлерівців (нагороджений навіть їх медаллю), з метою збереження хоч частини молоді від вивозу в рабство, зумів офіційно направити понад 100 юнаків і дівчат на місцеві торфорозробки, які не принесли загарбникам ніякої економічної вигоди. Інший підпільник із цього ж району, лісничий С. В. Коваль, переслідуючи аналогічну мету, забрав із агрошколи як практикантів 25 учнів, чим теж захистив їх від вивезення в Німеччину.¹⁵

Знаючи продажність та зажерливість більшості поліцаїв, застосовувався їх підкуп. Щоправда, фінансові можливості через тотальне пограбування населення були досить обмеженими. Але все ж відомі випадки, коли за отриманий хабар поліцаї випускали з вагонів групи невільників по 14–20 чол. у Плискові, на станції Липовець.¹⁶

Барські підпільники підкуплювали медичні комісії, щоб ті видавали побільше негативних довідок.¹⁷

Не упускали підпільники також можливості визволити з неволі тих нещасних співвітчизників, котрі потрапили в руки «вербувальників». На ходу поїзда вони збивали замки з вагонів із бранцями, тим самим створюючи умови для їх масової втечі. Цим, зокрема, неодноразово займались підпільні групи О. В. Євтушенка та М. М. Павлишина (м. Вінниця). Звільнення людей від рабської долі мало місце в Дашівському, Літинському, Немирівському, Калинівському, багатьох інших районах Вінниччини.¹⁸

У Самгородоцькому районі підпільники попереджали старост, щоб ті приготували собі дошки на домовину, якщо будуть відправляти

молодь у Німеччину. Захід допомагав... А Хмільницька підпільна організація здійснила *збройний напад* на поліцейську охорону, визволивши тим самим від примусової депортації у нацистський рейх понад 200 чол.¹⁹

Аналогічна операція й в активі підпільників с. Михайлівки Гайсинського району, тільки дещо масштабніша. В травні 1943 року вони разом з партизанами напали на місцевий табір військовополонених. Під час сутички знищено німецького коменданта, роззброєно 21 поліцая. Але найголовніше – вирвались на волю усі, хто знемагав тут за колючим дротом.²⁰

Значно *ширші можливості були у партизанів* (їх поява знаменувала уже другий етап народного опору у ворожому тилу). Здійснюючи диверсії на залізницях, громлячи ворожі гарнізони та фізично знищуючи окупантів, вони, у той же час, не забували про тих, кому загрожувало насильницьке вивезення на німецьку каторгу. Так, у червні 1942 р. один із партизанських загонів, що дислокувався в лісах Оратівського району, напавши на озброєних жандармів та шуцманів, визволив зігнаних для відправлення в Німеччину юнаків і дівчат с. Підвисокого цього ж району.²¹

Дві блискучі операції по звільненню бранців, яких для відправки на каторгу було зібрано на Соболівському збірному пункті (Теплицький район), здійснили партизани партизанської бригади ім. Сталіна під безпосереднім керівництвом її командира А. Г. Кондратюка. У вересні 1942 р. вони знищили охорону концентраційного пункту і повернули до рідних домівок понад 200 невільників.

Ще вдалішою була друга операція. Тоді, 24 лютого 1943 року вони вбили 3-х німців, розброїли 45 поліцаїв і звільнили від вивезення в нацистське рабство 1650 чол.²²

1250 чол., звільнених від німецької каторги, на рахунку партизанського загону ім. Леніна (пізніше з'єднання ім. Сталіна) під командуванням В. М. Слюсаренка.²³ 10533 чол. не дозволили гітлерівцям вивезти у рейх для поповнення робочої сили бійці партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна (командир М. І. Владимиров) Вінницького партизанського з'єднання під командуванням полковника Я. І. Мельника.²⁴

Ще одне партизанське з'єднання – ім. Хрущова спільно з партизанським загonom «Червоний» 16 березня 1944 року на території Шаргородського району відбило в німецького конвою 914 чол. військовополонених та мирних жителів Хмільницького, Уланівського, Літинського районів, яких гітлерівці гнали з Поділля на каторгу.²⁵

Всього ж підпільники та партизани Вінницької області допомогли врятуватись від вивезення в Німеччину і знищення близько 49 тисячам радянських громадян.²⁶

Зрозуміло, цим важливим питанням займалися й народні месники Кам'янець-Подільщини. Так, лише партизанським з'єднанням під командуванням А. З. Одухи, за голову якого окупанти обіцяли цілий маєток, визволено від вивезення на нацистську каторгу 629 подолян, а Проскурівською підпільно-партизанською організацією – понад 1000. Зокрема, диверсійна група проскурівчан під командуванням М. А. Храмовського у серпні 1942 р., заваливши залізничну колію спиленими телеграфними стовпами, зупинила біля станції Наркевичі поїзд, знищила охорону ешелону і звільнила з неволі всіх людей...²⁷

Як згадувалося раніше, чималу роль у «вербуванні» робочої сили для потреб мілітаристської економіки рейху відігравали місцеві старости. Щоб посяяти серед них страх, до мінімуму звести їх лакейську заповзятливість, покарати за злочини перед своїм народом, восени 1943 р. бойовою групою партизанського з'єднання ім. Сталіна (командир А. Г. Кондратюк) було здійснено ряд актів розплати над гітлерівськими прислужниками у Липовецькому районі. Зокрема, розстріляно районного старосту, заступника старости с. Брицького, старост сіл Трощі, Ясенків, Королівки, Олександрівки, Лукашової, Берестівки.²⁸

У с. Кульчин Кам'янець-Подільської області місцевий староста на запитання партизана, переодягненого під шуцмана, що він робитиме з тими, хто ухилитиметься від відправки до Німеччини, сказав: «Прив'яжу вірвовкою та потягну до жандармерії». Так з ним незабаром і вчинили партизани Кам'янець-Подільського з'єднання під командуванням С. О. Олексенка: на мотузці притягли до Кульчинського лісу та покарали на смерть.²⁹ Цей вчинок став повчальним для інших зрадників.

Успішно діяли партизани, застосовуючи не лише зброю. *Не менш дієвим було їх полум'яне слово.* Його несли в маси, використовуючи будь-яку нагоду. Так, за неповними даними, партизанськими агітаторами і партпрацівниками загонів партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна (командир М. І. Владимиров) проведено понад 3250 бесід та зборів у 28 районах Вінницької області.³⁰

Аналогічна робота проводилася й в західному регіоні Поділля.

«Нас було багато і де б ми не перебували, – говорилося у звіті Кам'янець-Подільського обкому партії, – ми завжди проводили бесіди серед населення і розповсюджували правду з «Великої землі».

До партизана, який прийшов у село і не приніс листівки чи не розповів про становище на фронтах Вітчизняної війни, про життя на «Великій землі», населення ставилося з недовірою... Тому, ідучи в розвідку, розвідник майже завжди бере з собою листівку, розпитує політрука про становище на фронтах та про інші новини».³¹

Розповсюджувались серед населення партизанські газети, інша друкована продукція, які несли людям правду, закликали їх до боротьби з кривавими поневолювачами.

«Товариші! Незабаром буде два роки, як фашистська армія вдерлася на землю нашої Батьківщини. Гітлерівці, використовуючи тимчасове перебування на нашій території, намагаються всіма засобами нищити наші багатства, а також вивозити наших людей на каторжну роботу до Німеччини, – читаємо, наприклад, у листівці партизанського загону ім. Боженка (Кам'янець-Подільська область). – Німці годують свою звірячу армію нашим хлібом і м'ясом, а все населення хочуть перетворити на рабів. Вигнану до Німеччини молодь використовують на найважчих роботах і годують її каштановою корою і бруквою. Через це велика кількість нашої молоді загинула в Німеччині від голоду. Мало того, що німці вивезли молодь до Німеччини, вони вивозять дітей 10–14 років.

Товариші! Наша Червона Армія гонить фашистські війська, а вони, відступаючи, кричать, що планово скорочують фронт.

Червона Армія визволила високоврожайні донські степи, вугільний Донбас. Наближається час нашої перемоги. Беріть зброю в руки і бийте німців. Не віддавайте своїх дітей у Німеччину, бо ви їх ніколи не побачите, не давайте німцям хліба, якого ви самі не їсте.

До боротьби – вперед!..»³²

І населення Поділля масово ставало до боротьби. Саботувало розпорядження окупаційної влади, ризикуючи власним життям, чим лише могло, допомагало партизанам, поповнювало їхні ряди. Це викликало страх і розгубленість в окупантів.

Ось рядки з німецького документа від 30 квітня 1943 р., де йдеться про стан, який склався на цей час у генеральному окрузі «Волинь-Поділля»:

«[...] Робота адміністративних органів управління за звітний період суттєво ускладнилась, так як у багато разів збільшилось число партизанських загонів, діяльність партизанів поширилась на нові райони. У зв'язку з тим, що адміністративні органи управління не володіли достатньою виконавчою владою, то тимчасово їх довелося ліквідувати. В районах генерального комісаріату, в яких

активно діють партизани, до яких тепер за винятком південних і центральних районів Кам'янець-Подільської області відносяться всі інші райони..., не можна більше навіть говорити про яке-небудь планомірне управління ними, оскільки великі райони, особливо в Подільській області... постійно чи тимчасово контролюються партизанами. У зв'язку з цим, діяльність генерального комісаріату поширюється тільки на половину, навіть на одну третину території генерального комісаріату, а, можливо, ще на меншу його частину. Партизани знищили всі справи багатьох районних і сільських адміністративних органів, при цьому вони знищили також приміщення адміністративних органів з усім обладнанням... Ніякі тимчасові напівзаходи не зможуть поліпшити становище в цих районах, навпаки, виникає дуже серйозна небезпека того, що весь апарат управління цивільних адміністративних органів у генеральному комісаріаті повністю розвалиться...»³³

Через зростаючу активність партизанів у травні 1943 р. у Волинській, Кам'янець-Подільській та Житомирській областях, «тобто на території 145308 кв. км (42,8 % території рейхскомісаріату «Україна») німці повністю втратили 32 % орних земель, 17 % виробництва хліба, 33 % рогатої худоби, 28 % свиней, 52 % овець, 26 % молока, 18 % яєць. Інші поставки також не були регулярні».³⁴

З цієї причини окупанти зіткнулись й з іншою вкрай небажаною для них проблемою: «...У зв'язку з посиленням активності бандитів... вербування робочої сили для відправлення в рейх дуже утруднене або майже зовсім неможливе. Передумовою успішного вербування робочої сили для відправлення в рейх у районах активної діяльності бандитів є виділення великих сил поліції».³⁵

Так **в особі партизанського руху гітлерівці отримали реальний другий фронт...** В тому числі й на Поділлі.

Зростаюча кількість партизанів та підпільників крім страху та розгубленості викликала в окупантів також шаленіючу злість, звірину жорстокість. Для них ненависним стало навіть саме слово «партизани». 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Гімmlер наказав більше не вживати цей термін «з психологічних причин», а також тому, що його прославляли більшовики. Дане розпорядження було передано до керівництва поліції та СД Сходу наказом № 24 за 13 серпня 1942 року. У ньому наголошувалось, що партизани – це не солдати, а бандити.³⁶

Головнокомандуючий вермахту в Україні також наказав (17 серпня 1942 р.) замість терміну «партизани» вживати терміни «бандити», «банди», «група більшовицьких бандитів» та ін.³⁷

18 серпня 1942 року А. Гітлер, перебуваючи у ставці «Вервольф», віддав наказ вжити щонайенергійніших заходів проти «бандитів» і повністю «знищити» цю небезпеку до зими. Зважаючи на волю фюрера, А. Розенберг у листі від 23 серпня до рейхскомісарів «Остланд» і «Україна» рекомендував посилити репресивні заходи щодо всіх тих, хто допомагає «бандитам». Крім того, він пропонував надавати «щедру винагороду» тим, хто допомагатиме боротися з партизанами.

Випереджаючи інструкції А. Розенберга, головнокомандуючий вермахту на Україні і рейхскомісар Е. Кох через афіші, що з'явилися ще 5 липня 1942 р., обіцяли кожному, хто допоможе своїми відомостями схопити «члена банди», саботажника чи військовополоненого, котрий втік, на вибір, винагороду на 1000 карбованців, право першому одержувати продовольство або наділ землі.³⁸

Крім солодких обіцянок для простаків, для боротьби з народними месниками гітлерівці застосували серйозну силу – уже влітку 1942 р. вони зняли з фронту і перекинули в рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» п'ять дивізій.

Та цього виявилось замало, а тому в наказі від 18 жовтня 1942 року, підписаного у ставці фюрера під Вінницею, Гітлер вимагав, щоб боротьба з партизанами була посилена і стала більш жорстокою. «Тому в усіх районах Сходу війна проти партизанів – це боротьба за повне знищення однієї або іншої сторони», – наголошував він. А 16 грудня того ж року фюрер наказав «безжально» діяти і проти жінок та дітей.³⁹

Ось чому нацисти та їх прислужники з особливою жорстокістю ставилися до кожного захопленого народного месника: не лише чоловіків чи жінок, юнаків чи дівчат, але й до дітей, які виконували в партизанських загонах обов'язки розвідників, зв'язкових, а то й бійців, як, наприклад, відважний піонер Валентин Котик із с. Хмелівки Шепетівського району, якому за проявлені мужність та героїзм в рядах Шепетівського партизанського загону ім. Кармелюка посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

От як, скажімо, вороги розправились із юним розвідником Степаном Чернобаєм.

19 грудня 1943 р. в с. Лиса Гора Липовецького району пораненим він потрапив у полон. На колишньому колгоспному дворі йому відразу ж вчинили допит. Однак підліток не відповів на жодне запитання. Тоді йому почали ламати пальці на руках, вирізали на спині зірку, викололи очі, розрізали живіт і стали дрючками витягувати кишки.

На остаток кати відрізали ще й язик та прикололи тіло партизана до землі штиком.⁴⁰

По-звірячому був закатований німцями зв'язковий антифашистської підпільної групи с. Ігнатівки Гайсинського району піонер Вася Бабій. Розстріляний гестапівцями після важких знущань у Вінницькій тюрмі рідний брат комісара партизанського загону ім. Леніна Героя Радянського Союзу П. К. Волинця (Калинівський район) піонер-партизан Олексій Волинець. Розстріляні румунськими жандармами в с. Печері члени підпільної розвідувальної молодіжної групи Шпиківського району піонери Ганя Козуб, Вася Нарядчук, Михайлик Козачко...

Без всякого жалю фашистські карателі знищували партизанські села, а разом з ними їх мешканців – жінок, дітей, стариків. Всього на Поділлі трагічної долі білоруської Хатині та українських Кортелісів зазнали 43 населених пункти [Вінницька область: с. Сталінка (Бершадський район), с. Мар'янівка (Брацлавський район), с.с. Пархомівка, Криштопівка, Чортория, Шабельня (Дашівський район), с. Василівка (Іллінецький район), с.с. Брусленів, Пеньківка, Супрунів, Яцківці (Літинський район), с. Павлівка (Ободівський район), с. Мітлинці (Ситковецький район), с.с. Майдан-Бобрик, Матяшівка, Уладівка (Хмільницький район); Кам'янець-Подільська область: с. Синютки (Білогірський район), с. Канівка (Волочиський район), с.с. Білижинці, Васильківці, Двірець, Комини, Клубівка, Лютарка, Михля, Михнів, Покощівка, Сошне (Ізяславський район), Білецьке, Буртин, Воробіївка, Кустівці, Онацьківці (Полонський район), Білотин, Велика Гнійниця (Плужнянський район), Волиця, Голики, Губельці, Мінківці, Сільце, Хоровиця (Славутський район), с. Сьомаки (Старокостянтинівський район), с. Караїна (Теофіпольський район)].

Нерідко карателі розправлялися з родинами партизанів та підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільників с. Підвисокого Оратівського району, спалено їхні хати, а майно – розграбовано.⁴¹ У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківцеь Гайсинського району.⁴²

Широко застосовувалися й інші методи розправ над населенням та його залякування. Так, кілька днів німецькі жандарми возили по селах Турбівського району взятого в полон члена партизанської групи ім. Чапаєва мешканця села Нова Гребля цього ж району П. І. Рябокonia, представляючи його населенню як «бандита», а потім після нелюдських катувань прилюдно стратили.

Карали подолян і *штрафами*. 6 червня 1942 р. Антонінський гебітскомісар, зокрема, видав розпорядження такого змісту:

«Під час вербовки робочої сили на роботу до Німеччини було підпалено господарство старости с. Велика Медведівка. Староста поніс збиток в сумі 5 тисяч карбованців.

Окркомісаріатом постановлено, оскільки злочинця не виявлено, суму 5 тисяч карбованців повинні сплатити всі селяни с. Велика Медведівка на протязі одного місяця з 1 липня по 1 серпня 1942 року.

...Попереджую всіх селян с. Велика Медведівка, що за найменший вчинок, що буде заподіяно в селі, а особливо проти старости, який виконує завдання німецької влади, – все село понесе покарання...»⁴³

8 липня 1943 р. загарбники застосували ще одне «нововведення». Тоді вийшов наказ Об'єднаного командування вермахту, в якому йшлося, що особи чоловічої статі віком від 16 до 55 років, *затримані під час операцій проти партизанів у районах бойових дій та дислокації військових частин у рейхскомісаріатах, оголошувалися військовополоненими*. Їх переправляли у табори для військовополонених, а звіди вивозили на примусові роботи в Німеччину.

З початку осені того ж року партизанські райони нацисти стали називати військовими зонами. Так, в наказі уповноваженого фюрера по боротьбі з партизанами обергрупенфюрера СС і генерала поліції фон Баха вищим начальникам СС та поліції про захоплення під час операцій проти партизанів робочої сили для німецької військової і харчової промисловості, підписаному 1 вересня 1943 р., наголошувалося, що:

«...Райони, заражені бандитською діяльністю, оголошуються військовими зонами і належать евакуації.

Всі працездатні чоловіки цих районів у віці від 16 до 55 років повинні розглядатись як військовополонені і негайно відправлятись у рейх. Чоловіче населення до 16 років і старше 55 років, а також всіх працездатних жінок направляти в табори для цивільного населення Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, звідки їх також без зволікань відправляти у рейх...»⁴⁴

Тобто передбачалася розправа над всім без винятку населенням партизанських районів.

Застосування жорстоких каральних акцій, такі ж нелюдські методи вербування у поєднанні з іншими численними проявами геноциду викликали досить потужну протидію, на що, врешті-решт, змушені були зважити самі загарбники. Так, на нараді керівників відділів розвідки та контррозвідки при генералкомісарах, яка відбулася у Рівному, лунали висловлювання, що такі «акції можуть настільки сильно вплинути на населення сусідніх сіл, що воно зі страху стане на бік

банд. Це ж стосується і роботи комісій по вербуванню в Німеччину. Вони не повинні занадто старатись, інакше банди будуть отримувати все більше поповнення за рахунок місцевого населення».⁴⁵

«...Навіть серед представників фашистського державного апарату... стали чутися голоси, що вимагали зміни набору робочої сили та становища «східних робітників»... Типові з приводу цього побоювання висловлені Бройтігамом (уповноваженим Розенберга в штабі групи армій «А»): що продовження подібної практики та методів може мати небезпечні наслідки і призвести до такої ситуації, коли через надмірний ріст партизанського руху Україна... перестане бути постачальницею продовольства». Це, за словами чиновника, призведе до паралічу постачання армії, становище якої «стане критичним», через що «виникне небезпека військової поразки Німеччини».⁴⁶

Однак ці недругорядні застереження не були взяті до уваги. А тому колишній керівник військової промисловості нацистського рейху А. Шпеєр змушений був пізніше констатувати в своїх мемуарах:

«Гітлер абсолютно даремно покладав свої надії на 250 мільйонів мешканців окупованих територій. Вони зазнали краху як через слабкість тамтешньої німецької адміністрації, так і через те, що *місьцеве населення вважало за краще втекти в ліс до партизанів, аніж погодитись на депортацію в Німеччину*».⁴⁷

Патріотичне підпілля, партизанські загони виникали багатьма шляхами. Нерідко *ініціаторами їх створення були солдати чи офіцери Червоної армії*, які, не зумівши вийти з оточення, не побажали здатися ворогові, або ж ті, яким пощастило вирватись із концтаборів, патріотично настроєне місьцеве населення. Але чи не найважливішу «роль в організації радянського опору», – як визнає західний історик В. Косик, – «відіграла Комуністична партія. Поступово було відновлено досить значну підпільну партійну мережу, і *партія стала основним організатором партизанських груп*».⁴⁸

Так, лише на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни діяли 2 обкоми, 4 міжрайкоми, 15 райкомів партії, 2 районних партійних організації, 2 партцентри.⁴⁹ У значній мірі завдяки їх діяльності та впливу до партизанського руху в області загалом було залучено 8510 чол. Більше чотирьох тисяч патріотів боролися у більшовицько-комсомольському підпіллі. Всього ж учасників партизанського руху, підпілля та інших форм боротьби нараховується понад 18 тис. чол., в т. ч. майже 2300 комуністів та 2500 комсомольців. В області в різний час діяло 6 партизанських з'єднань, 36 загонів, 8 партизанських та 210 підпільних груп.⁵⁰

Два підпільних обкоми, 10 райкомів, міськком та окружком партії діяли на Кам'янець-Подільщині. В області боролись із ворогом 5 партизанських з'єднань, 43 партизанські загони і групи, 177 підпільних організацій і груп. Лише народних месників нараховувалось понад 11 тисяч чоловік.⁵¹

Крім того, через територію Поділля здійснювали рейди партизанські з'єднання М. І. Наумова, С. А. Ковпака, перше молдавське з'єднання під командуванням В. А. Андрєєва.

Завдяки зусиллям підпільників та радянських партизанів десятки тисяч подолян так і не були вивезені окупантами в Німеччину в нацистське рабство.

Як бачимо, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, гітлерівці, крім ліквідації гострого дефіциту робочої сили в промисловості та сільському господарстві Німеччини, переслідували ще одну стратегічну мету – позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу. Проте ця боротьба незалежно від волі загарбників розгорнулася невдовзі після встановлення окупаційного режиму. Вирішальними факторами її виникнення та розгортання були високий патріотизм місцевого населення, а також серйозні прорахунки окупаційних властей у проведенні своєї внутрішньої політики.

Основними формами народного опору в тилу ворога на Поділлі стали патріотичне більшовицько-комсомольське підпілля (на першому етапі боротьби) та партизанський рух (на другому етапі). Важлива роль в їх організації належить Комуністичній партії. Млявість же розгортання партизанського руху на першому етапі боротьби виявилась наслідком стратегічних помилок, допущених керівництвом СРСР у передвоєнні роки та в початковий період війни.

В особі радянських партизанів і підпільників гітлерівці отримали реальний другий фронт. Діяльність народних месників та патріотів-підпільників виявилась серйозною перешкодою в реалізації планів загарбників по депортації робочої сили із загарбаних територій, суттєво дестабілізувала ворожий тил.

¹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 45.

²ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 5.

³Там само.

⁴Цитується за книгою «Безсмертя»... – С. 222.

⁵ЦДАГО України, Ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁶ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 31, арк. 18 (Листівка Вороновицької підпільної

- друкарні, що у 1943 р. розповсюджувалась у селах Вороновицького району).
- ⁷ДАХО, Ф. 1475, оп. 2, спр. 12, арк. 2 (Із листівки Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації. Початок лютого 1943 р.).
- ⁸ДАХО, Ф. Р – 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1 (Листівка Кам'янець-Подільської патріотичної організації. Травень 1943 р.).
- ⁹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.
- ¹⁰ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 146.
- ¹¹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 171.
- ¹²ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290.
- ¹³Поділля у Великій Вітчизняній війні... – С. 213.
- ¹⁴Там само; – С. 206.
- ¹⁵ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.
- ¹⁶ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 489, арк. 41.
- ¹⁷ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.
- ¹⁸ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 49.
- ¹⁹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 220.
- ²⁰ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 110.
- ²¹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.
- ²²ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 48; 49; 207; 208.
- ²³ЦДАГО України, Ф. 62, оп. 27, спр. 101, арк. 4.
- ²⁴ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 130.
- ²⁵ЦДАГО України, Ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
- ²⁶Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 369.
- ²⁷Там само; – С. 173.
- ²⁸ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 164.
- ²⁹Безсмертя... – С. 217.
- ³⁰ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 95.
- ³¹Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 367.
- ³²ДАХО, Ф. Р – 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ³³ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 294, арк. 2 – 3.
- ³⁴Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 329.
- ³⁵ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 294, арк. 25.
- ³⁶Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RH 22 / 66, f. 42.
- ³⁷Bundesarchiv, Koblenz, R 58 / 698, f. 42.
- ³⁸Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 255.
- ³⁹Bundesarchiv–Militärarchiv, Freiburg, RW 4. – V. 604, f. 21.
- ⁴⁰ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 3.
- ⁴¹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 7, спр. 26, арк. 191.
- ⁴²ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 108.

- ⁴³ДАХО, Ф. Р – 814, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ⁴⁴НАРБ, Ф. 4683, оп. 3, спр. 930, арк. 196.
- ⁴⁵ЦДАВО України, Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 62, арк. 12.
- ⁴⁶*Muller N. Wehrmacht und Okkupation.* – S. 228.
- ⁴⁷*Шпеер А. Воспоминания / Пер. с нем.* – Смоленск; Москва, 1977. – С. 306.
- ⁴⁸*Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.* – С. 251.
- ⁴⁹ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27.
- ⁵⁰ДАВО, Ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51.
- ⁵¹ДАХО, Ф. Р – 1941, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

4.3. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю та їх участь у протидії депортації цивільного населення

Крім більшовицько-комсомольського підпілля, радянських партизанів на Поділлі час від часу заявляла про себе ще одна політична сила – Організація Українських Націоналістів (ОУН). Щоправда, тут вона не користувалась таким авторитетом, як радянські партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки, як у Західній Україні. Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців краю. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, подоляни два десятиріччя жили під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення Радянського Союзу як «Російської імперії» – відкритого «ворога незалежності українського народу», визволення з «більшовицького рабства» українців, створення «Самостійної Соборної Української держави».

Абсолютна ж більшість подолян (а це залишається незаперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу СРСР. Напрочуд, зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п'ятирічок, а в час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної армії, більшовицько-комсомольського патріотичного підпілля, партизанських загонів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подоляни тісного співробітництва націоналістів з гітлерівцями, котре виявилось зовсім невинуватим, хоч і не переслідувало мету «світового панування». І бандерівці, і мельниківці (розкол ОУН стався 27 серпня 1939 р. в Римі під час Великого Збору організації: одне крило – ОУН-Б – очолив С. Бандера, друге – ОУН-М – А. Мельник) намагалися використати напад нацистсь-

кої Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР «української революції». Для її успішного проведення, найголовніше, підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думкою про таку можливість більш радикальне бандерівське крило ще до початку війни подбало про створення власних збройних формувань, які боролися б проти Радянської Росії, а згодом переросли в українську національну армію. У результаті переговорів з керівництвом абверу німецька сторона погодилася «вишколити близько 700 українців, розділених на два батальйони»¹ (приховані наміри Верховного командування німецької армії полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, використати їх у диверсійних цілях).

Підготовка «Дружин українських націоналістів» (ДУН), як їх називали новобранці, відбулася при підтримці абверу. Вони не мали порядкового номера й не входили до складу німецьких з'єднань, діставши відповідно назви – «Організація «Роланд» і «Спеціальний відділ «Нахтігаль». Серед визначених їм завдань були: забезпечення умов просування німецьких військ по неокупованих територіях, «роззброєння росіян», охорона транспортів з військовополоненими.

Батальйон «Роланд», якого німці так і не використали в «поході на Схід», був створений в квітні 1941 р. і проходив навчання в Зауберсдорфі поблизу Відня. Його особовий склад носив чеську уніформу на зразок бійців української армії 1918 року з жовто-синіми нарукавними пов'язками, на яких значилося: «Німецький вермахт».

Майже водночас відбувалося формування батальйону «Нахтігаль» («Соловей»), який відбув вишкіл у Нойгаммері (Сілезія) в складі 330 вояків, зодягнених у польові мундири вермахту. Закінчивши навчання 17 червня 1941 р., він 22 червня перейшов радянський кордон у районі Перемишля. 14 липня передислокований до Проскурова, де приєднався до альпійської охоронної дивізії. Під час наступу гітлерівців на Вінницю вояки батальйону брали участь у боях з Червоною армією поблизу Браїлова.²

Поділля виявилось для «Нахтігалю» роковим. Зазнавши певних втрат, він ще деякий час квартирувався у с. Юзвині під Вінницею, а

потім повернений до Нойгаммера, де був розформований, але не зник безслідно – на базі «Нахтігалю» (а також «Роланду») створено «каральний поліцейський підрозділ» – шуцманшафтбатальйон-201 під командуванням націоналіста Побігушого. У складі есесівського корпусу під командуванням фон ден Бах-Залевські... «...оунівці воювали проти партизанів «на території Білорусії і північної Волині».³

Але ще до цього, 30 червня 1941 р., увійшовши разом із 1-м батальйоном Брандербурзького полку до Львова, де у спину відступаючих червоноармійців стріляли місцеві націоналісти, він, за вказівкою ОУН-Б, зайняв ряд важливих об'єктів, у тому числі радіостанцію. Через неї в ефір було зачитано «Акт про відновлення Української Держави».

«ОУН-Б, – як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, – пішла на зухвалий крок, що межував з безрозсудністю, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на вкрай ризиковану гру, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військове командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконаним, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення».⁴

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що «відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації», що «Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі»,⁵ ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції нацистського політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: «Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями».⁶ Тобто самими гітлерівцями та їх союзниками. *Нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волю й Україні.*

У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один «сюрприз»: крилом ОУН-Б (та й іншим крилом)

напередодні війни були створені і таємно підготовлені похідні групи націоналістів. Загалом їх було три: «Північ», «Центр», «Південь», в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких «операційних груп» чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Група «Північ» повинна була досягти Києва та області. Група «Центр» мала на меті м. Харків і область. Група «Південь» повинна була дістатися до Одеси і Криму.

«Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші – трохи згодом. Щоб проникнути на Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцеве управління...»⁷

Ці люди «...встановлювали своєрідний політичний устрій в окупованих областях України. Вони захоплювали в свої руки міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо».⁸

В одному з німецьких донесень сказано, що «вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України».⁹ Інше донесення повідомало, що ОУН приділила однакову увагу як залишеним «советами» складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначалися не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або за кордоном...¹⁰

Проникли похідні групи й на Поділля, про що свідчать архівні документи:

«Районна українська народна міліція.

м. Літин, 30.07.1941 р.

До пана старости с. _____

Оцим заряджую зараз приступити до вибору старости, коменданта міліції й 6-х членів української народної міліції.

Ці люди мусять бути довірені, чесні та письменні, щоби солідно провадили село до кращого завтра.

Це відноситься до цих сіл, де ще не вибрали вище поданих осіб. Староста є господарем цілого села, йому мусять усі підпорядковуватися, а міліція є в розпорядимости пана старости. Міліція є сторожем цілого села, щоб не було грабування, бійки й крадіжки.

[...]

...В поліклініці в Літині лежать ранені вояки й не мають що їсти, тому кожне село нехай переведе у себе збірку для них, а це дві копи яєць, два кг масла і 30 літрів молока і цю збірку відставити щотижня з кожного села щоби хворі не гинули з голоду.

Хто буде противитися вище згаданим вказівкам, цього притягнемо до відповідальності й буде строго караний.

Слава Україні!

Районовий В. Кузьма.

Комендант міліції Яковлев.

Управа міста Борисюк». ¹¹

«2 серпня 1941 р.

До пана старости с. Балина. ¹²

На припоручення обласного коменданта Української міліції зараджую сейчас подати до району опис членів міліції кожного села, а то ім'я й назвисько, вік, національність, а окремо старости та помічника.

Заподати опис тракторів кілька в селі знаходиться та кілька потрібно горючести до обробки збіжжя.

Всі трактористи зголосяться на день 4/VIII – 41 р. на одинадцять годин перед полуднем в Літинській міліції.

Слава Україні!

Районовий Кузьма». ¹³

«2.8.1941 р.

Старості с. Пиків ¹⁴

Згідно розпорядження представника Уряду України Липового повинні з'явитися на 3-4 серпня 1941 р. учителі, агрономи, учні, що закінчили 10-літку 1941 р. та мед. робітники в Калинівку для реєстрації (буд. був. міліції).

Представник Уряду України О. У. Н. Липовий». ¹⁵

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН Бандери інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави» в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також у районах Умані й Могилева-Подільського. Німці підкреслювали, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширюва-

ли листівки із закликом до створення «Української революційної армії». ¹⁶

Це теж не сподобалося німцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц/5, ¹⁷ що дислокувалися в Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату «Україна» (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери.

«Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники...» ¹⁸

Наказ айнзацкоманди Ц/5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців, основний зміст якого спрямовувався проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

«...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям..., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, котрі допомагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення...» ¹⁹

Не менш промовистий і інший документ:

«4.XI.41 р. Таємно.

До коменданта с. Губник ²⁰ п. Ткаченко.

Останніми днями стало виявлятися підпільне розповсюдження листівок партії Бандери.

Живит[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політвідділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає сувора кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк
Начальник Політвідділу Романюк». ²¹

У серпні 1942 р. гітлерівці провели масові арешти та розстріли представників «Просвіти» та існуючих осередків ОУН. У Кам'янець-Подільському гебіті було знищено 120, у Дунаєвецькому – 60 осіб. ²² Націоналісти пішли в підпілля.

Будучи в підпіллі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність.

У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували свої листівки, були причетні, очевидно, до випуску місцевої газети «Вінницькі вісті», проникли в міську управу, де працювали на впливових посадах. Причому, до весни 1943 р., коли «весь склад обласної управи»²³ (крім Севастьянова)²⁴ в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина обласних чиновників арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський – нач. госп. відділу управи, Галій – нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський – нач. паспортного відділу та ін.)²⁵

Із трофейних документів видно, що націоналісти проникли навіть у такий надсекретний об'єкт, як «Вервольф». Зокрема, це вдалося Івану Царицькому – уродженцю с. Золочева (Галичина), в минулому австрійському офіцеру, директору школи в Польщі, мешканцю міста Аушвіц, перекладачеві та ОТ-трупфюреру таємної польової поліції групи РСД (служби імперської безпеки):

«Командир поліції безпеки і СД м. Житомира

№ 807/43-1-

м. Житомир

27 лютого 1943 р.

Таємній польовій поліції, група РСД

Служба групи безпеки Ост

Польова пошта № 27551

Через зовнішній службовий пункт Вінниці

Відносно: Перекладача Івана Царицького – ОТ-трупфюрера

таємної польової поліції, група РСД.

Стосовно доповіді від 12 лютого 1943 р.

№ 354/43 та листування ТПП від 12.ІІ.1943 р.

ОТ-трупфюрер Іван Царицький із січня 1942 р. працював перекладачем при об'єкті «Вервольф», а в жовтні 1942 р. переведений працювати перекладачем безпосередньо до начальника групи безпеки Ост. Під час його роботи перекладачем при групі безпеки Ост встановлено, що він безконтрольно мав зв'язки з українцями, які у політичному плані підозрюються у зв'язках з бандерівцями. Суворе спостереження за ним встановило, що він у грудні 1942 р. мав бесіду протягом години з відомою в Михайлівці²⁶ керівницею бандерівців. Начальник служби групи безпеки Ост Данер на підставі цього відсутності Царицького від роботи і передав у мій відділ у Вінницю...

Про те, що Царицький зв'язався із підозрюваними в приналежності до бандерівців, взагалі нічого не було вказано. В цьому упущенні я бачу наявність приводу для значної шкоди діяльності поліцейської безпеки...»²⁷

Найголовнішим же своїм завданням націоналісти вважали підготовку до збройного виступу за Самостійну Соборну Україну. Як згадує колишній окружний провідник, військовий референт обласного Проводу ОУН на терені Вінниччини Є. Алетіяно-Попівський, ще у першій половині 1942 року «...ми почали підготовку, щоб створити т. зв. південно-західний фронт; осідком його головного командування мала бути Вінниця. Ми робили облік усіх матеріалів і резервів, потрібних для мілітарної справи. Вивчали також обставини, враховували завдання військової Округи р. Бога і південного Подністро-в'я. А завдання наше на випадок повстання було таке:

- 1) Роззброїти війська окупантів, у потребі навіть збройною силою та звільнити від них наш терен дії; 2) Перешкодити активній дії будь-яких «автономістів» чи «федералістів», себто, малоросів, під таким чи іншим прапором; 3) Обсадити своїми збройними силами всі важливі об'єкти, щоб зберегти їх незнищеними для потреб української держави; 4) У воєнно-визвольний час поставити все життя нашого краю під контроль військової національно-революційної української адміністрації, при збереженні та активізації органів місцевого українського самоврядування; 5) Діяти між р. Богом і південним Дунаєм на теренах, що замешкані переважно українським населенням.

У другій половині 1942 року, починаючи з місяця липня, ми розпочали такі підготовчі роботи:

- 1) Накреслення планів; 2) Підбір людей та командування головної військової Округи, що потім мала розширитися в оперативний штаб Південнозахідного фронту, з відділами і підвідділами технічних і інженерних служб, авіації, панцерних частин і інтернатури; 3) Облік воєнних резервів і матеріалів та магазинування.

Особливу увагу ми звернули на підшукування спеціалістів авіаційних і панцерних частин, бо в наших околицях влітку перебувало головне командування німецького східного фронту і було чимало німецьких авіаційних і танкових частин, що їх ми мали намір раптово захопити під час повстання. Цю зброю ми мали використати в боротьбі з ворожими силами».²⁸

Немало зусиль доклали бандерівці по створенню підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі вдавалося. При їх створенні ставку було зроблено на осіб, незадоволених радянською владою, зокрема, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їх сімей та родичів, місцеву інтелігенцію, молодь.

«В м. Вінниці, а також в ряді районів, – говориться в іншому документі, – існували оунівські організації бандерівського спрямування,

закладені прибулими із західних областей України емісарами головного Проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. «Спілка українського націоналістичного студентства» (СУНС)...

Існуюче націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам'янець-Подільської області».²⁹

Керівником націоналістів у Калинівському районі був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями), керівниками націоналістичних осередків: у с. Старий Пиків – зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці – місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці – фельдшер Дорогневич, у с. Хомутичях – прибулий із Західної України піп Мороз...³⁰

Створювалися такі осередки також в «Трансністрії»:

«Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева 31

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують національні почуття тих, хто їх слушає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батковський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Попівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могилева».³²

«...Крім того, в Липовецькому, Турбівському, Гайсинському і Немирівському районах існували бойові оунівські групи».³³

Очевидно, це були так звані групи самооборони, які почали з'являтися навесні 1942 р. на Волині та Поділлі. Однак вістря їх боротьби спрямовувалося не проти гітлерівських загарбників. І не тому, що ці групи були нечисленними і могли легко зазнати поразки від воро-

га у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їх керівництва, в якій вказувалось як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

«...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнайбільше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпошадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких військ

а) не вести жодних засідних бойових акцій

б) примірно карати за виступ проти народу

в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів». ³⁴

Про те, що ця настанова ретельно виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

«...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролись із німцями та українцями». ³⁵

Що стосується зброї, то «...для її здобування використовувався і такий спосіб, як пошук... на місцях боїв, розкопування військових поховань з 1941 року..., її крадіжки на залізничному транспорті». ³⁶

Іншими словами, спершу націоналісти ставили за мету не фізичне винищення окупантів, а їх залякування, чим підштовхували до коригування політичної лінії щодо України. ³⁷

Більш конкретно поведінку бандерівців відкориговано на II конференції у квітні 1942 року, на якій провід ОУН(Б) виробив лінію, спрямовану на тривалу підготовку власних політичних та військових сил за українську державність. Головною вважалася теза про недопустимість стихійних виступів мас, щоб «енергія народу не вилілась у партизанщину, але оформилась у всенародний рух». Учасники кон-

ференції висловилися за критичне ставлення до німців та відсіч будь-яким спробам комуністичного Опору опанувати ситуацію і поширювати свій вплив на населення.³⁸

У ще одній інструкції говорилось, що німецьке панування знищить всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН.³⁹

Ці інструктивні настанови ретельно втілювалися в життя і створеними дещо пізніше в Західній Україні більш крупними рейдуючими збройними загонами, структурно приналежними до сформованої на базі ОУН-Б Української Повстанської Армії (один із них, як відмічають німецькі джерела, спостерігався у липні 1942 р. в районі Кам'янця-Подільського).⁴⁰

Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення (**«7 серпня 1942 р.: ...У Вінниці знову виявили листівку українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого...»⁴¹⁾**, зазначаючи арештів (**«31 липня 1942 р.: ...У ході розгрому банди в Чемерівцях було арештовано 15 осіб, серед яких заступник мера, відповідальний за школи і освіту, директор школи і деякі вчителі...»⁴²⁾**; **«25 вересня 1942 р.: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку домів удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали»⁴³⁾**), бандерівці, попри це, особливу увагу проявляли до більшовицько-комсомольського підпілля, партизанів.

Їх руками був задушений керівник Павлівської підпільної організації Калинівського району та Кіровської підпільної групи Турбівського району В. М. Мессарош, живцем замуrowаний член Ободівської підпільної групи А. Квашенко, убиті керівник Калинівської підпільної організації М. П. Архипович, член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворознюк, зв'язковий партизанської кавалерійської бригади імені Леніна В. В. Вовк, члени Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та 'безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші.

Однак великих сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли у Чорному лісі, що у північній

частині Літинського району, в кінці грудня 1943 р. появився добре озброєний великий загін оунівців чисельністю до 600 чоловік. Та, зваживши на ще більші сили радянських партизан (з'єднання під командуванням Я. І. Мельника), навіть провівши з партизанами переговори та кілька днів поагітувавши населення сіл Яцківець, Супрунова і Брусленова, бандерівці непомітно зникли.

Зате партизанам Кам'янець-Подільщини доводилось не раз вести бої з націоналістами. Так, жорстока сутичка між партизанським загonom ім. С. А. Ковпака та бандерівцями сталася в Сатанівських лісах.

Але найбільший бій між ворогуючими сторонами відбувся 22–25 липня 1943 року поблизу с. Теремне Острозького району, де тоді розміщувався табір Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова під командуванням А. З. Одухи. Тоді оунівський командир Крук, що мав у своєму розпорядженні не лише автоматичну стрілецьку зброю, але й міномети та гармати, щільним кільцем оточивши підступи до табору, вирішив розправитися з партизанами.

Бій тривав більше двох діб. Причому, був дуже жорстоким. Як згадував пізніше А. З. Одуха, партизани ще не зустрічали такого фанатизму в боротьбі: «націоналісти бились набагато краще за німців і були гідними суперниками».⁴⁴ Закінчився він тим, що націоналісти втратили 800 чоловік, в тому числі більше 250-и вбитими, а партизани вислизнули з оточення...

Як бачимо, вістря своїх ударів збройні формування ОУН спрямовували, насамперед, проти «більшовицьких партизанських загонів», тобто проти основної сили, що боролася з нацистськими загарбниками на окупованих Волині та Поділлі.

Вороже були настроєні націоналісти і до Червоної армії, хоч великих сутичок із нею на території Вінниччини і Кам'янець-Подільщини не зафіксовано...

Так під час *Великої Вітчизняної війни* (а для українського народу вона була саме такою) на західних теренах України, в тому числі на прилеглих до них землях Поділля, розгорілось полум'я не менш драматичного протистояння – *братовбивчої війни*, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Ще один зріз проблеми: у тому ж кровопролитному бою під с. Теремне проти українських націоналістів билися й юнкери Шепетівської козацької школи, які за кілька днів перед цим у повному складі перейшли на бік радянських партизанів...

Але непоодинокі випадки й запеклих сутичок між партизанами та козацькими формуваннями, «власівцями». Саме від них у липні 1943 року зазнав поразки партизанський загін ім. Чапаєва (командир Євстаф'єв), що дислокувався на території Монастирищенського та Оратівського районів, а кавалерійська партизанська бригада ім. Леніна під командуванням М. І. Владимиrowa розгромила в січні 1944 року козацький полк у с. Демківка Тростянецького району.

Тоді протягом двох годин було «вбито більше 120 чоловік. Захоплено в полон і розстріляно 56 чол. Захоплено озброєння, боеприпаси, спорядження, до 200 коней, більше половини з яких роздано населенню. Сам отаман-полковник Журавльов... у спідній білизні вистрибнув у вікно, втік, залишивши документи, обмундирування.

По документах встановлено, що отаману-полковнику козацьких військ Синьогорської станиці Журавльову вручено освячений у Києво-Печерській лаврі в присутності вищих чинів німецької армії та церкви прапор. Журавльов явно продався німцям, даючи німцям клятву боротися з Червоною Армією. Журавльов мав листа від генерала Краснова, котрий мешкав у Берліні. Краснов у листі дає директиву про те, щоб підняти всіх донських козаків, організувати козацькі війська і виступити проти більшовизму...»⁴⁵

Так на українській землі (Поділля тут не виняток) *палахотіло полум'я громадянської війни*, що матеріалізувала певні сподівання гітлерівських стратегів на розвал Радянського Союзу на ґрунті міжнародних конфліктів, – *війни у війні*, обійденої з кон'юнктурних ідеологічних міркувань увагою радянськими істориками...

Крім бандерівців на Поділлі час від часу з'являлися й запекло ворогуючі з ОУН Бандери мельниківці, що провели у червні 1942 року у Проскуріві навіть «таємні збори, на котрих обговорювалася загальна ситуація».⁴⁶ Мельниківське крило ОУН відкрито співробітничало з німцями, але не було належним чином «оцінене» ними. Припинило своє існування влітку 1943 року.

Існувала ще й третя сила національно-визвольного спрямування – так звана «Поліська Січ» (регіональний націоналістичний партизанський рух, який частково поширював свій вплив на північ Кам'янець-Подільської області). Це була «нерегулярна збройна частина», створена на Волині місцевим українським діячем Тарасом Бульбою-Боровцем, близьким до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні, «з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії». Коли під кінець 1941 року німці спробували розпустити формування, він повів своїх бійців «у ліси», щоб воювати як проти німців, так і з більшовиками».⁴⁷

Його політичне кредо досить повно розкривається в документі, що друкується нижче:

«Взимку 1941/1942 рр. я запропонував німецьким військовим і цивільним властям розширити партизанську армію «Поліська Січ» і тримати її в тилу німецьких військ для боротьби з радянськими партизанами.

Для цього необхідно було змінити терористичну систему німецького управління.

Німецьке управління не допускало й думки про те, що у нього за плечима може існувати більшовицький диверсійний рух і через це відхилило мою пропозицію.

Влітку 1942 року виявилось, що більшовицька диверсія в тилу не ліквідована, а, напрочуд, зміцніла. Німецьке управління, замість того, щоб використати можливість ліквідації більшовицької диверсії при допомозі українського населення, продовжувало свої репресії проти цього населення.

Я писав із лісу листи Рейхскомісару Коху, в яких звертав його увагу на те, що німецьке управління на Україні веде неправильну політику, і що це, врешті-решт, закінчиться трагічно для обох боків.

За моєю порадою восени 1942 р. були призначені переговори між німецьким управлінням і українським національним рухом.

Ці переговори вів я з начальником німецької служби безпеки СД на Волині і Поділлі д-ром Пітц і д-ром Беєр. Вони пропонували мені, щоб ми влились у систему німецької поліцейської охорони і разом продовжували боротьбу проти більшовицьких диверсантів.

...Тієї ж осені 1942 р. я вів переговори з представником Москви підполковником Лукіним. Він прилетів до нас спеціальним літаком. Більшовики запропонували приєднатися до радянських партизанів.

У такому разі вони зобов'язувались постачати нас із літаків зброєю, запасними частинами, майном зв'язку і т. д. Ми повинні були заявити про свою солідарність із ними. Вони запропонували, щоб ми спільно вбили Рейхскомісара Коха.

Радянську пропозицію ми відхилили, у зв'язку з чим радянські партизани оголосили нам війну, як агентам Гітлера.

У зв'язку з тим, що влітку 1943 р. німецький фронт все більше і більше поступався назад, на захід, я став знову шукати можливість повести спільну з німцями боротьбу проти більшовиків.

Після німецької практики на Україні дуже важко було знову налаштувати народ на співробітництво з Німеччиною. Взаємне довір'я з вини німців було знищене. Народ перестав вірити різноманітним публічним заявам і зверненням. Це становище міг змінити лише український національний уряд.

У листопаді 1943 р. я звернувся ще раз до німецького уряду з пропозицією

про переговори для нормалізації українсько-німецьких взаємовідносин. Щоб придивитися ці переговори і будь-якою ціною довести їх до бажаної згоди, я ризикнув своїм життям, вийшов із ад'ютантом із сховища і 20 листопада 1943 р. пішов до німецьких властей. Німецький уряд, замість того, щоб вести зі мною переговори, затримав мене і мого ад'ютанта і відправив нас обох в концентраційний табір Саксенгаузен, поблизу Оранієнбургу. Лише 19.10.1944 року нас випустили із концентраційного табору...»⁴⁸

*Отже, були співробітництво оунівців з німецькими окупантами, а також їх непокора тим же гітлерівцям. Щоб неупереджено, об'єктивно зважити, чого було більше на теренах Поділля, необхідні документальні підтвердження. А їх то і не вистачає. Наприклад, у фондах такої великої установи, як Державний архів Вінницької області до цього часу дослідниками не виявлено жодного факту знищення націоналістами на території Вінниччини бодай кількох гітлерівців. Можливо, ця «пасивність» у боротьбі є наслідком обраної тактики досягнення проголошеної оунівцями мети: «...ОУН не виступила збройно проти німецьких імперіалістів від перших днів їхнього приходу в Україну з політичної доцільності. Зате з самого початку окупації німцями України почала підготовляти проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів».*⁴⁹

Але, найвірогідніше, причина такого «гострого дефіциту фактажу» криється не у його відсутності в реальному тогочасному житті, а у суворій інструкції керівництва ОУН, що з'явилася незадовго до вступу на територію Поділля Червоної армії-визволительки і стосувалася безпосередньо усіх структур та осередків Організації: «...Не держати архівів, не записувати ніяких адрес і кличок...»⁵⁰

Та все ж знищено було не все, що дозволило дослідникам ввести в науковий обіг певні відомості.

Збереглося зізнання Т. Бульби-Боровця:

«До лютого 1943 р. напади здійснювалися заради забезпечення себе харчами. Не було жодного випадку покалічення службовців німецької поліції і солдатів вермахту. В основному вороги – поліція і цивільна адміністрація (золоті фазани)».⁵¹

Збереглися архіви супротивної воюючої сторони – радянських партизанів, які теж проливають світло на цю проблему.

Зокрема, документи кам'янець-подільських партизанів повідують, що «вони [націоналісти] організовували напади на невеликі німецькі гарнізони в основному з метою озброєння за рахунок німців. Своїми збройними виступами вони хотіли заставити німців піти на поступки,

завдавати німцям удари у найбільш вразливі місця вони не збирались. Це посилювало б більшовиків. Не дивно, що націоналісти категорично виступали проти застосування диверсійних актів на німецьких комунікаціях». ⁵² (Із звіту про діяльність партизанського з'єднання під керівництвом А. З. Одухи).

«...Встановлено, що націоналісти не зацікавлені у здійсненні диверсій проти німців, а навпаки, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним постачанням боєприпасів і спорядженням на фронті. У бій з німцями вступають у виняткових випадках для поповнення боєзапасів і зброї...» ⁵³ (Із розвідзведення за 02.01.1944 року партизанського з'єднання ім. Леніна. Вінниччина).

Як бачимо, збройні сутички націоналістів із гітлерівцями, хоч і з інших причин, на Поділлі все-таки були.

Ще більш однозначні у цьому твердженні окремі дослідники. Так, П. Мірчук доводить, що «...в половині березня 1943 року біля с. Корчин відділ УПА наскочив на добре узброєну групу німців, що верталася з м. Деражна, де грабувала населення. Бій тривав 3 години. Здобуто один важкий кулемет «максим», одну «фінку», кілька крісів і більшу кількість амуніції. З ворожої сторони впало 16 людей і кілька ранених. З нашої сторони впало 2» ⁵⁴

Інший дослідник Л. Бондарчук повідомляє, що 9 січня 1944 р. загони УПА-Південь (діяли у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) розбили німецьку колону біля с. Лисогірки неподалік від Кам'янця-Подільського і захопили багато зброї. ⁵⁵ |

А В. Косик уточнює: «...Трофеї були досить значні: 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 тисяч патронів, 500 гранат, 3 приймачі та ін.» ⁵⁶

Той же В. Косик повідомляє, що «у жовтні – листопаді 1943 р. частина УПА провела 47 боїв з німцями й 54 – з червоними партизанами, в яких полягло 414 старшин і бійців» ⁵⁷ (на жаль, не уточнено в якій місцевості вона воювала).

У журнальному виданні «Літопис Червоної калини» стверджується, що протягом квітня 1943 р. від куль українських повстанців загинуло близько 600 військовослужбовців вермахту. ⁵⁸

Брак архівних документів не дозволяє також об'ємно розкрити участь націоналістів у протидії насильницькому вивезенню подільян на нацистську каторгу.

Але їх позицію стосовно даного питання прояснює інструкція вищого керівництва ОУН підлеглим структурам, що дійшла до нас:

«...Після пересування фронту матимемо до діла з більше випробуваною більшовицькою пропагандою... Можливо, що [більшовики] намагатимуться доказати:

- що німці тому пішли в Україну, що їх сюди запросила ОУН,
- що українські націоналісти видавали німцям на роботу до Німеччини українську молодь...

В обличчі можливості такої пропаганди мусимо освідомити українське населення:

...що українські самостійники до вивозу української молоді до Німеччини на роботи поставилися так само, як до вивозу більшовиками укр. родин на Сибір. (Покликатися на Комунікат в цій справі, виданий КП ОУН в січні 1942 р.)».⁵⁹

Позицію бандерівців підтверджує й один із німецьких документів. 12 червня 1942 р. командуючий поліцією безпеки і СД на Україні інформував берлінське керівництво:

«Як повідомлялось з Ровно, прибічники Бандери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до рейху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до рейху і вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в рейху».⁶⁰

А ось конкретні приклади такої протидії на Поділлі:

«Одним з напрямів антинімецької боротьби УПА була протидія окупаційної адміністрації у вивезенні української молоді до Третього рейху... Так, у березні 1944 р. повстанці вели бої з ворогом поблизу Деражні...»⁶¹

...У 1942 р. у Бару існував любительський драматичний театр «Просвіти», в якому працювало багато молоді, щоб не потрапити на роботу в Німеччину...»⁶²

Як відомо, осередки «Просвіти» створювалися саме з ініціативи націоналістів. Під час нацистської окупації Поділля вони функціонували не лише в одному Бару: в Погребищі, Калинівці, Кам'янець-Подільському, Дунаївцях, Хмільнику...

19 серпня 1942 р. боївки Тараса Бульби-Боровця вчинили напад на Шепетівський залізничний вузол, вивантажили і вивезли до лісу 4 ешелони різноманітного майна і звільнили 2 ешелони людей, яких гітлерівці везли на примусові роботи до Німеччини.⁶³

Та й донесення начальника служби охоронної групи «Схід» таємної польової поліції, що охороняла ставку «Вервольф», унтерштурм-фюрера СС Даннера начальника особистої охорони Гітлера Раттенхуберу багато про що говорить:

«...Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий. Ця обставина використана українськими комуністами і бандерівцями. Ці обидві ворожі німцям партії закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в яким разі не їхати у Німеччину...»⁶⁴

Щоправда, це не стосувалося мельниківців. У їх газеті «Голос Підкарпаття» за 21 лютого 1943 року, зокрема, читаємо: «Тепер у нас багато обов'язків. Один з перших є справа виїзду робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей... На їх місце мусять прийти другі люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинитися».⁶⁵

Іншими словами, ніякого заперечення проти насильницького вивезення в Німеччину українського населення, повне «розуміння і співчуття» до виниклих проблем гітлерівського рейху.

Отже, на теренах краю заявила про себе ще одна важлива політична сила – Організація Українських Націоналістів (ОУН), що умовно поділялася на три самостійні табори: бандерівців, мельниківців, бульбівців. Вона намагалася прищепити подолянам ідею створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях реалізації мети схематично націоналісти бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної «української революції». Ось чому, тісно співробітничавши з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

Але основне вістря спрямовувалося проти радянських партизанів, більшовицько-комсомольського патріотичного підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю у цьому плані відзначалися бандерівці, що проявили найбільший радикалізм.

Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Цю війну слід розглядати також як складову частину війни громадянської, полум'я котрої теж палахкотіло на окупованому нацистськими загарбниками Поділлі, оскільки відбувалось збройне протистояння між радянськими партизанами і націоналістами, між партизанами і козаками та власівцями, між бандерівцями та мельниківцями.

Сили національно-визвольного спрямування зробили свій внесок у боротьбу по перешкоді вивезення гітлерівцями цивільного населення краю на німецьку каторгу.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію і практику німецького нацизму щодо інших народів, зокрема, слов'ян.

¹Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 147.

²Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. – С. 442 – 443.

³Першина Т. Фашистський геноцид на Україні. – С. 30.

⁴Субтельний О. Україна: Історія. – С. 568.

⁵Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 504.

⁶Цитується за книгою «Безмертя»... – С. 176.

⁷Там само; – С. 113.

⁸ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1., спр. 1, арк. 1.

⁹Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RH 22/203, f. 2.

¹⁰Bundesarchiv, Koblenz, R 58/220, f. 193 – 194.

¹¹Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. Інвент. № 606.

¹²Літинський район.

¹³ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 1, арк. 73.

¹⁴Калинівський район.

¹⁵ДАВО, ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁶Bundesarchiv, Koblenz, R 58/216, f. 20.

¹⁷Айнзацкоманди (оперативні групи) були створені в кінці травня 1941 року на основі угоди між представником головного командування сухопутних військ вермахту генерал-квартирмейстером Вагнером і начальником поліції безпеки та СД (служби безпеки) Гейдріхом. Вони входили до складу айнзацгруп (спеціальних оперативних груп) як зондеркоманди (особливі команди), котрі, у свою чергу, поділялись на тайлькоманди. Було сформовано чотири айнзацгрупи – «А», «Б», «Ц», «Д». Айнзацгрупа «Ц», очолювана спочатку Рашем, а потім Томасом, діяла на Україні, за виключенням її південної частини. В айнзацгрупу «Ц» входили зондеркоманди «4-а» «4-б», айнзацкоманди «5», «6». У структурі айнзацгрупи «Ц» були також зондеркоманди «10-а», «10-б», айнзацкоманди «11-а», «11-б», «12». Кожна айнзацкоманда нараховувала приблизно 800–1200 чол.

Склад оперативних груп комплектувався за рахунок кадрів гестапо, кримінальної поліції, СД і СС.

- ¹⁸International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – Т. XXXX. – Nürnberg. – 1946. – С. 269 – 270.
- ¹⁹Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України. Інвент. № 3285.
- ²⁰Гайсинський район.
- ²¹ДАВО, ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
- ²²Архів УСБУ в Хмельницькій області. – Спр. 23294, арк. 65.
- ²³Так в документі. Правильно: «міської управи...»
- ²⁴Голова Вінницької міської управи.
- ²⁵ДАВО, Ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.
- ²⁶с. Коло-Михайлівка Вінницького району.
- ²⁷ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 5, спр. 9, арк. 328.
- ²⁸Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – С. 17.
- ²⁹ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153 – 154.
- ³⁰ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.
- ³¹м. Могилева-Подільського.
- ³²ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370.
- ³³ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153.
- ³⁴ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27.
- ³⁵Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; – СПб.: Terra Fantastica, 1999. – С. 623.
- ³⁶Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – С. 17.
- ³⁷Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 660.
- ³⁸Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – С. 111.
- ³⁹Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 242.
- ⁴⁰Bundesarchiv, Koblenz, R 58/222, f. 231.
- ⁴¹Bundesarchiv, Koblenz, R 59/698, f. 110.
- ⁴²Bundesarchiv, Koblenz, R 58/698, f. 84.
- ⁴⁸Bundesarchiv, Koblenz, R 58/222, f. 103.
- ⁴⁴ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 159.
- ⁴⁵ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 64.
- ⁴⁶Bundesarchiv, Koblenz, R 58/222, f. 180.
- ⁴⁷Субтельний О. Україна: Історія. – С. 580.
- ⁴⁸ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6 – 7: Історія Української по-

встанської армії / Продиктував Степан Тарас Бульба-Боровець.

⁴⁹Із інструкції кер. органу ОУН; – ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 40.

⁵⁰ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 28.

⁵¹Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (Штрихи до політичного портрета). – К., 1945. – С. 27.

⁵²ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 152.

⁵³ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24.

⁵⁴Мірчук П. Українська Повстанська армія 1942–1952 рр. – К.: Народна газета, 1991. – С. 9.

⁵⁵Бондарчук Л. Діяльність ОУН-УПА на Волині і Поділлі під час німецької окупації Поділля у Другій світовій війні // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 175.

⁵⁶Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 414.

⁵⁷Там само: – С. 423.

⁵⁸Літопис Червоної калини. – 1992. – № 6; 7. – С. 182.

⁵⁹ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 40.

⁶⁰Цитується за книгою «Безсмертя»... – С. 214.

⁶¹ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16.

⁶²Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність на фронтах другої світової війни. – К., 1996. – С. 416.

⁶³Дзьобак В. В. Отаман Тарас Бульба-Боровець... – С. 27.

⁶⁴ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44.

⁶⁵ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

4.4. Опір у німецькій неволі

Опір нацистам існував не лише на окупованих територіях. Не мирися подоляни із своїм становищем також в німецькій неволі. Незважаючи на крайні форми примусу, вони не бажали працювати так, як від них вимагали експлуататори. Єдиним *дієвим фактором, що примушував «остарбайтерів» до трудової участі, був хіба що голод*, котрий штучно підтримувався нацистським режимом, – хто відмовлявся трудитись, того фактично позбавляли «нормованого» харчування, а отже, і перспектив на існування. Проте, працюючи, бранці в основному ставилися до справи байдуже, без всякого ентузіазму, не дивлячись на постійну реальну небезпеку жорстокого покарання. Лише одиниці ще вірили німецьким обіцянкам і вкладали у працю всю душу та останні сили.

«...Роблю пока на старому місці, роблю дуже добре, так сказати «по-стахановськи», щоб заробити більше грошей і скоріше приїхати додому, бо нам говорять, що як будем їхати додому, то треба буде за свої гроші білета купувати, то я і над цим питанням задумалася...»¹ (Із листа з Німеччини Марії Батюшенко, с. Комарівка Славутського району, 04.03.1943 р.).

Пасивність, інертність замордованих каторгою «східних робітників» дратувала гнобителів. Вони вбачали у цьому вияв прихованого чи напівприхованого саботажу. І були близькими до істини. Опір, хай і не цілком організований (більше на індивідуальному рівні), справді існував. *Основними його формами були:*

- робота упівсили;
- шкідництво;
- втечі;
- збройна боротьба,

а найпоширенішим виявом непокори «остарбайтерів» у нацистській неволі:

- робота упівсили;
- невихід на роботу;
- відмова від роботи;
- втечі.

«...Восени 1944 року я був арештований дільничним німецьким жандармом за погану роботу. Під арештом перебував троє діб».² (Із фільтраційної справи Д. Г. Кравчука, с. Майдан-Бобрик Хмельницького району).

...Мене карали... за невихід на роботу і за відмову працювати. За це мене били і я 2 місяці сидів у штраф-таборі. Потім тікав, але спіймали...»³ (Із фільтраційної справи І. М. Марцинюка, с. Чешки Старосинявського району).

«...Я працював на залізній дорозі... За саботаж мене відправили в концлагер м. Грослозен, де провів три місяці...»⁴ (Із фільтраційної справи В. Г. Яцюка, с. Сьомаки Хмільницького району).

За аналогічну провину двічі допитувалася гітлерівцями мешканка м. Гайсина Ф. П. Лерман.⁵ Причому їй було особливо важко, адже доводилося приховувати ще й свою єврейську національність. У разі викриття її чекала б неминуча розправа.

«...Дізнавшись, що спалено моє рідне село, я не хотів працювати. Але хазяйка заставляла, за що я її побив... За це був арештований сільською поліцією і відсидів за ґратами цілий місяць...»⁶ (Із фільтраційної справи І. Г. Панасюка, с. Уладівка Хмільницького району).

Варті на увагу мужність та незламність духу уродженки Погребища Г. І. Хоменко, котра категорично відмовилася працювати на вготованій їй каторзі.

«8 січня 1943 року я була арештована гестапо за відмову від роботи і ув'язнена в тюрму м. Брепольвальд, де провела два тижні...»⁷ (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, м. Погребище Погребищенського району).

Коли під час одного із допитів гестапівець заявив, що за невихід на роботу вона буде повішана, подолянка не побоялася погрози.

Із Брепольвальда її перевели в тюрму м. Бохупа, а потім у Віденську в'язницю.

«...Тут мене через перекладача допитував німецький офіцер... Він вимагав, щоб я йшла працювати, але я знову категорично відмовилась...»⁸

Врешті, за виявлену непокору Ганна Іванівна в лютому 1943 року опинилася в жіночому концтаборі «Равенсбрюк», через котрий загалом пройшло понад 100 тисяч невілниць і більше половини з яких загинуло.

«...В концтаборі я пробула із лютого 1943 р. по лютий місяць 1945 р. Потім мене перевели у табір смерті Берден-Бельзен...»⁹

Та мужня подолянка не скорилася й тут, залишившись, однак, живою. Від смерті її врятував наступ англійських союзницьких військ.

Не меншого розміру набуло також *шкідництво*. Справжній подвиг у нацистській неволі здійснили жінки-в'язні згаданого концтабору «Равенсбрюк», які працювали на патронних заводах. У результаті

шкідництва брак продукції за декілька місяців тут складав 14 ешелонів.¹⁰

Факти шкідництва мали місце і в інших районах Третього рейху. До багатьох із них мали пряму причетність подоляни.

Так, великий обвал на шахті «Анна» в Рурській області організував вінничанин П. Кондратенко. Систематично 2-3 рази за зміну у шахті м. Батропа різав паси, по яких транспортувалось вугілля,¹¹ уродженець с. Слободища Дашівського району (до арешту гітлерівцями і депортації в Німеччину – активний член місцевого патріотичного підпілля) Д. М. Левчишин.

Проте, підпільні організації діяли навіть у самій Німеччині. Ось що, зокрема, написав 21 вересня 1943 року із Берліна з табору № 80 своїй дружині «остарбайтер» Іван Авузьяк із с. Лоївців Староушицького району:

«...Ганя, ми увіряємо на наших братів та на Іосипа Віссаріоновича, може скоро ми вийдемо з цієї кабали, бо тут действує ВКП(б)... Ганя, еслі мене не буде, нехай добро буде тим, хто останеться живим. Но знайте, що я пострадаю за справу ВКП(б), за справу Іосифа... Желая хороших успіхів».¹²

Як стало відомо по закінченню війни, із 10800 ракет Фау-2, випущених гітлерівцями на Лондон та Антверпен, більше половини не досягли мети. З 8564 Фау-1, що мали зруйнувати британську столицю, бракованими виявились 6166.¹³

У цьому значна заслуга уродженця с. Вінниковоць Літинського району Семена Ялового та його товаришів по боротьбі.

Після того, як англійська авіація зруйнувала 16 серпня 1943 році в Пенемюнде на узбережжі Балтійського моря надсекретний німецький об'єкт – ракетний центр, нацисти вирішили перенести виробництво цієї «диво-зброї» в глибокі штольні в горах неподалік Нордхаузена. Незабаром тут було споруджено 44 величезних цехи. Почалося серійне виробництво літаків-снарядів Фау-1 та ракет Фау-2, здатних нести до тонни вибухівки.

У похмурому підземеллі до їх виробництва в числі інших були залучені в'язні табору «Міттельбау-Дора», в т. ч. подолянин С. Яловий. Враховуючи надсекретність об'єкта, шансів вижити не мав ніхто. Однак навіть у цих умовах патріоти різних країн не здавалися, діяли. На початку 1944 р. вони об'єдналися в підпільну організацію. Її очолили Костянтин Журавський (у таборі Микола Петренко) та Семен Яловий (у таборі Семен Гринько). Під постійною загрозою жорстокої розправи патріоти шкодили, як могли. «Плутали» схему розмі-

щення дротів, неякісно здійснювали пайку та зварювали шви, ховали дефіцитні деталі.

Крім того, С. Яловий розробив план втечі. Сміливці розраховували здійснити його 24 грудня 1944 року, напередодні Різдва, коли німці будуть готуватися до свята. Були створені спеціальні штурмові групи, готувалася холодна та вогнепальна зброя. Але наміри підпільників викрив провокатор. Семена Ялового та його товаришів посадили в карцер. Відчайдушний підпільник і тут виявив твердий характер, організував втечу. В'язні вбили одного охоронця, обеззброїли іншого й вирвалися з камери. Троє подолали колючий дріт, але їх схопили, решта загинула від куль варткових. Мужньо прийняв смерть і С. А. Яловий.¹⁴

Особливо масовими були втечі. «Потяг до них, – як відмічає у своїй праці «Жертви двох диктатур...» П. Полян, – у радянських людей був просто вражаючим».¹⁵

Німецькі документи свідчать, що в середньому за місяць кількість втікачів збільшувалася майже на 2 тисячі чоловік. Зокрема, в січні – вересні 1943 р. здійснили втечі 16286 чол.¹⁶

Найчастіше таку форму непокори виявляли юнаки і чоловіки, але випадків втеч жінок та дівчат відомо теж чимало.

«...З нашого лагера... втікло 5 дівчат...»¹⁷ – писала додому рідним Антоніна Харкова (с. Борсуки Староушицького району).

«...Оля дядькова щось собі надумала і утікла з чужими дівчатами уtring. Утікла і вже 2 неділі ми від неї ніякої чутки не маєм».¹⁸ (З листа «остарбайтерки» Марії Ольшанської, с. Козодавинці Староушицького району).

Втечі завжди супроводжувались ризиком та серйозною небезпекою. За тими ж документами, при їх спробі щомісячно від куль охорони гинуло 10–25 чол.

Кожен випадок навмисного самовільного залишення цивільним в'язнем чи то табору, чи свого рабовласника не проходив непоміченим. Відразу ж організовувався пошук. Насамперед, ним займалися табірні охоронці. Проте, сфера їх дії поширювалася лише на при-табірні околиці. Далі естафета пошуку передавалася поліції та жандармерії. Фотокартки та особливі прикмети втікачів друкувалися у спеціальних виданнях, котрі оперативно розповсюджувались по всій Німеччині.

Як правило, переважна більшість втеч закінчувалася невдало – дуже вже велику віддаль та безліч заслонів потрібно було подолати сміливцям, щоб непоміченим добратися до визначених місць (на-

самперед, додому). Щастило одиницям, а основна маса втікачів знову потрапляла у руки поневолювачів.

Нещасних жорстоко били і, як правило, відправляли у той же табір, де вони утримувалися раніше. Це справляло певний вплив на тих, хто лише збирався тікати.

У разі повторної втечі покарання було жорстокішим. Спійманих втікачів відправляли у так звані виправні, або ж у штрафні, а нерідко, й у концентраційні табори, звідки вороття практично не існувало.

«5 чоловік тікали додому, то попали в лібінал, то 3 умерло»,¹⁹ – інформував з Німеччини Степан Григорина (с. Борсуки Староушицького району).

Досить часто концтабором закінчувалися і перші спроби втеч, що підтверджується численними документальними свідченнями. А от подолянинові, уродженцеві с. Вінниковець Літинського району Петру Кардашу за самовільне залишення шахти в Катовіце довелося пройти через пекло навіть трьох «фабрик смерті». Спершу після жорстокого побиття його запроторили у концтабір «Аушвіц», потім перевели у «Бухенвальд», звідти – в «Дахау»...²⁰

З огляду на таку дійсність, подоляни гірко жартували: «Втекти – не проблема, добігти – ось що найважче». Але, незважаючи ні на що, продовжувати тікати.

Із листа з нацистської Німеччини Сергія Романенка, с. Стадниця Вінницького району, 15.04.1943 р.):

«...Новин таких немає. Втекло з нашого лагера 4 чол. І Петро Ванжула (*односельчанин Сергія. С. Г.*) теж втік...»²¹

«...Наші вовківецькі хлопці Рибачок Іван і Жлуднюк Сергій поспішили з цього раю змитись, не знаю де вони зараз...»²² (3 листа «остарбайтера» Івана Закреничного, с. Вовківці Шепетівського району).

Ті подоляни (як «остарбайтери», так і військовополонені), яким вдалося вирватись на волю, ставали на шлях активної *збройної боротьби*, створювали чи поповнювали патріотичні групи, партизанські загони, вливаючись у ряди учасників руху Опору.

За межі України, наприклад, відомо про героїчні вчинки уродженця с. Соломірки Хмельницького району Героя Радянського Союзу, національного героя Франції Василя Порики. Щоправда, він був не «остарбайтером», а полоненим радянським офіцером, якому вдалося вирватись з неволі. Однак він згуртував навколо себе чимало вчорашніх «остарбайтерів», військовополонених – переважно урод-

женців Хмільницького, Літинського та Вінницького районів, котрі були насильно вивезені на нацистську каторгу і, здійснивши сміливі втечі, теж стали на шлях збройної боротьби з ворогом: В. Колісника, В. Доценка, С. Кондратюка,²³ П. Григоренка,²⁴ М. Бойка,²⁵ О. Ткаченка,²⁶ Г. Томенко,²⁷ М. Слободинського,²⁸ М. Шендлера²⁹ та ін.

У липні-серпні 1943 року з 12 бійців В. Порик сформував табірний партизанський загін, що здійснював акти саботажу і диверсій на шахтах, пускав під укіс ворожі ешелони.

Приклад знайшов широкий відгук. 12 серпня 1943 року в містечку Бомон відбулась нарада представників табірних підпільних організацій, на якій створено міжтабірний комітет північних департаментів. Його головою став В. Порик. При допомозі комітету наприкінці 1943 – на початку 1944 року табірні загони були створені у 10 таборах цього району, що об'єднували понад 200 бійців. У березні 1944 р. В. Порику призначено членом штабу франтинерів і партизан на півночі Франції. В ніч з 21 на 22 квітня 1944 року партизанський загін під його командуванням розгромив охорону бомонського концтабору, а 23 квітня атакував гітлерівську маршову колону, знищивши 30 фашистів.

Під час виконання чергового бойового завдання у м. Дрокурі на початку травня 1944 року подолянина пораненим схопили гітлерівці. Протягом 18 годин партизана допитували у в'язниці Сен-Нісез, з якої йому пощастило здійснити втечу, вбивши тюремного наглядача витягненим зі стіни камери цвяхом. На підпільній квартирі у м. Енен-Льетарі, куди В. Порик дістався після втечі, головний хірург місцевої лікарні Люше прооперував його, видаливши з тіла три кулі. Після цього французькими патріотами його відправлено до сім'ї Офра, яка мешкала за 20 кілометрів від Арраса. Так В. Порику, за голову якого нацисти обіцяли мільйон франків, було врятовано. А в червні 1944 р. герой створив штаб військово-політичного керівництва боротьбою радянських патріотів на півночі Франції.

В. Порик виявив себе й талановитим та досвідченим пропагандистом, провівши ряд антифашистських мітингів і зборів. Так, справжньою маніфестацією солідарності з французьким народом виявився його новий подвиг: 14 липня 1944 року в день національного свята Франції (155-річчя штурму Бастилії) у містечку Сан-ан-Гоель партизан виступив на мітингу у формі радянського офіцера. Звістка про цю надзвичайну маніфестацію швидко облетіла міста і села північних департаментів, поширилась чутка про радянський десант. Але 22 липня 1944 р. між Льевеном і Гренаєм В. Порик потрапив у засідку

гестапо і був знову схоплений. Знаючи про популярність радянського офіцера і про здійснену ним антифашистську роботу, окупанти через дві години після арешту розстріляли його біля стіни Арраської фортеці.

Вищої військової нагороди Італії удостоєний могилів-подільчанин Микола Буянов. Посмертно нагороджений італійською медаллю партизан гарібальдійської бригади провінції Модена Михайло Савченко з Поділля. Там же на Аппенінах громив ворога партизанський загін вінничанина Андрія Гречка, а уродженець Ольгополя Іван Добровольський наблизив Велику Перемогу пліч-о-пліч з бельгійськими народними месниками.

У 1942 р. насильно була вивезена на нацистську каторгу уродженка с. Коренівки Чечельницького району Катерина Калтакова. Працювала в Австрії. На початку 1945 року подолянці пощастило втекти до югославських партизанів. Майже чотири місяці вона перебувала в їх рядах. Була куховаркою, брала участь у партизанських походах, збройних сутичках із гітлерівцями...»³¹

Мешканця с. Куманівки Комсомольського району Петра Малишевського гітлерівці запроторили на англійський острів Джерсі. Там, зазнаючи постійного насильства, зводив фортифікаційні споруди. На початку 1943 р. при допомозі французьких патріотів на моторному човні здійснив втечу у Францію. З травня того ж року став партизаном одного із загонів французького руху Опору. Після відкриття союзниками в Європі другого фронту брав участь у спільних з ними бойових діях проти гітлерівців. З боями дійшов до Рейну. У вересні 1944 року за наказом генерала Де Голя із партизан було сформовано окрему військову частину. П. Малишевського зарахували в 19 батальйон французької армії. В його рядах подолянин громив ворога до самого Дня Перемоги.³²

Далеко від рідної Батьківщини відважно билися з ворогом, проливали кров соратники В. Порики, М. Буянова, А. Гречка Іван Федорчук, Федір Тиндик, Дмитро Стоколос, Омелян Гнатюк, Григорій Карасюк, Василь Ткачук, Петро Пантелій, Іван Мороз, Олексій Бондаренко, десятки інших славних синів і дочок Поділля, матері-України.³³

Отже, «остарбайтери» не бажали миритися із своїм рабським становищем і в нацистській неволі чинили опір, основними формами якого були:

- пасивність у роботі;
- відмова працювати;

- шкідництво;
- втечі;
- збройна боротьба в рядах європейського руху Опору.

Таким чином, можемо стверджувати, що:

- гітлерівські загарбники, приступивши до масової депортації цивільного населення на нацистську каторгу, зіткнулись на Поділлі з відчутним опором, котрий постійно наростав. Його чинили мешканці краю, саботуючи розпорядження та вимоги окупаційних властей, радянські партизани, учасники більшовицько-комсомольського антифашистського підпілля, а також у певній мірі сили національно-визвольного спрямування. В результаті ворог недоотримав досить значну кількість робочої сили, на яку міг розраховувати;

- основними факторами, що породжували цю протидію, були:

а) патріотизм подолян (не останню роль тут відіграла радянська передвоєнна пропаганда); крім того, мешканці краю спокон віків не корилися поневолювачам;

б) інстинкт самозбереження;

в) варварські методи проведення окупантами так званих «вербувальних» кампаній, що ґрунтувались на відвертому насильстві;

г) людиноненависницька політика окупантів.

Головними формами непокори стали:

а) прихований та відкритий саботаж населенням заходів окупаційної влади;

б) збройна боротьба;

- намагаючись вивезти на каторгу якнайбільше людей, гітлерівці цим самим хотіли ще й уберегти себе від активної протидії поневоленого населення, фізично підірвати його сили і можливості розгортати визвольну боротьбу;

- координатором організованого народного Опору була Комуністична партія Радянського Союзу, яка, незважаючи на серйозні прорахунки радянського керівництва у передвоєнні роки та на початковому етапі війни, зуміла зберегти і поширити свій вплив серед подолян, мобілізувати їх на активний виступ проти окупантів;

- боротьба з гітлерівськими загарбниками була б значно ефективнішою, якби не протистояння радянських партизанів, більшовицько-комсомольського підпілля з одного боку та сил національно-патріотичного спрямування, колабораціоністів з іншо-

го, котре нерідко переростало у громадянську, братовбивчу війну, що було ще однією трагедією українського народу;

- протидія ворогові існувала і за межами Подільського краю. Незважаючи на вкрай важкі обставини, в яких опинились наші співвітчизники у нацистській Німеччині, вони не падали духом, часто чинили пасивний та збройний опір супостатам, вписавши в боротьбу з нацизмом чимало яскравих сторінок;

- волю подолян до протидії ворогові не зламали ні нацистський терор, ні голод, ні оманливі викрути гітлерівської пропагандистської машини. Їх боротьба стала посильним внеском у Велику Перемогу.

¹Україна сниться... – С. 75.

²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4418, арк. 3 зв.

³ДАХО, Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9403, арк. 3.

⁴ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4460, арк. 3.

⁵ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 1900, арк. 1 – 2.

⁶ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4334, арк. 3.

⁷ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54878, арк. 3 – 4.

⁸Там само.

⁹Там само.

¹⁰Женщины Равенсбрюка. – М., 1960. – С. 129 – 130.

¹¹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24295, арк. 2 – 4.

¹²Україна сниться... – С. 109.

¹³Безсмертя... – С. 353.

¹⁴Там само.

¹⁵Полян П. Жертвы двух диктатур... – С. 134.

¹⁶Kurzbericht über die Behandlung der Mitteilugen über Sterbefälle, Arbeitsvertragsbrucheh (Fluchten), Einlieferungen in KL, Rückführungen usw. Von Ostarbeitern durch Wi Stab Ost, Chefgruppe Arbeit. Berlin, den. 30. Okt. 1943, gez. Dr. Hellwig. – Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RW 31/35.

¹⁷Україна сниться... – С. 86.

¹⁸Там само; – С. 104.

¹⁹Там само; – С. 87.

²⁰ДАВО, Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 90.

²¹ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 263.

²²Україна сниться... – С. 127.

²³Сахневич Л. Бійці руху Опору // Вінницька правда. – 1971. – 4 листопада.

²⁴Гавриш М. Так гартувалася дружба // Вінницька правда. – 1960. – 8 квітня.

²⁵Гринчук С. Гроза ночі // Вінницька правда. – 1972. – 31 травня.

- ²⁶Колодний В. Червоні маки // Вінницька правда. – 1969. – 26 квітня; 30 квітня; 2 травня.
- ²⁷Мельниченко В. Зв'язкова Анні // Україна. – 1966. – № 47. – С. 10 – 11.
- ²⁸Пащенко В. Я. Лишився вірним: Українські партизани в боях за визволення Франції // Вітчизна. – 1967. – № 5. – С. 165 – 172.
- ²⁹Окіпняк Ю. Командир французьких маки // Комсомольське плем'я. – 1968. – 26 березня.
- ³⁰Матеріали ІХ-ої Подільської краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 61.
- ³¹ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4244, арк. 2-3.
- ³²ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58643, арк. 2-3.
- ³³Гладкий С. П. Русский из Дрокура: По следам франтинеров. – Л.: Лениздат, 1966. – 342 с.

«Остарбайтери» як історичний феномен

(ВИСНОВКИ)

Тема «остарбайтерів», породжена Другою світовою війною, зокрема, віроломним нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, насильницьким використанням праці цивільного населення окупованих територій в мілітаристській економіці Третього рейху, – недостатньо досліджена сторінка історії України, яка викликає науковий інтерес до цієї категорії населення, вимагає ґрунтовного осмислення історичної правди про його долю, чого не було зроблено вітчизняними дослідниками через недоступність до важливих архівних джерел, ідеологічну зашореність, котра тривалий час була домінуючою в радянському суспільстві, зарубіжними – відсутність диференційного підходу та інтересу до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни.

Нацистський окупаційний режим, встановлений на Поділлі, як і по всій Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності та культури.

У надзвичайно скрутному становищі опинилося населення окупованих територій. Фактично залишене на поталу ворогові, не маючи ефективного захисту з боку народних месників (зокрема, на перших порах, коли партизанська мережа лише зароджувалась), воно виявилось під цілковитою владою гітлерівських загарбників, розглядалось ними як расово неповноцінне, що підлягало планомірному знищенню, як воєнний трофей. А тому загарбники відповідно й розпоряджались ним, не роблячи ніякої різниці між людьми, худобою, захопленим майном. Проти цивільного населення (подоляни не стали тут винятком) було розв'язано масовий терор, котрий досить швидко повсюдно переріс у геноцид.

З перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму поневолене населення України виявилось об'єктом насильницької експлуатації. Оскільки нацисти розглядали його також як дармову робочу силу, однією із форм геноциду стала

масова депортація «східних робітників» на каторжні роботи у Німеччину.

Здійснюючи так зване «вербування» робочої сили, гітлерівці активно використовували пропагандистський та соціальний тиск, але в основному – вдавалися до відвертого насильства. Лише незначна частина українців, позбавлених засобів для існування, обманутих геббельсівською пропагандою, виїхала на роботу в Німеччину добровільно.

Депортуючи цивільне населення з окупованих територій, нацисти, насамперед, намагалися ліквідувати загрозливий дефіцит робочої сили у власній економіці, націленій на ведення війни за світове панування, заставити таким чином підневільних робітників брати участь у цій війні на боці Німеччини, проти рідної країни.

Зробивши акцент на поголовне вивезення з України (Поділля) молоді, нацисти намагались домогтись фактичної стерилізації заселеної «неповноцінними» слов'янами обширної території від продуктивних сил, адже тотальна депортація цієї найактивнішої частини суспільства підривала біологічне коріння етносу, позбавляла українську націю на повноцінний розвиток у майбутньому. Обезлюднюючи Поділля, як і інші загарбані території, вони готували умови для переселення сюди німецьких колонізаторів.

Крім того, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, нацисти переслідували ще й іншу мету – позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу, а в разі відступу – людського резерву для поповнення рядів Червоної армії, відбудови зруйнованого народного господарства СРСР.

Такою ж злочинною, грабіжницькою була політика румунської окупаційної адміністрації, хоч запроваджений на території Північної «Трансністрії» окупаційний режим відрізнявся від німецького деякою ліберальністю. Забороняючи німецьким окупантам депортувати робочу силу з контрольованих територій (Північної «Трансністрії»), румунські власті в той же час експлуатували її у власних корисливих інтересах.

За час окупації з України на каторжні роботи в Німеччину вивезено 2,4 млн. чол., з них майже 200 тис. подолян. Всього ж з СРСР гітлерівці депортували близько 5-и мільйонів чоловік цивільного населення. Сумарно – це кількість мешканців Латвії,

Вірменії та половини Естонії. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою використання його для власних цілей історія ще не знала. Ось чому «остарбайтерів» слід розглядати і як трагічний історичний феномен, породжений нацистською агресією проти СРСР.

Праця «остарбайтерів», депортованих у рейх, масово використовувалась у сільському господарстві, важкій та добувній промисловості, в будівництві, на транспорті та в інших важливих сферах військової економіки Німеччини. Усі депортовані зазнавали жорстокої дискримінації і примусу, пограбування, умови їх життя і праці були нестерпними. Ставлення до них здійснювалось за принципом: «максимум експлуатації при мінімальних затратах», що особливо характерне для становища «східних робітників», зайнятих у промисловому виробництві. Табори, в яких вони жили, однозначно можна вважати резерваціями, де панували голод, холод, постійна загроза смерті від фізичного виснаження, хвороб та свавілля експлуататорів, де звичним явищем була ізольованість від світу, де бранці не мали ніяких прав, піддавались нещадному трудовому визиску.

Не набагато кращим було становище «остарбайтерів», які використовувались у сільськогосподарському виробництві, ремісництві, лісовому господарстві, як домашня прислуга.

Ось чому маси депортованих робітників – це не просто потерпілі під час війни, а її жертви, свідомо перетворені агресором у звичайних рабів. Причому в одній із найрозвиненіших капіталістичних держав Європи, у ХХ столітті, коли людство уже давно мало забути, що таке рабство. Такого повернення в минуле на десятки століть історія теж не знала.

Не менш суттєво, що робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному нераціонально, не за фахом, їх примусова праця не відзначалась високою продуктивністю, вона була регресивною. Тому своєю масовою присутністю у військовій економіці рейху «остарбайтери» сприяли її стагнації.

Патріотизм подолян, насильство окупантів породили протидію самого населення, створили умови для широкого розгортання партизанської та інших форм боротьби.

Координатором організованого народного Опору була Комуністична партія, яка, незважаючи на серйозні прорахунки ке-

рівництва СРСР у передвоєнні роки та на початковому етапі війни, зуміла зберегти і поширити свій вплив серед подолян, мобілізувати їх на активний виступ проти загарбників.

Партизанський рух, діяльність більшовицько-комсомольського антифашистського підпілля, націоналістичних організацій, а також особливості політики використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів «Трансністрії» в значній мірі перешкодили нацистським окупантам здійснити депортацію в запланованих обсягах, у тому числі з Поділля. Найголовнішою ж перепоною був успішний наступ Червоної армії.

Опір ворогові подолян існував навіть у нацистській Німеччині.

Волю подолян до протидії ворогові не зламали ні нацистський терор, ні голод, ні оманливі викрути гітлерівської пропаганди. Їх боротьба стала посильним внеском у Велику Перемогу.

Зрив планів економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР помітним чином вплинув на хід та результати війни і став важливим фактором її стратегії.

Ілюстративні документи

Робітники, Робітниці!

Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидо-большевицьких комісарів.

Большевики зруйнували Ваші заводи,
знищили запаси херців,
спалили Ваші господарства та житла,
позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти

У Німеччині одержите Ви працю і хліб.

Німці забезпечать Вам людяне відношення та
добре існування.

Ви дістанете від німців достатнє харчування.
Ваші родини будуть забезпечені.

Ви можете постійно листуватися з Вашими рід-
ними.

Вашім вільним часом Ви можете розпоряджа-
тися у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини мати-
муть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині ство-
рити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьків-
щині.

**Записуйтесь у бюрох вербування
для виїзду на працю до німеччини!**

Ukr

Листівка німецької окупаційної влади,
що з'явилась на Поділлі навесні 1942 р.
(ДАВО, ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1)

VERPFLICHTUNGSBESCHIED

УВЕДОМЛЕНИЕ О ПОВИННОСТИ

Herrn
 Frau
 Fräulein

Mebruz Romizuna

geboren am 1921/8
 dem/der/geborenen Herrn Romiz
 in
 Straße
 bei

(Vor- und Zuname)
 Nachname

Auf Grund des § 1 der Verordnung des Reichsamteilers für die besetzten Ostgebiete über die Zier-
 На основании 1-й Постановления Цейхгама в отношении занятых восточных областей в порядке мобилизации
 rung der Arbeitskraft in den besetzten Ostgebieten vom 10.XII.1941 werden Sie hiermit zur Arbeitsein-
 восточных областей постановлением Цейхгама от 10.XII.1941 г. Вы объявляетесь призванным к труду
 setzung zur Arbeit in den besetzten Ostgebieten verpflichtet und haben sich am 10. Aug. 1943
 занятых областей и должны явиться к

am 10. Aug. 1943 Uhr in 10.000 bei g. K...

Bekleidung und Schuhe sind mitzubringen, mitzubringen. Für mitgebrachte Bekleidungs-
 Одежды и обувь, вы должны принести, принести с собой. За доставленные вещи, вещи, вещи
 stücke wird Entschädigung bis zu 100 gewährt.
 вещей будет вознаграждение до

Ihre Beschäftigung erfolgt im Rahmen eines ordnungsmässigen Arbeitsverhältnisses bei tauglich-
 Ваша работа будет производиться на соответствующей работе условиях и будет оплачиваться по соответствующей
 geregelter Entlohnung.
 норме тарифу.

Im Falle Ihres Nichterscheinens wird die Befolgung dieses Bescheides durch Zwangsmaßnahmen
 В случае неисполнения его обязательства будет принудительно принудительными методами принудительно
 gegen Sie oder Ihre Angehörigen durchgeföhrt. Ausserdem wird Ihre Vertretung Ihrer Arbeitspflicht nach
 против Вас или родных. Кроме того нарушение трудовых обязанностей будет наказано арестом, за нарушение в том
 Zuschuss, Gefängnis oder Einweisung in ein Zwangsarbeitslager geahndet
 за неявку или в случае для принудительных работ.

Der Gebiets-(Stadt-) Kommandant

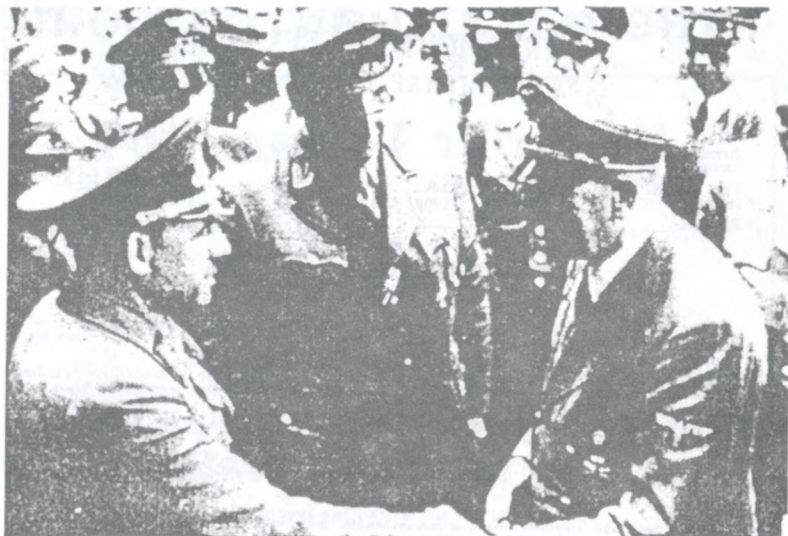
Ort, den
 Datum

Blensdorf
20. Aug. 1943

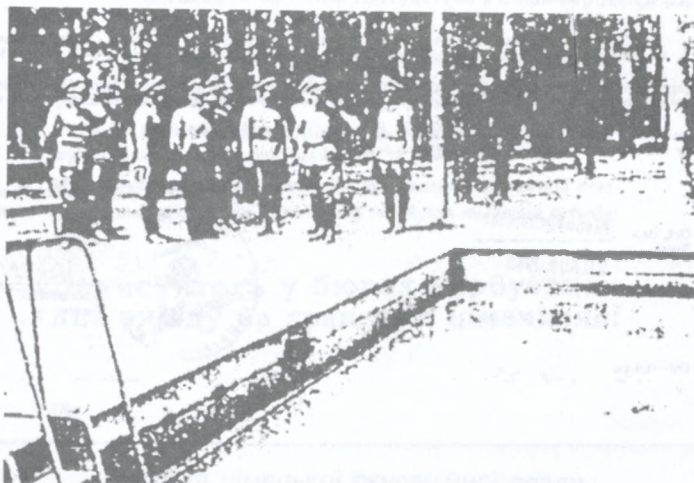

“Запрошення” на нацистську каторгу.
 (ДАВО, ф. Р - 6023, оп.1, спр. 58782)

Заукель і Гітлер.

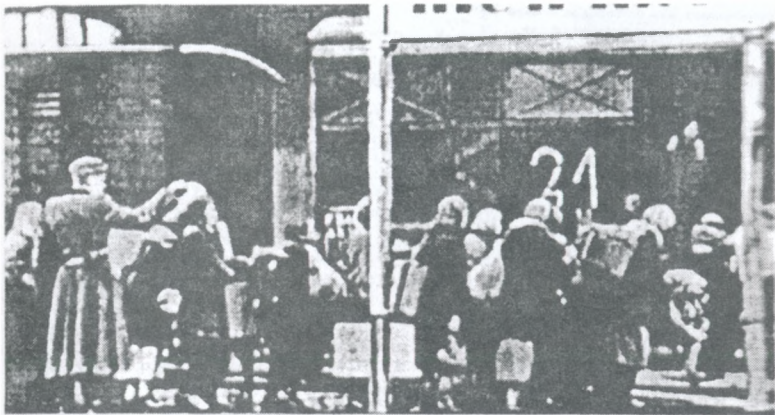
У ставці "Вервольф" під Вінницею.

Під час облоги.

В Німеччину на примусову працю.

Німеччина. Прибула робоча сила...

COMANDAMENTUL DE CAPETRINE AL ARMATEI
DEPARTAMENTUL GUVERNATORULUI CIVIL
AL TRANANESTRIEI
DIRECTIUNEA ADMINISTRATIEI

Comandamentul de Inspectorat al Armatei
1942
Prefectura Judetului MOGHILOU
M
MARE No. 81
1942 Lung IV S Zona 18 T

nr 204-11 Op. 1942

CONFIDENTIAL

DORNIULUI
PREFECT AL JUDETULUI MOGHILOU

10-942
in hot. 211
maturitate
afara de
comunitate
Golanc, 1942

Fiind informați că, în urma propagandei făcute de unele persoane de origine ucrainiană, trec în Germania, la lucru, prin Gara Searinca, cu destinația Vinnița, convoaie de sancitari, din cari o mare parte, sancitari calificați, cu autorizații eliberate de diferite Prefecturi.

Pentru a nu ne găsi la un moment dat în situația de a nu avea în Transnistria suficiente brațe de lucru și așa destul de puține în urma războiului și deportărilor anterioare. Aven ancore a vă face cunoscut că, de la primirea prezentei, nimeni nu poate da autorizații de plecare din Transnistria, fără a probarea noastră.

SECRETAR, *[Signature]*

DIRECTOR.

[Signature]

Розпорядження префекта Могилівського повіту про заборону на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів.
(ДАВО, Ф. Р - 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110)

Державний візит румунського посла. "Вервольф". 1942 р.

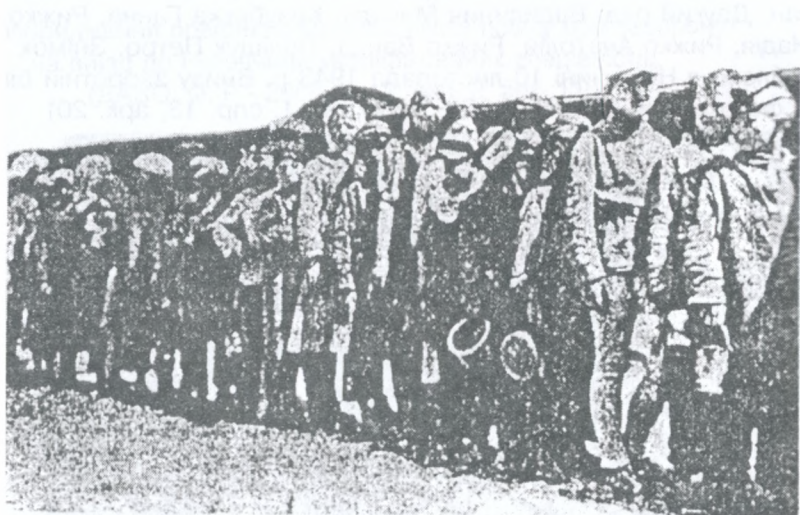

Діти, насильно вивезені в Німеччину із с. Пиківська Слобідка Хмільницького району. Перший ряд (зліва направо): Крися, Василич Афанасій, Поліщук Анатолій, Поліщук Олена, Василич Іван. Другий ряд: Василич Микола, Козубська Ганна, Рижко Надія, Рижко Анатолій, Рижко Ванда, Поліщук Петро. Знімок зроблено в Німеччині 10 листопада 1943 р. Внизу зворотній бік фотокартки. (ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 20)

Открытка добродина ⁴⁷⁸ от
 подружки Над. Я. Барис
 сво. харами подрузі ^{Бурдз}
 Чина не м. не збудути ^{Вид}
 зображ. як дитини та їх
 в нещасті та в жаху. Все
 це в Гербмані 1. 10/11. 1943.
 от Над.

Українка-«остарбайтерка»
за токарним верстатом.

У черзі за обідом.

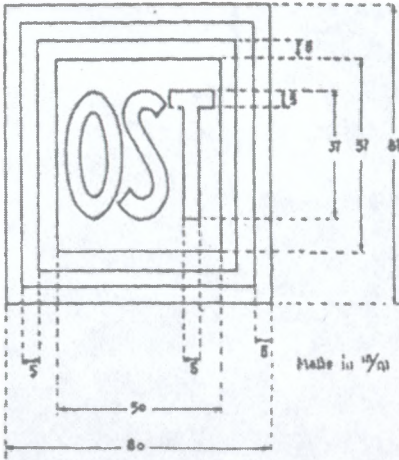

Бараци, в яких жили
"остарбайтери".

"Східні робітники".

Офіційний стандарт
дискримінаційного
клейма "OST".

Документ, що
дозволяв
"остарбайтеру"
покидати приміщення
виключно заради
роботи.
(ДАВО, Ф. Р - 6023, оп.
1, спр. 4827, арк. 2)

Inhaber der A.B.T. zum Zwecke der Arbeitsleistung
zum Verlassen der Unterkunft berechtigt.
Власнику сего дозволяється вийти із Поміщення
ЄДИНСТВЕННО РАДИ РОБОТЫ.

Arbeitskarte

Inhaber der: *Romanin*
für Arbeitskräfte als Genehmigung der Orts-
polizeibehörde nicht verhalten
aus dem Gebiet auszuweisen ist.

und

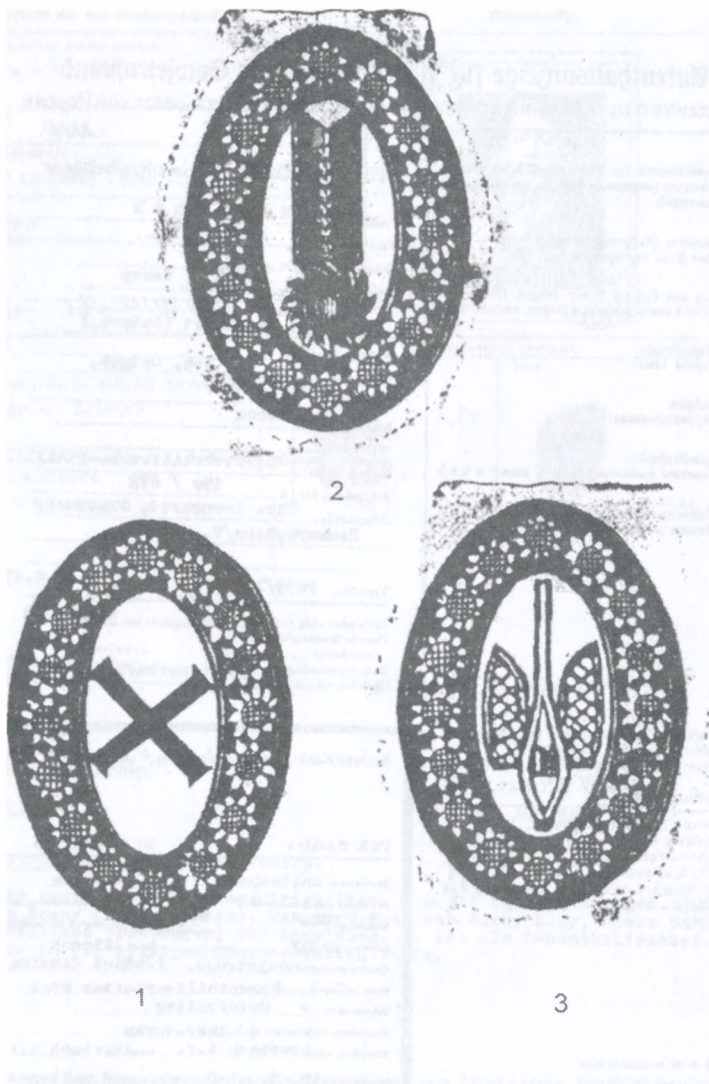
Bescheinigung
über eingetragene Lebenspartner

1935

1935 - 1937 - 1938 - 1939 - 1940 - 1941 - 1942 - 1943 - 1944 - 1945 - 1946 - 1947 - 1948 - 1949 - 1950 - 1951 - 1952 - 1953 - 1954 - 1955 - 1956 - 1957 - 1958 - 1959 - 1960 - 1961 - 1962 - 1963 - 1964 - 1965 - 1966 - 1967 - 1968 - 1969 - 1970 - 1971 - 1972 - 1973 - 1974 - 1975 - 1976 - 1977 - 1978 - 1979 - 1980 - 1981 - 1982 - 1983 - 1984 - 1985 - 1986 - 1987 - 1988 - 1989 - 1990 - 1991 - 1992 - 1993 - 1994 - 1995 - 1996 - 1997 - 1998 - 1999 - 2000 - 2001 - 2002 - 2003 - 2004 - 2005 - 2006 - 2007 - 2008 - 2009 - 2010 - 2011 - 2012 - 2013 - 2014 - 2015 - 2016 - 2017 - 2018 - 2019 - 2020 - 2021 - 2022 - 2023 - 2024 - 2025

Vor- und Zuname: *Romanin Ivan*

1935 1937 1939 1941 1943 1945 1947 1949 1951 1953 1955 1957 1959 1961 1963 1965 1967 1969 1971 1973 1975 1977 1979 1981 1983 1985 1987 1989 1991 1993 1995 1997 1999 2001 2003 2005 2007 2009 2011 2013 2015 2017 2019 2021 2023 2025

Розпізнавальні знаки російських (1), білоруських (2) і українських (3) "східних робітників".
Травень, 1944 р.

Aufenthaltsanzeige für Arbeitskräfte aus Sowjetrußland

Сведения о пребывании относительно рабочих сил из Советской России

A 202

1. Familienname (bei Frauen auch Geburtsname):
Фамилия (женщинам указать также девичью фамилию):
2. Vorname (Namen unterstreichen):
Имя (Имя подчеркнуть):
3. Tag und Ort der Geburt (Gebirt, Staat):
День и место рождения (сигур, государства):
3. Muttersprache:
Родной язык:
4. Religion:
Вероисповедание:
5. Familienstand:
Семейное положение (жонат, холост и т. д.):
6. Wustreiberpapier:
Личные документы:
7. Aufenthalt im Reich (jetzt und früher):
Местопребывание в Германии (настоящее и прежнее):

Für die zuständige Kreispolizeibehörde

Familienname: Galtsochak

Vor (Nuf-)name: Iwan

Geburtsname bei Frauen: —

Geboren am: 1926 in Senny

männlich / weiblich   ledig / verheiratet

Staatsangehörigkeit: ungeklärt (Osturb.)

Volkszugehörigkeit: bes. Ostgeb.

Herkunftsland (eingetrag. aus): —

Heimatort: Senny

Kreis: Litvak

Wohnhaft: —

(bei Auslegung d. Art. 14) Beschäftigt als: Sagewerkhilfsarb.-43412

Arbeitsbuch-Nr.: A 290 / 472

Arbeitsstelle: Ohr. Leonhard, Sagewerk, Hammerbuck/V.

Trpt-Nr.: 2879/134   Im Inl. seit: 10.6.43

Reichsgebiet odg. verl. an: —   Ausgestellt am: 3.11. 1943

Deutsche Staatsgebörigkeit erworben am: —   Arbeitsort: Hammerbuck/Vogtl.

Endg. unbefähigt seit: —

Genorben am: —

Beschluß vom 9. Okt. 1943

- 1.) Eintrag i. Van. Karte u. Akten anl.
- 2.) Erleichterung von Fingerabdr. Lk. ab. d. Durchf.
- 3.) Nachtr. i. Fahndungsbl.
- 4.) Eintrag i. d. Amt. Zeugn. Kartei.
- 5.) Nachtr. d. Eintragung d. Arbeitsbuch-Nr. u. d. Bgm.

Berufsland: Алгомуитруос. Gebiet   Nr. 1

2238. Sachfen   Nr. XI 250 / —

Familienname: Uultsochak   Vorname: Iwan

Bei Frauen auch Geburtsname: —

Geburtsort: 1926   Wohnt bei Auslegung "in statu" in demselben Gebiete

Geburtsdatum: 08.11. 1926   Geburtsort

Geburtsort: ungeklärt   Geburtsort

Staatsangehörigkeit: Sowjetrußl. (Gebiet Finnland)

Beruf und Berufsgruppe: Semantikhilfsarbeiter 2334

Arbeitsbuch-Nr.: —   Ostarbeiter

Arbeitsort (Arbeitsort): Hammerbuck/Vogtl.

Arbeitsort (Ort): Hammerbuck/Vogtl.   Hammerbuck/Vogtl.

Wohnort am 10. 10. 1943   Arbeitsort vorbehaltend

*) Nichtzutreffendes streichen

A 202 (A 4) Reichsdruck, Berlin

Zielfahrer(in) aus Sowjetrußland

Bundeswehr.

Name (bei Frauen nach Geburtsnamen):

G a l t s c h a k

Vorname: Iwan

Geburtsort und -ort:

1926 in Sosny (Bez. Winniza)

Beruf:

früher
jetzt Zementhilfsarbeiterin

Standort: ledig   Zahl der Kinder:

Religion:

Fingerabdrücke (Rechts/Links)

Wohnort (Ort, Straße, Nr., Kreis, Bezirk, Kreis, Ort, Straße, Nr.):

Sosny Kr. Litens'k

links

rechts

Personliche Kennzeichen:
A 273 ... 43   Matrikel-Nr. 2000

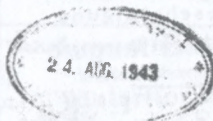
Das 476 A4

Der Bürgermeister
- Meldeamt -

Auerbach (Vogtl.), am 20. August 1943.

An den
Herrn L a n d r a t
- Ausländeramt -

h i e r .

Betr.: Zuzug eines Ausländers.

Der russische Staatsangehörige Iwan G a l t s c h a k , geb. 1926, in Sosny (Bez. Winniza), kam am 9.8.43 von Sosny hier, Obere Bahnhofstraße 54a (Lager) zur Anmeldung. G. ist als Zementhilfsarbeiter in den hiesigen Günther-Werken tätig.

I. V.

Ось такі досьє гітлерівці заводили на "східних робітників"
із Поділля.

(ДАВО ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69074)

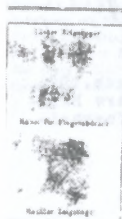

Übersetzung: *ukrainisch*
 Мухомові, Іван 22.1.1942 року.
 Diebiga.
 в. Кухаренко
 в. Кухаренко
 в. Кухаренко
 Resolution:
 ich hiermit bestätigt, das
 Helmut Hoffmann, geb. 1930,
 geboren von Helmut Hoffmann und
 Helmut Hoffmann ist diese Arbeit
 g. ist zur Feststellung ihrer
 m. l. l. für Deutschland.
 schrift des Bürgermeisters.
 Diebiga (Bürgermeister)

Arbeitskarte

ukrainische Arbeitskräfte
 aus den besetzten russischen Gebieten

Bescheinigung
 über eingezahlte Lohnersparnisse

Sofia Luchko
 geb. 1914

Arbeitskarte №. 2	
190. Niederösterreich Nr. 11. 98.	
Geburtsdatum: 21.3.26	Geburtsort: Wulst
Geburtsort: Chulshove	(Ukrainer)
Name: Sofja Luchko	(Ukrainer)
Wohnort: Wulst	(Ukrainer)
Geburtsdatum: 16. Mai 1914	Geburtsort: Wulst

Документи, де йшлося про українську приналежність
 подільської робітниці-каторжанки Софії Лучко.
 (ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 19)

Робоче посвідчення уродженця м. Могилева-Подільського Ісаака Айза. У 1941 році він був в'язнем концтабору -гетто с. Печера Шпиківського району, звідки юнаку пощастило втекти. Та, знову потрапивши в руки гітлерівців, опинився на нацистській каторзі у м. Мюнхені. Тут, щоб не зазнати кривавої розправи, ретельно приховував свою єврейську національність, видаючи себе за росіянина Василя Баранова. (ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 23075)

Invaliden-
Arbeitsversicherung

Einlage zur Versicherungskarte Nr. 5

Name und Vorname: Schwitschuk, Katharine
(bei Frauen auch Geburtsname)

geboren am: 7.12.21 in: Russl.

Beschäftigt gegen Entgelt	Arbeitslohnort (Ortsbezüge und Wert der Krankentage für die Beschäftigungszeit)		Name und Sitz der Krankenkasse, an die die Beiträge abgeführt sind	Firmenstempel, Anschrift und Unterschrift des Arbeitgebers
	RM.	Rpf.		
1944... 27.9... 31.12	375	88	Allg. Ortskr. K. Ebingen Zweigstelle Winterlingen	August Beck Werkzeugfabrik Winterlingen <i>August Beck</i>
1946... 1.1. + 4.4.	277	38	Allg. Ortskr. K. Ebingen Zweigstelle Winterlingen	August Beck Werkzeugfabrik Winterlingen <i>August Beck</i>

24. 1. 19. 4. 42. - 5 000 000 C148

Німецький документ, що засвідчує реальний заробіток подолянки Катерини Шевчук в кінці 1944– на початку 1945 років. (ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58782)

Адрес: *Санкт Петербург*
 Нах адрес: _____
 Отправить: _____
Dr. C. Soldan G. m. b. H.
 Lagerstempel
 mit genauer
 postalischer Angabe **Nürnberg**
 Hierher: *114*
11/12/43
Stadt _____
Land _____
Kreis _____
Postamt _____
Ort _____
Land _____
Kreis _____
Postamt _____
Ort _____

Postkarte
 mit Antwort *11621*
 Направление: _____
 Адрес: _____
 An, Ko: *Samara*
 in: _____
 куда: _____
 Straße: *St. Piron*
 Вулиця: _____
 Улица: _____
 Kreis: _____
 Район: *Kalinin*
 Dienstpost-
 amt oder *Winnizow*
 Gebiet: _____
 Область: _____
 Arbeitsamt
 Уряд праці _____
 Бюро труда: _____

Виница од.
Колоніський р-н Колонієв.
Ленінградська обл.

Postkarte
1374
Pleneburg
Arbeitslager
Erweiterung des - Landstr.
Bibauytsch Liba Feder

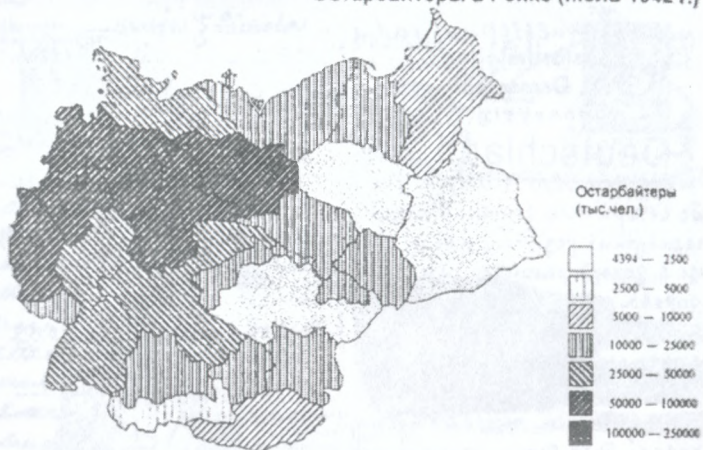
Лише такі поштові листівки дозволялись "остарбайтерам" не більше двох разів на місяць надсилати на батьківщину (ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 9; № 10)

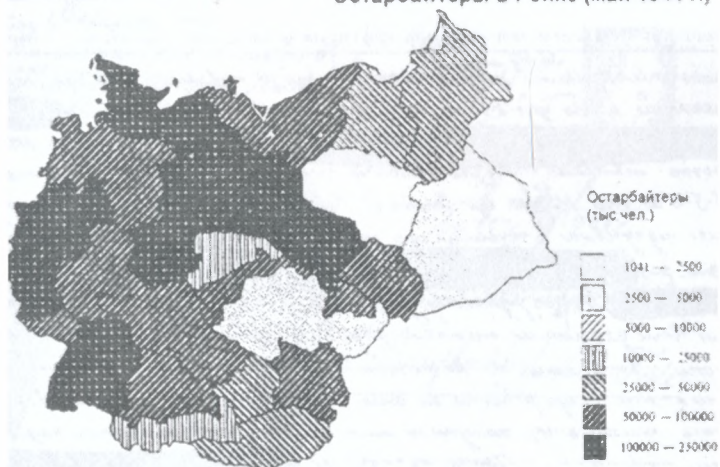

Остарбайтеры в Рейхе (июль 1942 г.)

Остарбайтеры в Рейхе (май 1944 г.)

Концентрація робочої сили зі Сходу на території
Німеччини в 1942 та 1944 рр.
(Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 156; 157)

NY/SV

Geheim

44
30.11.42
3. NOV 1942

W. Müller

Wichtig: Entbehrliche und arbeitsfähige Bevölkerung
in durchkämmten Besatzgebieten.

Ich ordne an, dass bei allen Patrouillen gegen
Banden in den von uns durchkämmten und besetzten Gebieten
sofort alle entbehrliche und arbeitsfähige Bevölkerung
sammelt und gefangen genommen wird, um diese nach
Deutschland als Arbeiter in Arbeit gesetzt zu werden.

Die Führer SS- und Polizeiführer müssen sich
sofort mit den Dienststellen des Reichskommissars
B u n c k e l in Verbindung setzen.

Я наказую, щоб в усіх операціях
проти банд в районах, що прочісуються, та
зайнятих нами, відразу ж зайве
працездатне населення спершу
захоплювалось у полон, щоб потім
відправляти його в Німеччину, як робочу
силу.

Вищі начальники СС і поліції негайно
повинні зв'язуватися із закладами
рейхскомісара Заукеля.

Г. Гімлер

Командир 2-ї Вінницької партизанської бригади
А. Г. Кондратюк (у центрі) серед командного складу.
Січень 1944 р.

Командний склад Вінницького партизанського з'єднання
(сидять: Я. І. Мельник, Д. Т. Бурченко, М. І. Владимиров,
стоять: А. В. Кузнецов, В. Є. Нижник)

(Джерело: П. Жордан, документи диспетчера, - С. 106, 157)

Ф. М. Михайлов - Герой
Радянського Союзу,
керівник міжрайонної
Славутсько-Шепетівської
підпільної організації
(1941-1942 рр.)
Фото 1940 р.

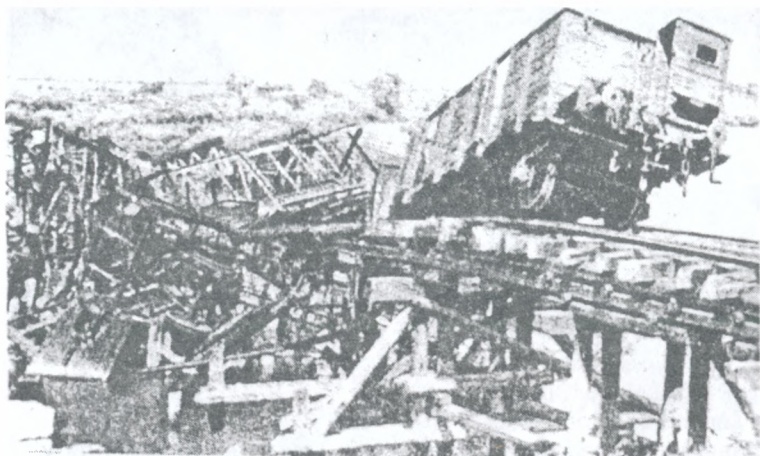
І. В. Бевз - Герой
Радянського Союзу,
організатор підпілля у
Вінниці.
Фото 1941 р.

П. К. Волинець - Герой
Радянського Союзу,
комісар партизанського
загону.
Фото 1939 р.

С. А. Олексенко - секретар
Кам'янець-Подільського
підпільного обкому партії,
командир патризанського
з'єднання.
Фото 1957 р.

Міст через річку Горинь, висаджений в повітря партизанами з'єднання ім. Ф. М. Михайлова у травні 1943 р.

Міністр освіти УРСР П. Г. Тичина (зліва) вручає значок "Відмінник народної освіти" Герою Радянського Союзу А. З. Одусі - колишньому вчителю, командирі партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова.
Фото 1946 р.

БРАТИ І СЕСТРИ!
 НЕ ЇДЬТЕ В НІМЕЧИНУ. ВАШИХ
 ЛЮДЕЙ ТАМ НАЮТЬ ЗА ТВАРИН
 КОЧУЮТЬ НАШІ ЛЮДИ В БОБОРІ ПІД
 ОДКРИТИМ НЕБОМ, БОДУЮТЬ ЗА
 РЕВНИ ЛІСТЯМ, ХЛІБ ПЕЧУТЬ З ДЕ
 РЕВЯНОГО ГРИСУ! ТО ДАЮТЬ НЕ
 ЩОДЕННО, А КОЛИ НІМЦЯМ СХОЧЕ
 ТЬСЯ. ХВОРОМУ ВІЯКОГО ЛІКУВА
 Я НЕ ДАЮТЬ ВІД ВАЛЯЕТЬСЯ
 В БОБОРІ ПОКИ З ХАЛОДУ І ГОЛОДУ
 НЕ ПОМРЕ. ЩОДЕННО ТИСЯЧАМИ
 МРЕ НАШ НАРОД В НІМЕЧИНІ.
 ДІВЧАТ НАШИХ ВІНЦІ НА СІЛЮЮТ
 А ХЛОПЦІВ ЗА МАЛЕНЬКУ ПРОВИ
 КУ ВІШАЮТЬ.

	ПАНАСЮК	М. Р.
	БАЙ	О. С.
ВІТКАЧІ З НІМЕ ЦЬКОЇ ДЕВОЛІ	ДРАЧ	Я. Б.

Листівка Вороновицької підпільної друкарні.
 Розповсюджувалась у селах Вороновицького району.

Видання 1943 р.

(ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 32, арк. 19)

Українці!

Не до армії, а на згубу нас мобілізують по цей бік фронту німці, по той москалі-більшовики.

Недавно ще ловили нас німці на тяжкій роботі в німеччині. Там гинули люди, мов в осені мухи. Тяжка робота, страшні життєві умовини, бараки, бруд, воші, хвороби, голодова смерть.

Міліони людей спаслось від робіт в німеччині і голодової смерті утечею, непослухом німецьким властям. ХТО НЕ СЛУХАВ НІМЕЦЬКИХ НАКАЗІВ, ЦЕЙ ВИЙШОВ ЦІЛО.

Тепер новий спосіб ловлення людей. МОБІЛІЗАЦІЯ! Чи до армії? — Ні! Це підступ. Вербунок на нову каторгу, нужду, голод, і смерть.

А навіть колиб і до ворожих армій нас мобілізували. Чи нам українцям тудою дорога.

НІКОЛИ!

На жадну, проголошену ворогом мобілізацію, ми не підемо, аві на німецьку, аві на московсько-більшовицьку. Накази німців і москалів-більшовиків, не для нас. МИ ЇХ НЕ СЛУХАЄМО. Ми не приймаємо наказів ворога. НАМ НАКАЗУЄ СЬОГОДНІ ТІЛЬКИ ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН). Єдиний наш Всеукраїнський Провід.

Всі, як один, твердо стіймо на незалежницькій платформі. Не респектуймо і не виконуймо указів ворогів. Жеміж німців і москалів-більшовиків від себе туди. Вони вам смерть несуть.

Навіть колиби вороги, німці і москалі-більшовики, вольності і право і Вільну Українську Державу нам признавали, так з ними на співпрацю ми не підемо, бо це обидв.

Всі мости, що велиб нас на порозуміння і співпрацю з окупантами вже зірвали.

Між вами а німцями і московсько-більшовицькими о-

Фрагмент листівки українських націоналістів, що розповсюджувалась на Поділлі під час війни.
(ДАВО, ф. П - 138, оп. 5, спр. 264, арк. 31)

В. В. Порик - Герой Радянського Союзу, національний герой Франції, учасник руху Опору.

У цій формі В. В. Порик виступав на мітингу в Сен-ан-Гоелі в день національного свята французького народу - 155-х роковин взяття Бастилії.

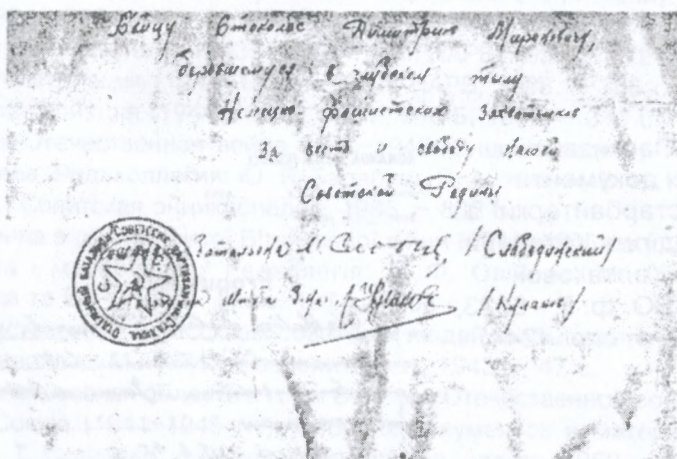
Василь Порик - в'язень Бомона.

Бойовий соратник В. Порика подолянин С. Кондратюк.

Колишній в'язень Бомона учасник руху Опору у Франції подолянин Д. Стоколос. (Фото 19.XII.1944р.)

1-а рота окремого батальйону радянських партизанів ім. Сталіна у Франції (провінція Па-де-Кале, 22.IX.1944 р.).
Нижче: зворотня сторінка фотокартки з указанням її власника - бійця окремого батальйону ім. Сталіна подольянина Д. М. Стоколоса.

Використана література та джерела

Збірники документів і матеріалів

Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с.

Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

Белорусские оstarбайтеры: Документы и материалы / Сост. Г. Д. Кнатъко, В. И. Адамушко и др. / В 3 кн.: Кн. 1. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1942). – Мн.: НАРБ, 1996. – 306 с.; Кн. 2. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1943–1944). – Мн.: НАРБ, 1997. – 472 с.; Кн. 3, часть 1. Репатриация (1944–1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 368 с.; Кн. 3, часть 2. Репатриация (1944–1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 310 с.

Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М. М. Козлов. Ред. коллегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов и др. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.

Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.

В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. – 47 с.

Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов / Гл. ред. А. Т. Стеценко. – Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. – 362 с.

Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М.: Политиздат, 1945. – 392 с.

Женщины Равенсбрюка / Обработка материала и подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г. В. Кычаковой. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1960. – 178 с.

Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія: О. С. Чорнобривцева (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.

Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов / Ред. кол.: И. Ф. Воробьев. – Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1959. – 363 с.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – В 6-и т / Ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.

История второй мировой войны, 1939–1945. – В 12-и т. / Гл. ред. комиссия: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М.: Воениздат, 1973–1982.

«Історія застерігає»: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т. / Главн. редакция: П. Н. Поспелов (пред.) и др. – Т. 5. – К. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938–1958 гг.). Книга первая (1938–1945 гг.) / Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский и др. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.

История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1942–1945 / П. С. Болдырев, М. Г. Брагин, В. Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А. С. Самсонов (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 727 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Мехеда М. І. (гол. редколегії), Главак Т. В. (заст. гол.), Галай Д. М. (відп. секретар редколегії), Гаврик Ю. О. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1971. – С. 315.

Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Стещенко О. Л. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії. (Інститут історії АН УРСР), 1972. – С. 474.

Історія України: нове бачення. – У 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – К.: Україна, 1996. – 494 с.

Історія Української РСР. – У 8 т. / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій

Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.

Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов / Под ред. П. Т. Тронько. – К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1963. – 736 с.

Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т. / Гол. редколегії Ільчук М. М. (1; 2; 7 тт.); Ткаченко А. Д. (3-8 тт.), відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Александров Д. Д., Гальчак С. Д. та ін. – К.: Наукова редакція головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1994–1997.

Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1 / Гол. редколегії Шестопалюк О. В., відп. секретар Конверський В. І., Азаров С. Г., Гальчак С. Д. та ін.; Вступ. стаття Гальчака С. Д. – Вінниця: обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України, 2001. – 456 с.

Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов и материалов / Редколегия: М. Р. Акулов, Н. К. Качан, И. П. Кондранов и др.; составители И. П. Кондранов, А. А. Степанова. – Симферополь: Таврия, 1973. – 494 с.

Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.

Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів / Житомирський обласний історичний архів; Житомирська обласна комісія по історії Вітчизняної війни в Україні. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 59 с.

Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945): Збірник документів і матеріалів / Упорядники: С. В. Ігнатюнок, К. С. Конєєва, П. П. Панченко та ін. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.

Матеріали ІХ-ої Подільської краєзнавчої конференції / Ред. колегія: Винокур І. С. (голова), Дарманський М. М., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я., Трубочанінов С. В. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с.

Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І. Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк,

- П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.
- Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957–1961.
- Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т. / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965–1966.
- Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 8 т. / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – Т. 4: Военные преступления. – М.: Юриздат, 1990. – 672 с.
- Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т. / Под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954–1955.
- Ост: клеймо неволи: Збірник матеріалів і документів / За ред. В. В. Бондаря. – Кіровоград: Мавік, 2000. – 196 с.
- Памяти павших. Великая Отечественная война (1941–1945) / Объединенная редколлегия Книг Памяти павших в годы Великой Отечественной войны. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с.
- Письма с немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с.
- Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під ред. М. І. Мехеди; упорядники: В. Г. Абрамова, Г. В. Вітряна та ін. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.
- Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
- Помним: Материалы и документы о херсонцах – бывших узниках фашизма / Под ред. Бардачева Ю. Н. – Херсон, 1998. – 150 с.
- Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
- Промышленность Германии в период войны 1939–1945 гг.: Пер. с нем. – М., 1956. – С. 189.
- Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.
- Сильнее смерти: Воспоминания, письма, документы / Сост. и лит. обработка М. Г. Искрина. – М.: Госполитиздат, 1963. – 128 с.
- Сліди фашистських звірів. – Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944.
- «Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фа-

шистской Германии в войне против СССР / Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – 752 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы. – В 3-х т. / Гл. редколлегия: В. И. Юрчук (пред.), Ю. В. Бойко, В. Ф. Возианов, Д. Ф. Григорович, М. С. Грушецкий и др. – К.: Наукова думка, 1980.

Советские люди на нацистской каторге: Сборник. – М.: Госполитиздат, 1943. – 52 с.

СС в действии: Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. А. Ларионова и Р. Володина. Под ред. и с предисл. М. Ю. Рагинского. – М.: Прогресс, 1969. – 624 с.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – В 3-х т. / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. – К.: Политиздат Украины, 1975.

Україна снитися...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сборник документов и материалов / Составители: И. К. Калюжная, Л. Ф. Майстренко, В. К. Онищенко и др. – Харьков: Прапор, 1965. – 428 с.

Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Сборник документов и материалов / Ред. коллегия: Н. А. Даниленко (отв. ред.) и др.; Предисловие М. Давыдова. – Симферополь: Таврия, 1975. – 320 с.

Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов / Сост. С. М. Мельник и др. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 419 с.

Anatomie des SS – Staates. – Often, 1965. – Bd. II. – S. 225.

Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. – Band 4. – Berlin, 1961.

Das Drirre Reich, Dokumente, op. Cit. – S. 298 – 299.

Der Prozess gegen die Hauptverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945. – 1. Oktober 1946. – Nurnberg, 1948.

Der Proze? gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. – Nurnberg, 1947- 1949. – Bd. XXXIX.

International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580. – PS. – Nürnberg, 1946.

Kurzbericht über die Behandlung der Mitteilugen über Sterbefälle, Arbeitsvertragsbrücheh (Fluchten), Einlieferungen in KL, Rückführungen usw. Von Ostarbeitern durch Wi Stab Ost, Chefgruppe Arbeit. Berlin, den. 30. Okt. 1943, gez. Dr. Hellwig. – Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RW 31/35.

Монографії, наукові, науково-публіцистичні праці

Алетіяно-Попівський Є. З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань. – Лондон: Українська видавнича спілка у В. Британії, 1980. – 419 с.

Бабій М. Комуністична партія – натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – березень 1944) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1967. – 284 с.

Бабій М., Кравчук В. Партизанськими стежками Вінниччини. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.

Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк, 2001. – С. 185 – 190.

Бондарчук Л. Діяльність ОУН-УПА на Волині і Поділлі під час німецької окупації Поділля у Другій світовій війні / Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: У пошуках архівних свідчень. – Київ, 1998. – 130 с.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: У пошуках архівних свідчень. – Випуск 2: Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – Київ, 2000. – 388 с.

Будьонна Л. Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 – березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1969. – 263 с.

Будьонна Л. Участь комсомольців Житомирщини та Поділля в партизанській боротьбі (червень 1941 – листопад 1942 рр.) // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 104–105.

Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4-5.

Гавриш М. Так гартувалася дружба // Вінницька правда. – 1960. – 8 квітня.

- Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Хто пожав «бурю»? : Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.
- Гальчак С. Д.* Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941–1944 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 195-204.
- Гальчак С. Д.* Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 23–34.
- Гальчак С. Д.* Джерела до вивчення історії «остарбайтерів» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 393 – 401.
- Гальчак С. Д.* Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148–150.
- Гальчак С. Д.* Листи «остарбайтерів» з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 271 – 285.
- Гальчак С. Д.* Німецько-фашистський окупаційний режим на Вінничині: цивільне населення – жертва терору і насильства // Книга Скорботи України. Вінницька область. – Т. 1. – Вінниця, 2001. – С. 13 – 14.
- Гальчак С. Д.* Опір та боротьба «остарбайтерів»-подолян у фашистській неволі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 477 – 482.
- Гальчак С. Д.* «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 211 с.
- Гальчак С. Д.* Подільські «остарбайтери» у нацистському рейху: умови праці та побуту // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 20 – 21. – К., 2002. – С. 142 – 156.
- Гальчак С. Д.* Протидія заходам нацистської окупаційної влади по депортації в Німеччину (1942–1944 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 19. – К.; Донецьк, 2001. – С. 126 – 136.
- Гальчак С. Д.* Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 151 – 161.
- Гальчак С. Д.* Репресії нацистської окупаційної влади на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної науко-

- во-практичної конференції. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 185.
- Гальчак С.* У боях за Вінниччину / Збірник документів. – Вінниця, 1994. – С. 5 – 6.
- Гладкий С. П.* Русский из Дрокура: По следам франтинеров. – Л.: Лениздат, 1966. – 342 с.
- Гринчук С.* Гроза ночі // Вінницька правда. – 1972. – 31 травня.
- Гуменюк С. К.* Проскурівське підпілля. – Хмельницький: Обл. організація т-ва «Знання», 1982. – 29 с.
- Доманк А. С., Сбойчаков М. И.* Шепетовские подпольщики. – М.: Политиздат, 1972. – 160 с.
- Загорулько М., Юденков А.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.
- Заславский Д.* Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М.: Воениздат НКО, 1945. – 32 с.
- Земсков В. Н.* Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941–1944). – М., 1986. – 271 с.
- Дзьобак В. В.* Отаман Тарас Бульба-Боровець (Штрихи до політичного портрета). – К., 1995.
- Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999.
- Клоков В., Кулик І., Слинько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видавництво АН УРСР, 1983. – 220 с.
- Коваль М.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
- Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
- Ковальський М., Ченцов В.* Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1 / 2. – С. 60–68.
- Ковальський А. П., Ченцов В. В.* «Фільтраційні справи» – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1.- 3. – С. 35–44.
- Колодний В.* Червоні маки // Вінницька правда. – 1969. – 26 квітня; 30 квітня; 2 травня.
- Кондратенко Л. В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. – К.: Наукова думка, 1980. – 106 с.
- Меляков А. В., Посохов С. І.* Депортація цивільного населення Украї-

ни до Німеччини під час Другої світової війни (1941–1944 рр.): до історіографії питання // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – с. 261–270.

Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 230–233.

Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Історія». – Вип. № 32. – 2000. – С. 232 – 239.

Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських «остарбайтерів» (За матеріалами ДАХО) // Вісник СНУ. – № 10 (44). – 2001. – С. 135–141.

Мельниченко В. Зв'язкова Анні // Україна. – 1966. – № 47. – С. 10–11.

Мірчук П. Українська Повстанська армія 1942–1952 рр. – К.: Народна газета, 1991. – С. 9.

Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 36 с.

Москаленко К. С. На південно-західному напрямку, 1943–1945: Спогади командарма. – Кн. 2 / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1984. – 671 с.

Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.

Немятый В. Н. Всенародная борьба населения Украины против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944. – К.: Знание, 1980. – 62 с.

Окіпняк Ю. Командир французьких макі // Комсомольське плем'я. – 1968. – 26 березня.

Пащенко В. Я. Лишився вірним: Українські партизани в боях за визволення Франції // Вітчизна. – 1967. – № 5. – С. 165 – 172.

Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.

Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та

- «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.
- Роговий О.* Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – 72 с.
- Сахневич Л.* Бійці руху Опору // Вінницька правда. – 1971. – 4 листопада.
- Семен В.* Нагрудный знак «Ost»: Роман, повесть, рассказы / Библиотека «Дружбы народов»; Послесловие И. Дедкова. – М.: Известия, 1978. – 382 с.
- Скоробогатов А. В.* Харківське міське самоврядування в 1941–1943 рр. // Березіль. – 1996. – № 7 - 8. – С. 139–168; – № 9. – С. 145–164.
- Слинько И. И.* Угон населения Украины в фашистское рабство / Нем.-фаш. оккупационный режим. – С. 219–230.
- Сталин И. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.
- Стафийчук И. П.* Комсомол Украины в партизанском движении: Политическая работа среди населения оккупированных районов. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.
- Супруненко Н. И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
- Тронько П. Т.* Бессмертие юнны: С истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.
- Тронько П. Т.* Подвиг твоїх батьків: З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К.: Молодь, 1968. – 433 с.
- Феденко С.* Розлука: спогади Другої світової війни. – К.: Смолоскип, 1996. – 535 с.
- Финкильштейн И. М.* Книга мужества и скорби. – Вып. 1. – Винница, 1999.
- Чиркова М.* Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153–158.
- Гизевиус Ганс Бернд.* До горького конца. Записки заговорщика / Сокр. пер. с нем. Г. Рудого. – Смоленск: Русич, 2002. – 688 с.; Gisevius H. V. Bis zum bitteren Ende. Fretz und Wasmuth Verlag AG. – Zurich, 1946.
- Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.; Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986.

Курт фон Типпельскирх. История Второй мировой войны 1939–1945 / Пер. с нем. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ, 1998. – 795 с.; Kurt von Tippelskirch. Geschichte des zweiten Weltkrieges – Bonn, 1954.

Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. – Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ, 1998. – 634 с.; Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. – Hamburg, 1953.

Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; – СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.

Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. Артемова А. П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А. Ф. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.; Muller N. Wehrmacht und Okkupation (1941–1944). – Berlin, 1971.

Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск: Русич, 1998. – 496 с.

Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., переробл. і доповн. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение / Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 6. – С. 9 – 158.

Шпеер А. Воспоминания / Пер. с нем. – Смоленск; Москва, 1977. – 720 с.

Штрайт К. Солдатами их не считать. Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 годах: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1979.

Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933–1945 / Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K. May, I. Roth. – Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.

Boll B. «Das wird man nie mehr los...» Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler: Centarius-Veriagsgesellschaft, 1994. – 384 s. – (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).

Borgsen W., Volland K. Stalag XB Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen und KZ – Auffanglager in Norddeutschland, 1939–1945. – Bremen: Editica Temmen, 1991. – 303 s.

Dallm A. J. Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Dusseldorf: Droste Verlag, 1958.

Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil Diss., – Berlin, 1964.

- Fried J. H. E.* The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945. – 286 p.
- Görlitz W.* Pauls: Ich stehe hier auf Befehl. – Frankfurt am Main, 1960.
- Herbert Ulrich.* Europa und der «Reichseinsatz»: ausländisch Zivil-arbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Haftlinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartex – Verl, 1991.
- Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Knechtswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. – 494 s.
- Homze Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. – Princeton University Press. – Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.
- Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941–1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.
- Jastrzewski W.* Gospodarka niemiecka w Polsce 1939–1944. Warszawa: Czytelnik, 1946. – 410 s.
- Kersten K.* Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej – Wrocław: Ossolineum, 1974. – 247 s.
- Luczak C.* «Kraj Warty» 1939–1945 / Studium historyczno-gospodarsze okupacji hitlerowskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972. – 258 s.
- Luczak C.* Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.
- Pfahlmann H.* Femdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945 / Beiträge zur Wehrforschung. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1968. – Bd. XVI – XVII. – 238 s.
- Rauschnig H.* Gespräche mit Hitler. – Zürich; New York, 1960.
- Retlinger G.* The House Built on Sand. – London, 1960.
- Schmelzer J.* Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939–1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle-Merseburg, Phil. Diss., – Halle, 1963.
- Seeber E.* Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939–1945). – Berlin, 1964.
- Siegfried K. J.* Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939–1945 Campus Verlag. – Frankfurt; New York, 1988. – 331 s.
- Szurcacz H.* Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego

okupanta w latach 1939–1945. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolmeum, 1971. – 250 s.

Weischer H. O. Russenlager. Russische Kriegsgefangene in Hessen (Hamm) 1942 – 1945. / Vorwort von L. Kopelew. – Essen: Klartext Verlag, 1992. – S. 190.

Архівні джерела

ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України)

- Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 6, арк. 1–5; 73; 94
- Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 12, арк. 11
- Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 38–40
- Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 62, арк. 12
- Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 294, арк. 2; 3; 25
- Ф. КМФ – 8, оп. 2, спр. 146, арк. 65
- Ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41; 42
- Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4
- Ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6; 7
- Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 398; 399; 402
- Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3; 4
- Ф. 3676, оп. 4, спр. 42 «г», арк. 199
- Ф. 3676, оп. 4, спр. 197, арк. 288; 289
- Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714
- Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29; 30
- Ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 35
- Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 36

ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України)

- Ф. 1, оп. 14, спр. 741, арк. 37
- Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25
- Ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв.
- Ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153; 154
- Ф. 1, оп. 24, спр. 1002, арк. 68
- Ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16
- Ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6; 7
- Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 28; 40
- Ф. 62, оп. 27, спр. 101, арк. 4
- Ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28
- Ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25
- Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 1; 13; 14; 152; 159
- Ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24

**Довідково-інформаційний фонд науково-довідкової бібліотеки
центральної державних архівів України**

Інвент. № 606
Інвент. № 3285
Інвент. № 3697

ДАРФ (Державний архів Російської Федерації)

Ф. 7021, оп. 54, спр. 171, арк. 171 зв.
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1245, арк. 67
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1272, арк. 182
Ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131; 244
Ф. 7021, оп. 116, спр. 95, арк. 1
Ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43; 44
Ф. 7021, оп. 116, спр. 385, арк. 24; 30 – 40
Ф. 9401, оп. 1, спр. 2208, арк. 1

РДВА (Російський державний військовий архів)

Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584; 585; 591
Ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3; 4
Ф. 1164, оп. 1, спр. 27
Ф. 1232, оп. 1, спр. 191

НАРБ (Національний архів Республіки Білорусь)

Ф. 370, оп. 1, спр. 460, арк. 11
Ф. 4683, оп. 3, спр. 930, арк. 196
Мікрофільм. – Арх. № 247. – К. 000022–000025

**Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини,
м. Кобленц)**

R 6 / 19, f. 31
R 6 / 52, f. 38
R 6 / 243, f. 51
R 58 / 216, f. 20
R 58 / 220, f. 193; 194
R 58 / 222, f. 103; 180; 231
R 58 / 698, f. 42; 84; 110
RB 19 / 2148, f. 48 – 50; 166; 224; 225; 291; 292
RX 36 / 348, f. 109; 110; 238 – 249; 316; 317
P 58 / 158, f. 208; 209
PB 19 / 2147

**Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg
(Федеральний військовий архів, м. Фрайбург)**

RH 2 / V. 2558, f. 34; 35
RH 22 / 39, f. 87
RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr. 386 / 42 geh. – H. One den 10 Juli 1942. – S. 6
RH 22 / 66, f. 42
RH 22 / 203, f. 2
RW 4. – V. 604, f. 21
RW 19. – Nr. 738
RW 31 / 32
RW 31 / 35

ДАВО (Державний архів Вінницької області)

- Ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7
- Ф. П – 138, оп. 5, спр. 264, арк. 31
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 1, арк. 164
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4; 5
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 6, арк. 21; 36; 91
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2; 22; 67; 68
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 33; 290
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 16, арк. 130–132
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1; 27; 103; 107
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 48; 49; 108; 110; 146; 171; 191; 207; 208
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 31, арк. 18
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 32, арк. 19
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1–3; 45
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 12
- Ф. П – 425, оп. 1, спр. 489, арк. 41
- Ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1
- Ф. П – 425, оп. 2, спр. 23, арк. 5; 16
- Ф. П – 425, оп. 7, спр. 26, арк. 191
- Ф. Р – 1136, оп. 1, спр. 69
- Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7
- Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45
- Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124
- Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1–5
- Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1–30
- Ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40
- Ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1
- Ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 1, арк. 73
- Ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94
- Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 9, арк. 196
- Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 10; 112; 117; 118; 405–496
- Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 27, арк. 116; 190
- Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 19; 30

Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 177, арк. 99; 276; 316
Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 196, арк. 97
Ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 269, арк. 14
Ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431
Ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10
Ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14
Ф. Р – 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47
Ф. Р – 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71
Ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 31; 63; 81
Ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85
Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1; 2; 51; 52
Ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 20; 479; 480; 481
Ф. Р – 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 4
Ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5
Ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 16; 33
Ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 2, арк. 111
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 127
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 353, арк. 155
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 89; 90
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 24, арк. 7
Ф. Р – 2968, оп. 2, спр. 31, арк. 20
Ф. Р – 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2-22
Ф. Р – 4277, оп. 1, од. зб. № 7; 9–14; 22; 40; 157; 219; 220; 228; 263;
267; 272; 290; 301; 303; 333; 380; 420; 1413; 1446; 1564; 1565; 1576;
1600; 1770; 1833; 1886; 1911; 1929; 1951
Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 4, од. зб. № 2
Ф. Р – 4277, оп. 2, спр. 2, од. зб. № 389
Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. зб. № 1; 11; 12; 14
Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 4, од. зб. № 1; 3
Ф. Р – 4370, оп. 1, спр. 1, од. зб. № 163
Ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 11, арк. 23
Ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1
Ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4
Ф. Р – 6011, оп. 1, спр. 114, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 4; 8
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1199, арк. 1–6

Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2052, арк. 1–4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4205, арк. 1–3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4244, арк. 2–3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4334, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4418, арк. 3 зв.
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4453, арк. 3 зв.
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4460, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4479, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1; 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5518, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 7125, арк. 1–3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8430, арк. 1–6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14645, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17774, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 21973, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22006, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1–4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22054, арк. 4; 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22088, арк. 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 25075
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24225, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24295, арк. 2; 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2

Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24440, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24447, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24514, арк. 2 зв.
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 26759, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 43048, арк. 1-5
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 46168, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54878, арк. 3; 4
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58643, арк. 2; 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58782, арк. 1-5
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 67439, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69061, арк. 2
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6
Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69074
Ф. Р - 6023, оп. 2, спр. 1900, арк. 1; 2
Ф. Р - 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3
Ф. Р - 6023, оп. 5, спр. 9, арк. 328
Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47
Ф. Р - 6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2; 3

ДАЖО (Державний архів Житомирської області)

Ф. 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19

ДАОО (Державний архів Одеської області)

Ф. Р – 2358, оп. 1, спр. 666

ДАХО (Державний архів Хмельницької області)

- Ф. Р – 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25
- Ф. Р – 368, оп. 1, спр. 8, арк. 323
- Ф. Р – 434, оп. 1, спр. 7, арк. 62
- Ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40
- Ф. Р – 814, оп. 1, спр. 1, арк. 2
- Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3
- Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20
- Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31–34
- Ф. 1475, оп. 2, спр. 12, арк. 2
- Ф. Р – 1941, оп. 1, спр. 2, арк. 19
- Ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 21
- Ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 22, арк. 65
- Ф. Р – 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 2
- Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 зв.
- Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2
- Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9403, арк. 3
- Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3
- Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3

Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9408, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9454, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6681, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8
Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121
Ф. Р – 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1

ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)

Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 33; 63

Архів УСБУ в Хмельницькій області

Спр. 23294, арк. 33; 63

Журнали

Архіви України. – 2001. – № 4; 5
Вітчизна. – 1967. – № 5
Український історичний журнал. – 1970. – № 7
Літопис Червоної калини. – 1992. – № 6; 7
Україна. – 1966. – № 47

Газети

- Більшовицька правда (м. Вінниця). – 1941. – 24 червня
Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 25 січня; 5 березня;
26 березня
- Вінницька правда. – 1960. – 8 квітня
– 1969. – 26 квітня; 30 квітня; 2 травня
– 1971. – 4 листопада
– 1972. – 31 травня
- Голос Волині (Козятин). – 1943. – 27 липня
- Голос Підкарпаття. – 1943. – 21 лютого
- Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 21 листопада
- За счастье Родины. – 1944. – 30 марта
- Комсомольське плем'я. – 1968. – 26 березня
- Красная звезда. – 1944. – 12 февраля
- Молодь України. – 1990. – 9 травня
- Подільянин (Der Podolier). – 1942. – 18 червня
– 1943. – 16 травня; 20 травня; 23 травня;
5 серпня
- Радянське Поділля. – 1944. – 8 серпня.
- Соціалістичне село (с. Солобківці). – 1941. – 27 червня
- Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 1 листопада
– 1943. – 13 травня; 4 червня; 26 вересня
- Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1941. – 25 червня

ПРО АВТОРА

Сергій Дмитрович Гальчак народився 9 лютого 1949 р. в с. Сосни Літинського району Вінницької області. Закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка та ВПШ при ЦК КП України. Журналіст. Член Національної Спілки журналістів України. Працював завідувачем відділу у редакціях райгазети «Радянське життя» (сmt Літин) та обласної молодіжної газети «Комсомольське плем'я» (м. Вінниця), заступником редактора обласної газети «Земля подільська» (м. Вінниця), редактором райгазети «Колос» (м. Погребище), культурно-мистецького тижневика Вінниччини «Камертон-ікс», на комсомольській та партійній роботі, очолював прес-службу та відділ по зв'язках із засобами масової інформації секретаріату Вінницької обласної Ради народних депутатів. За сумісництвом також працював викладачем кафедри українознавства Вінницького державного технічного університету. Директор Державного архіву Вінницької області. Кандидат історичних наук. Досліджує різні аспекти історичного минулого Поділля. Член редколегій багатотомних видань «Книга Пам'яті України. Вінницька область», «Книга Скорботи України. Вінницька область», «Вінницький мартиролог», «Звід пам'яток історії та культури по Вінницькій області». Автор близько 30-и наукових публікацій, книг «Ступені мужності», «Земля над Россю», «Поділля в найдавніші часи», «Археологічні культури Поділля», «Білі плями» скорботи», «В боях за Вінниччину» та ін. Учасник міжнародних, регіональних наукових та історико-краєзнавчих конференцій. Член правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. За вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини удостоєний почесного звання «Заслужений працівник культури України». Лауреат Вінницької обласної журналістської премії ім. К. Гришина.

Наукове видання

Гальчак Сергій Дмитрович

**«СХІДНІ РОБІТНИКИ» З ПОДІЛЛЯ
У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ**

Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам

Відповідальний редактор Н. М. Космина
Редактор Р. Ю. Подкур
Технічний редактор В. В. Сердюк
Комп'ютерний набір О. С. Гальчака
Верстка Н. А. Бурмістр
Коректор О. В. Гудемчук

Здано до складання 15.11.2003.
Підписано до друку 12.12.2003.
Формат 60 x 84 / 16. Папір офсетний.
Гарнітура Pragmatica. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 18,58. Зам. № 2932
Наклад 1000 прим.

Оригінал-макет та друк
Видавництво "Книга-Вега"
ВАТ "Вінницька обласна друкарня".
Свідоцтво ДК № 173

21050, м. Вінниця, вул. Київська, 4.
Тел.: (0432) 55-41-29,
факс: (0432) 52-01-78.
E-mail: vinprint@svitonline.com

